

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ – ГЕОГРАФСКИ ФАКУЛТЕТ

Бранка П. Манојловић

**УЛОГА ЛОКАЛНИХ ЗАЈЕДНИЦА
У РАЗВОЈУ ТУРИСТИЧКИХ ПРОИЗВОДА
НАЦИОНАЛНИХ ПАРКОВА
СКАДАРСКО ЈЕЗЕРО И ДУРМИТОР**

докторска дисертација

Београд, 2026.

UNIVERSITY OF BELGRADE – FACULTY OF GEOGRAPHY

Branka P. Manojlović

**THE ROLE OF LOCAL COMMUNITIES IN
THE DEVELOPMENT OF TOURIST
PRODUCTS IN THE NATIONAL PARKS
SKADAR LAKE AND DURMITOR**

doctoral dissertation

Belgrade, 2026.

Ментор:

Др Сања Павловић, редовни професор,
Универзитет у Београду – Географски факултет

Чланови комисије:

1.

Др Марија Белиј Радин, ванредни професор,
Универзитет у Београду – Географски факултет

2.

Др Снежана Ђурђић, редовни професор,
Универзитет у Београду – Географски факултет

3.

Др Јована Бранков, виши научни сарадник,
Географски институт „Јован Цвијић” САНУ

Датум одбране докторске дисертације:

 , Београд

„Родитељски дом је прва школа човјечанства“
Петру и Ради, с великом љубављу и дубоким поштовањем.

УЛОГА ЛОКАЛНИХ ЗАЈЕДНИЦА У РАЗВОЈУ ТУРИСТИЧКИХ ПРОИЗВОДА НАЦИОНАЛНИХ ПАРКОВА СКАДАРСКО ЈЕЗЕРО И ДУРМИТОР

Апстракт

Црна Гора је декларативно еколошка држава, снажно оријентисана ка туризму као једној од својих кључних развојних шанси. Здрава животна средина и очувано културно-историјско наслеђе представљају значајне туристичке ресурсе, али истовремено и вриједности које туризам мора да очува. У идеалним условима, однос између туризма и животне средине је синергетски – туризам подстиче заштиту, а заштићена природа стимулише његов развој. Међутим, у пракси ова равнотежа често изостаје, што резултира угрожавањем аутентичности простора и маргинализацијом локалног становништва. Да би се избјегле негативне последице, туристички развој мора бити заснован на принципима одрживости, уз активну укљученост локалне заједнице у све фазе планирања и реализације.

Узимајући у обзир постојање снажне узрочно-последичне повезаности између туризма и локалне заједнице, неопходно је да она има активну улогу у развојним процесима. Међутим, у реалности Црне Горе то често није случај. Из тог разлога, неопходно је и са научног аспекта посветити више пажње анализи улоге локалне заједнице у туристичком развоју. У фокусу ове докторске дисертације је управо та тема – улога локалних заједница у креирању туристичких производа на примјеру националних паркова Скадарско језеро и Дурмитор.

Истраживање обухвата анализу природних и антропогених туристичких вриједности, подстицајних и ограничавајућих фактора, као и тржишних параметара, с циљем да се утврде кључни утицаји туристичког развоја на локалне заједнице. Посебан акценат је стављен на вредновање значаја локалне заједнице у процесу формирања туристичких производа и афирмације простора. Теоријски оквир обухвата критичку анализу улоге заједнице у одрживом туризму, са освртом на позитивне и негативне ефекте туристичког развоја, као и на туристичке потенцијале проучаваних националних паркова. Анализа географског, саобраћајног и туристичког положаја, као и процјена постојећег стања развијености туризма, пружају основу за разумијевање ширег контекста.

Истраживање је спроведено у оба национална парка комбиновањем квантитативне (анкетни упитник) и квалитативне истраживачке методе (полуструктурисани интервјуи). Анкета је обухватила 400 испитаника, а подаци су анализирани коришћењем Ликертове скале и статистичких техника (Т-тест, ANOVA, корелациона и вишеструка линеарна регресиона анализа) у програму SPSS.

Резултати вишеструке регресионе анализе указују на више значајних налаза. У моделу који је испитивао перцепцију о потреби за већом подршком државе, значајни предиктори били су пол ($B = -0.444$, $p < 0.001$), ниво прихода ($B = -0.500$, $p < 0.001$), ангажованост у туризму ($B = -0.546$, $p < 0.001$) и начин ангажовања ($B = 1.026$, $p < 0.001$). Испитаници женског пола, са нижим приходима и који нису директно укључени у туристичке активности, у већој мјери исказују потребу за снажнијом

улогом државе у развоју туризма. Насупрот томе, формално ангажовани актери у туризму имају израженије капацитете и иницијативу, али и свијест о улози институционалне подршке.

Када је ријеч о перцепцији спремности за учешће у туристичком развоју, значајан утицај су имали пол ($B = 0.220$, $p = 0.011$), ниво прихода ($B = -0.268$, $p = 0.011$) и туристичка ангажованост ($B = 0.306$, $p = 0.001$). Жене, лица ангажована у туризму и испитаници са нижим примањима показали су виши ниво спремности да се активно укључе у развој туристичких производа.

Модел који се односио на перцепцију укупног туристичког развоја показао је да испитаници са нижим приходима чешће препознају туризам као развојну шансу ($B = -0.210$, $p = 0.033$), што указује на социоекономски аспект гледишта према туризму као могућности за економско оснаживање.

Квалитативна анализа интервјуа допунила је статистичке налазе, указујући на постојање институционалне искључености, слабог информисања грађана и недовољног повјерења у механизме одлучивања. Истовремено, испитаници препознају сопствени потенцијал и изражавају жељу за већим учешћем у креирању туристичке понуде.

Добијени резултати могу представљати основу за креирање локалних и националних стратегија развоја туризма у заштићеним подручјима, као и смјернице за унапређење положаја локалне заједнице у тим процесима. Практичну примјену резултати могу наћи у раду државних институција, локалних самоуправа, туристичких организација, али и у процесима едукације становништва о њиховој улози у одрживом туристичком развоју.

Кључне ријечи: локална заједница, туристички производи, развој туризма, НП Дурмитор, НП Скадарско језеро

Научна област: Геонауке

Ужа научна област: Туризмологија

THE ROLE OF LOCAL COMMUNITIES IN THE DEVELOPMENT OF TOURIST PRODUCTS IN THE NATIONAL PARKS SKADAR LAKE AND DURMITOR

Abstract

Montenegro is declaratively an ecological state, strongly oriented toward tourism as one of its key development opportunities. A healthy environment and well-preserved cultural and historical heritage represent significant tourism resources, but also values that tourism must protect. In ideal circumstances, the relationship between tourism and the environment is synergistic—tourism encourages protection, while protected nature stimulates tourism development. However, in practice, this balance is often lacking, resulting in the degradation of landscape authenticity and the marginalization of local communities. To avoid such consequences, tourism development must be grounded in the principles of sustainability, with active involvement of local communities in all stages of planning and implementation.

Given the strong causal links between tourism and local communities, it is essential that the latter play an active role in all development processes. However, in Montenegro's current reality, this is frequently not the case. Therefore, from a scientific standpoint, greater attention must be paid to the role of local communities in tourism development. This doctoral dissertation specifically focuses on the role of local communities in the creation of tourism products, using the case studies of the Skadar Lake and Durmitor national parks.

The research encompasses an analysis of natural and anthropogenic tourism values, enabling and limiting factors, as well as market parameters, with the aim of identifying the key impacts of tourism development on local communities. Particular emphasis is placed on evaluating the importance of local communities in the process of shaping tourism products and promoting the destination. The theoretical framework includes a critical analysis of the role of communities in sustainable tourism, with reference to both the positive and negative effects of tourism development, as well as the tourism potential of the studied national parks. An analysis of the geographical, transport, and tourism position, together with an assessment of the current level of tourism development, provides the basis for understanding the broader context.

The research was conducted in both national parks using a mixed-method approach, combining a quantitative survey ($n = 400$) and qualitative semi-structured interviews. Survey responses were analyzed using a Likert scale and various statistical techniques (T-test, ANOVA, correlation, and multiple linear regression), processed in SPSS software.

The results of the multiple regression analyses revealed several significant findings. In the model addressing perceptions of the need for greater government support, statistically significant predictors included gender ($B = -0.444$, $p < 0.001$), income level ($B = -0.500$, $p < 0.001$), tourism involvement ($B = -0.546$, $p < 0.001$), and type of engagement ($B = 1.026$, $p < 0.001$). Female respondents, those with lower income, and those not directly involved in tourism expressed a stronger need for state support. On the other hand, those formally engaged in tourism showed greater initiative and awareness of the role of institutional backing.

Regarding the perception of readiness to participate in tourism development, significant predictors included gender ($B = 0.220$, $p = 0.011$), income level ($B = -0.268$, $p = 0.011$), and current involvement in tourism ($B = 0.306$, $p = 0.001$). Women, individuals already working in tourism, and those with lower incomes demonstrated a higher level of willingness to engage actively in tourism product development.

In the model analyzing general perceptions of tourism development, the results showed that respondents with lower incomes were more likely to view tourism as an opportunity for local progress ($B = -0.210$, $p = 0.033$), emphasizing the socio-economic dimension of tourism perceptions.

Qualitative analysis complemented these findings by highlighting institutional exclusion, poor communication and outreach, and a lack of trust in decision-making processes. At the same time, respondents recognized their own potential and expressed a desire for more meaningful involvement in the design and promotion of tourism offerings.

The obtained results may serve as a basis for creating local and national tourism development strategies in protected areas, as well as guidelines for improving the position of local communities within these processes. In practical terms, the results may be applied in the work of state institutions, local governments, and tourism organizations, as well as in the education of the population about their role in sustainable tourism development.

Keywords: local community, tourism products, tourism development, Durmitor National Park, Skadar Lake National Park

Scientific field: Geosciences

Scientific subfield: Tourismology

САДРЖАЈ

1. УВОД.....	1
2. ПРЕДМЕТ И ПРОБЛЕМ ИСТРАЖИВАЊА	2
3. ЦИЉЕВИ И ЗАДАЦИ ИСТРАЖИВАЊА	4
4. ХИПОТЕТИЧКИ ОКВИР ИСТРАЖИВАЊА	6
5. ДРУШТВЕНА И НАУЧНА ОПРАВДАНОСТ ИСТРАЖИВАЊА	8
6. ТЕОРИЈСКИ ДИО.....	9
6.1 Теоријски оквир за проучавање улоге локалних заједница у развоју туристичких производа заштићених подручја	9
6.2 Географски, саобраћајни и туристички положај националних паркова Скадарско језеро и Дурмитор	13
6.3 Туристичке вриједности НП Скадарско језеро	15
6.3.1 Геоморфолошке вриједности	15
6.3.2 Климатске карактеристике	17
6.3.3 Хидролошке вриједности	21
6.3.4 Биодиверзитет	23
6.3.5 Културно-историјски развој НП Скадарско језеро	24
6.3.6 Антропогене вриједности.....	25
6.3.7 Демографске карактеристике	25
6.3.8 Насеља	29
6.4 Туристичке вриједности НП Дурмитор	30
6.4.1 Геоморфолошке вриједности	30
6.4.2 Климатске карактеристике	35
6.4.3 Хидролошке вриједности	38
6.4.4 Биодиверзитет	44
6.4.5 Културно-историјски развој НП Дурмитор	45
6.4.6 Антропогене вриједности.....	46
6.4.7 Демографске карактеристике	49
6.4.8 Насеља	51
6.5 Туристички производи НП Скадарско језеро и Дурмитор.....	51
6.5.1 Појам туристичког производа	51
6.5.2 Туристички производи НП Скадарско језеро	54
6.5.3 Туристички производи НП Дурмитор	57
6.5.4 Цијене у НП Скадарско језеро и Дурмитор.....	60
6.6 Остварени степен развоја туризма у НП Скадарско језеро и Дурмитор	64
6.6.1 Традиција развоја туризма у националним парковима у Црној Гори	64
6.6.2 Материјална основа развоја туризма НП Скадарско језеро	66
6.6.2.1 Општа инфраструктура	66

6.6.2.2 Туристичка инфраструктура и супраструктура.....	66
6.6.2.3 Привредне и друштвене дјелатности	68
6.6.2.4 Туристички промет НП Скадарско језеро	69
6.6.3 Материјална основа развоја туризма НП Дурмитор.....	71
6.6.3.1 Општа инфраструктура	71
6.6.3.2 Туристичка инфраструктура и супраструктура.....	72
6.6.3.3 Привредне и друштвене дјелатности	75
6.6.3.4 Туристички промет НП Дурмитор.....	76
7. МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА.....	82
7.1 Методе истраживања.....	82
7.2 Извори података	83
7.2.1 Постојећи извори података	83
7.2.2 Технике и процедуре прикупљања квантитативних података	84
7.2.2.1 Узорак локалног становништва у истраживању	85
7.2.3 Технике и процедуре прикупљања квалитативних података	86
7.2.3.1 Узорак испитаника у интервјуу	87
7.3 Анализа података	88
8. РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА	90
8.1 Резултати дескриптивне статистичке анализе	90
8.1.1 Негативни утицаји развоја туризма.....	90
8.1.2 Позитивни утицаји развоја туризма	91
8.1.3 Укљученост локалне заједнице у туристички развој	92
8.1.4 Перцепција и спремност локалног становништва за развој туризма	93
8.1.5 Подршка државе и локалне самоуправе у процесу унапређења туризма	94
8.1.6 Перцепција о најперспективнијим облицима туризма за развој	95
8.1.7 Компаративна анализа ставова	96
8.2 Резултати предикторских анализа развоја туристичких производа	99
8.3 Резултати инференцијалних статистичких анализа	103
8.3.1 Корелационе анализе и утицаји социо-демографских фактора	103
8.3.1.1 Утицаји пола на различите димензије туристичког развоја - Т-тест.....	103
8.3.1.2 Утицаји година старости на различите димензије туристичког развоја - Пирсонова корелација.....	109
8.3.1.3 Утицаји образовања на различите димензије туристичког развоја - АНОВА	116
8.3.1.4 Утицаји прихода на различите димензије туристичког развоја - АНОВА	123
8.4 Резултати квалитативног истраживања	129
8.4.1 Резултати квалитативног истраживања у НП Скадарско језеро.....	129
8.4.2 Резултати квалитативног истраживања у НП Дурмитор	141
9. ДИСКУСИЈА	155

10. ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА.....	169
11. ЛИТЕРАТУРА	172
12. ПРИЛОЗИ	194
Прилог 12.1 Водич за интервју са питањима.....	194
Прилог 12.2 Транскрипт интервјуа са првим испитаником у вези са НП Скадарско језеро	195
Прилог 12.3 Транскрипт интервјуа са другим испитаником у вези са НП Скадарско језеро	196
Прилог 12.4 Транскрипт интервјуа са трећим испитаником у вези са НП Скадарско језеро	197
Прилог 12.5 Транскрипт интервјуа са четвртим испитаником у вези са НП Скадарско језеро	198
Прилог 12.6 Транскрипт интервјуа са првим испитаником у вези са НП Дурмитор.....	199
Прилог 12.7 Транскрипт интервјуа са другим испитаником у вези са НП Дурмитор.....	200
Прилог 12.8 Транскрипт интервјуа са трећим испитаником у вези са НП Дурмитор.....	201
Прилог 12.9 Транскрипт интервјуа са четвртим испитаником у вези са НП Дурмитор.....	202
Прилог 12.10 Анкетни упитник.....	203
13. БИОГРАФИЈА АУТОРА	206

Листа табела

Табела 1.	Кретање броја и индекса становника у насељима у захвату НП Скадарско језеро у периоду 2011–2023. година.....	26
Табела 2.	Кретање броја и индекса становника у насељима заштитне зоне НП Скадарско језеро у периоду 2011–2023. година.....	27
Табела 3.	Кретање броја и индекса становника у насељима НП Дурмитор у периоду 2011–2023. година	50
Табела 4.	Цјеновник за НП Скадарско језеро 2025. године	61
Табела 5.	Цјеновник за НП Дурмитор 2025. године.....	62
Табела 6.	Пјешачке стазе у НП Скадарско језеро.....	67
Табела 7.	Бициклистичке стазе и стазе за планински бициклизам у НП Скадарско језеро	68
Табела 8.	Годишњи и мјесечни број посјетилаца у НП Скадарско језеро у периоду 2018–2024. година	70
Табела 9.	Пјешачко планинарске стазе у НП Дурмитор	74
Табела 10.	Стазе за планински бициклизам у НП Дурмитор.....	75
Табела 11.	Годишњи и мјесечни број посјетилаца у НП Дурмитор у периоду 2018–2024. година	76
Табела 12.	Годишњи и мјесечни број посјетилаца рафтингу на Тари у периоду 2018–2024. година	79
Табела 13.	Основне демографске и социо-економске карактеристике испитаника (n = 400).....	86
Табела 14.	Профил испитаника у квалитативном истраживању.....	88
Табела 15.	Ставови испитаника о негативним утицајима развоја турима.....	90
Табела 16.	Ставови испитаника о позитивним утицајима развоја турима	91
Табела 17.	Ставови испитаника о укључености локалне заједнице у туристички развој	93
Табела 18.	Ставови испитаника о перцепцији и спремности локалног становништва за развој туризма.....	94
Табела 19.	Ставови испитаника о подршци државе и локалне самоуправе у процесу унапређења туризма.....	95
Табела 20.	Ставови испитаника о перцепцији најперспективнијих облика туризма за развој	96
Табела 21.	Компаративна анализа средњих вриједности ставова испитаника из НП Дурмитора и НП Скадарског језера.....	97
Табела 22.	Резултати мултиваријантне регресионе анализе развоја туристичких производа (n = 406)	101
Табела 23.	Резултати Т-теста утицаја пола на перцепцију негативних утицаја развоја туризма	104

Табела 24. Резултати Т-теста утицаја пола на перцепцију позитивних утицаја развоја туризма	105
Табела 25. Резултати Т-теста утицаја пола на перцепцију укључености локалне заједнице у туристички развој	106
Табела 26. Резултати Т-теста утицаја пола на ставове испитаника о перцепцији и спремности локалног становништва за развој туризма	107
Табела 27. Резултати Т-теста утицаја пола на перцепцију подршке државе и локалне самоуправе у процесу унапређења туризма.....	108
Табела 28. Резултати Т-теста утицаја пола на перцепцију најперспективнијих облика туризма за развој	109
Табела 29. Резултати Пирсонове корелационе анализе утицаја година старости на перцепцију негативних утицаја развоја туризма	110
Табела 30. Резултати Пирсонове корелационе анализе утицаја година старости на перцепцију позитивних утицаја развоја туризма	111
Табела 31. Резултати Пирсонове корелационе анализе утицаја година старости на перцепцију укључености локалне заједнице у туристички развој.....	113
Табела 32. Резултати Пирсонове корелационе анализе утицаја година старости на ставове испитаника о перцепцији и спремности локалног становништва за развој туризма.....	114
Табела 33. Резултати Пирсонове корелационе анализе утицаја година старости на перцепцију подршке државе и локалне самоуправе у процесу унапређења туризма	114
Табела 34. Резултати Пирсонове корелационе анализе утицаја година старости на перцепцију најперспективнијих облика туризма за развој	115
Табела 35. Резултати АНОВА анализе утицаја образовања на перцепцију негативних утицаја развоја туризма	117
Табела 36. Резултати АНОВА анализе утицаја образовања на перцепцију позитивних утицаја развоја туризма.....	118
Табела 37. Резултати АНОВА анализе утицаја образовања на перцепцију укључености локалне заједнице у туристички развој.....	119
Табела 38. Резултати АНОВА анализе утицаја образовања на ставове испитаника о перцепцији и спремности локалног становништва за развој туризма	120
Табела 39. Резултати АНОВА анализе утицаја образовања на перцепцију подршке државе и локалне самоуправе у процесу унапређења туризма	121
Табела 40. Резултати АНОВА анализе утицаја образовања на перцепцију најперспективнијих облика туризма за развој.....	122
Табела 41. Резултати АНОВА анализе утицаја прихода на перцепцију негативних утицаја развоја туризма	124
Табела 42. Резултати АНОВА анализе утицаја прихода на перцепцију позитивних утицаја развоја туризма.....	125

Табела 43. Резултати АНОВА анализе утицаја прихода на перцепцију укључености локалне заједнице у туристички развој	126
Табела 44. Резултати АНОВА анализе утицаја прихода на ставове испитаника о перцепцији и спремности локалног становништва за развој туризма	127
Табела 45. Резултати АНОВА анализе утицаја прихода на перцепцију подршке државе и локалне самоуправе у процесу унапређења туризма.....	128
Табела 46. Резултати АНОВА анализе утицаја прихода на перцепцију најперспективнијих облика туризма	128
Табела 47. Квалитативна анализа ставова испитаника о негативним утицајима туризма на локалну заједницу у подручју НП Скадарско језеро	130
Табела 48. Квалитативна анализа ставова испитаника о позитивним утицајима туризма на локалну заједницу у подручју НП Скадарско језеро	132
Табела 49. Квалитативна анализа ставова испитаника о укључености локалне заједнице у процес развоја туризма у подручју НП Скадарско језеро	134
Табела 50. Квалитативна анализа ставова испитаника о туристичком развоју у подручју НП Скадарско језеро	135
Табела 51. Квалитативна анализа ставова испитаника о ангажованости државних органа и органа локалне самоуправе по питању већег укључивања локалне заједнице у развој туристичких производа у подручју НП Скадарско језеро	137
Табела 52. Квалитативна анализа ставова испитаника о томе који од наведених туристичких производа (рурални, спортско-рекреативни, авантуристички, културни, екотуризам, гастрономски, манифестациони, ловни и риболовни или наутички туризам) је најразвијенији у подручју НП Скадарско језеро.....	139
Табела 53. Квалитативна анализа ставова испитаника о томе шта се то може урадити како би се ријешила недовољна укљученост локалне заједнице у туризам у подручју НП Скадарско језеро	140
Табела 54. Квалитативна анализа ставова испитаника о негативним утицајима туризма на локалну заједницу у подручју НП Дурмитор	142
Табела 55. Квалитативна анализа ставова испитаника о позитивним утицајима туризма на локалну заједницу у подручју НП Дурмитор	144
Табела 56. Квалитативна анализа ставова испитаника о укључености локалне заједнице у процес развоја туризма у подручју НП Дурмитор	146
Табела 57. Квалитативна анализа ставова испитаника о туристичком развоју у подручју НП Дурмитор.....	148
Табела 58. Квалитативна анализа ставова испитаника о ангажованости државних органа и органа локалне самоуправе по питању већег укључивања локалне заједнице у развој туристичких производа у подручју НП Дурмитор	149

Табела 59. Квалитативна анализа ставова испитаника о томе који од наведених туристичких производа (рурални, спортско-рекреативни, авантуристички, културни, екотуризам, гастрономски, манифестациони, ловни и риболовни или наутички туризам) је најразвијенији у подручју НП Дурмитор	151
Табела 60. Квалитативна анализа ставова испитаника о томе шта се то може урадити како би се ријешила недовољна укљученост локалне заједнице у туризам у подручју НП Дурмитор	153

Листа графикана

Графикон 1. Средње мјесечне вриједности и средња годишња вриједност температуре ваздуха у општини Подгорица изражене у °C (за период од 1951. до 1990. године) (Извор: Radojičić, 2008)	18
Графикон 2. Средње вриједности релативне влажности ваздуха у општини Подгорица изражене у % (за период од 1951. до 1990. године) (Извор: Radojičić, 2008)	19
Графикон 3. Средње мјесечне вриједности и средња годишња вриједност облачности (у десетинама) у општини Подгорица (за период од 1951. до 1990. године) (Извор: Radojičić, 2008)	19
Графикон 4. Средње мјесечне вриједности и средња годишња вриједност инсолације (у часовима) у општини Подгорица (за период од 1951. до 1990. године) (Извор: Radojičić, 2008)	20
Графикон 5. Средње мјесечне вриједности и средња годишња вриједности падавина у општини Подгорица изражене у mm (за период од 1961. до 1991. године) (Извор: Radojičić, 2015)	20
Графикон 6. Средње мјесечне вриједности и средња годишња вриједност температуре ваздуха у општини Жабљак изражене у °C (за период од 1951. до 1990. године) (Извор: Radojičić, 2008)	36
Графикон 7. Средње вриједности релативне влажности ваздуха у општини Жабљак изражене у % (за период од 1951. до 1990. године) (Извор: Radojičić, 2008)	36
Графикон 8. Средње мјесечне вриједности и средња годишња вриједност облачности у (десетинама) у општини Жабљак (за период од 1951. до 1990. године) (Извор: Radojičić, 2008)	37
Графикон 9. Средње мјесечне вриједности и средња годишња вриједност инсолације (у часовима) у општини Жабљак (за период од 1951. до 1990. године) (Извор: Radojičić, 2008)	37
Графикон 10. Средње мјесечне вриједности и средња годишња вриједност падавина у општини Жабљак изражене у mm (за период од 1961. до 1991. године) (Извор: Radojičić, 2015)	38

Графикон 11. Годишњи и мјесечни број посјетилаца у НП Скадарско језеро у периоду 2018–2024. година	70
Графикон 12. Годишњи тренд посјетилаца у процентима у НП Скадарско језеро (2018–2024. година)	71
Графикон 13. Годишњи и мјесечни број посјетилаца у НП Дурмитор у периоду 2018–2024. година	77
Графикон 14. Годишњи тренд посјетилаца у процентима у НП Дурмитор (2018–2024. година)	78
Графикон 15. Годишњи и мјесечни број посјетилаца рафтингу на Тари у периоду 2018–2024. година	80
Графикон 16. Рафтинг на Тари 2018–2024. година, однос 2023–2024. година.....	80
Графикон 17. Облак ријечи који идентификује кључне теме у оцјени ставова испитаника о негативним утицајима туризма на локалну заједницу у подручју НП Скадарско језеро	131
Графикон 18. Облак ријечи који идентификује кључне теме о позитивним утицајима туризма на локалну заједницу у подручју НП Скадарско језеро	133
Графикон 19. Облак ријечи који идентификује кључне теме о укључености локалне заједнице у процес развоја туризма у подручју НП Скадарско језеро	134
Графикон 20. Облак ријечи који идентификује кључне теме о туристичком развоју у подручју НП Скадарско језеро	136
Графикон 21. Облак ријечи који идентификује кључне теме о ангажованости државних органа и органа локалне самоуправе по питању већег укључивања локалне заједнице у развој туристичких производа у подручју НП Скадарско језеро	138
Графикон 22. Облак ријечи који идентификује кључне теме о томе који од наведених туристичких производа (рурални, спортско-рекреативни, авантуристички, културни, екотуризам, гастрономски, манифестациони, ловни и риболовни или наутички туризам) је најразвијенији у подручју НП Скадарско језеро	139
Графикон 23. Облак ријечи који идентификује кључне теме о томе шта се то може урадити како би се ријешила недовољна укљученост локалне заједнице у туризам у подручју НП Скадарско језеро	141
Графикон 24. Облак ријечи који идентификује кључне теме о негативним утицајима туризма на локалну заједницу у подручју НП Дурмитор	143
Графикон 25. Облак ријечи који идентификује кључне теме о позитивним утицајима туризма на локалну заједницу у подручју НП Дурмитор	145
Графикон 26. Облак ријечи који идентификује кључне теме о укључености локалне заједнице у процес развоја туризма у подручју НП Дурмитор	147
Графикон 27. Облак ријечи који идентификује кључне теме о туристичком развоју у подручју НП Дурмитор	148

Графикон 28. Облак ријечи који идентификује кључне теме о ангажованости државних органа и органа локалне самоуправе по питању већег укључивања локалне заједнице у развој туристичких производа у подручју НП Дурмитор.....	150
Графикон 29. Облак ријечи који идентификује кључне теме о томе који од наведених туристичких производа (рурални, спортско-рекреативни, авантуристички, културни, екотуризам, гастрономски, манифестациони, ловни и риболовни или наутички туризам) је најразвијенији у подручју НП Дурмитор	152
Графикон 30. Облак ријечи који идентификује кључне теме о томе шта се то може урадити како би се ријешила недовољна укљученост локалне заједнице у туризам у подручју НП Дурмитор.	154

Листа слика

Слика 1. Скадарско језеро (Извор: Бранка Манојловић, 2025. год.)	16
Слика 2. Липска пећина (Извор: Бранка Манојловић, 2018. год.)	17
Слика 3. Ријека Морача (Извор: Бранка Манојловић, 2026. год.)	21
Слика 4: Ријека Бојана и Ада Бојана (Извор: Бранка Манојловић, 2025. год.)	22
Слика 5. Вирпазар (Извор: Бранка Манојловић, 2026. год.)	30
Слика 6. Пивска планина (Извор: Бранка Манојловић, 2024. год.)	31
Слика 7. Тодоров до и Пруташ (Извор: Бранка Манојловић, 2025. год.)	32
Слика 8. Дурмитор и клисура Таре (Извор: Бранка Манојловић, 2024. год.)	34
Слика 9. Ријека Комарница (Извор: Бранка Манојловић, 2024. год.)	40
Слика 10. Поглед на кањон Сушице (Извор: Бранка Манојловић, 2022. год.)	41
Слика 11. Црно језеро (Извор: Бранка Манојловић, 2024. год.).....	42
Слика 12. Вражје језеро (Извор: Бранка Манојловић, 2022. год.)	43
Слика 13. Манастир Добриловина (Извор: Бранка Манојловић, 2022. год.)	48
Слика 14. Мост на Тари (Извор: Бранка Манојловић, 2024. год.)	49

Листа карата

Карта 1. Подручје истраживања: локација националних паркова Дурмитор и Скадарско језеро, Црна Гора (Извор: Manojlović et al., 2025).....	15
--	----

1. УВОД

Одабир теме „Улога локалних заједница у развоју туристичких производа националних паркова Скадарско језеро и Дурмитор“ за докторску дисертацију проистиче из заинтересованости за проучавањем простора богатих природним и антропогеним туристичким потенцијалима, који се налазе под одређеним видом заштите државе, али који још увијек нијесу достигли туристичку афирмацију и креирали препознатљиве туристичке производе познате изван територије државе. Имати очувану, лијепу природу и богато културно-историјско наслеђе не гарантује и развијен туризам. То је само полазиште у комплексном процесу развоја туристичких производа.

Цијела територија Црне Горе је туристички интересантна, али је досадашњи туристички развој углавном био усмјерен на Црногорско приморје и дјелимично сјевер, посебно Жабљак и Колашин као центре планинског туризма. Иако све општине посједују значајне туристичке вриједности, многе од њих нијесу адекватно валоризоване, најчешће због недостатка одговарајуће инфраструктуре.

НП Скадарско језеро и НП Дурмитор су два значајна, али различита национална парка. Скадарско језеро се истиче богатством чисте воде и разноврсношћу биљног и животињског свијета, док је Дурмитор препознатљив по рељефу, климатским и хидролошким карактеристикама, као и богатству флоре и фауне.

Туризам није само одраз потреба туриста, већ и важан покретач развоја, јер може позитивно утицати на демографску и социо-економску слику подручја. Такође, омогућава повезивање пољопривреде, органске производње, традиционалног занатства, локалних обичаја и гастрономије са развојем туристичких производа.

Укљученост локалног становништва¹ у туристичку афирмацију може бити директна или индиректна. Ефекти развоја туризма могу бити позитивни и негативни, највише у зависности од саме организације и планирања туризма. Улога локалног становништва у развоју туризма одређеног подручја је комплексна, а њихови ставови врло често могу представљати најбоље смјернице за креирање туристичких развојних политика. Нажалост, досадашња пракса у Црној Гори свједочи о лошој укључености локалног становништва али и локалне заједнице у процес развоја туризма, као и о бројним компликацијама и лошим решењима у туризму. У складу с тим, потребно је одрадити одређене анализе, како би се оцијенило постојеће стање туристичког развоја и дале смјернице о томе шта би се могло кориговати и унаприједити у будућности.

¹ Важно је нагласити да се у дисертацији прави разлика између појмова локално становништво и локална заједница. Локално становништво се односи на ширу популацију која живи на одређеном простору и представља носиоца демографских и социо-економских карактеристика. Локална заједница обухвата шири спектар актера, укључујући и локално становништво, представнике институција, организација и других релевантних друштвених субјеката. Оба појма се у раду посматрају у међусобно повезаном односу, али се разликују у зависности од контекста анализе.

2. ПРЕДМЕТ И ПРОБЛЕМ ИСТРАЖИВАЊА

Туризам се данас сматра једним од најдинамичнијих и најинтегративнијих феномена савременог друштва, са све снажнијим утицајем на природне, друштвене и економске структуре простора. Његов развој је неодвојиво повезан са квалитетом животне средине, али и са активношћу и капацитетима локалне заједнице која обитава у том простору. Ипак, иако туризам има потенцијал да буде снажан покретач развоја, уколико се њиме не управља у складу са принципима одрживости, може довести до бројних негативних појава — од прекомјерне експлоатације природних ресурса и угрожавања културног идентитета, до појаве друштвених подјела. Управо зато, концепт одрживог туризма почива на активном учешћу локалне заједнице као равноправног и одговорног чиниоца у процесима планирања, одлучивања и имплементације туристичких активности.

У контексту Црне Горе, која је законом дефинисана као еколошка држава и чија природна богатства представљају основу туристичке понуде, улога локалне заједнице у развојним процесима често се у пракси своди на формалност. Иако је туристички сектор у успону, а национални паркови попут НП Скадарско језеро и НП Дурмитор препознати као подручја великог туристичког потенцијала, укљученост локалне заједнице у развој туристичких производа и афирмацију ових простора остаје недовољно истражена, слабо структурисана и институционално недовољно подржана. Ово указује на значајну празнину у теоријском и практичном дискурсу, посебно у области одрживог управљања заштићеним природним добрима.

У том оквиру, предмет овог истраживања, спроведеног ради докторске дисертације, јесте анализа улоге локалне заједнице у развоју туристичких производа унутар националних паркова Скадарско језеро и Дурмитор. Посебна пажња посвећена је идентификацији начина, обима и квалитета учешћа становништва у процесима туристичког планирања и реализације. Истраживање обухвата испитивање перцепција локалног становништва о позитивним и негативним ефектима развоја туризма, њиховој спремности за ангажовање, постојећим ограничењима, као и утицају различитих социо-демографских, економских и понашајних чинилаца на њихову улогу у том процесу.

Предмет овог истраживања постављен је на раскршћу више научних дисциплина, с тим што је туризмологија препозната као основна научна област, уз значајну подршку научних знања и метода из области географије, заштите природе, социологије и концепта одрживог развоја. Истраживање се темељи на мултидисциплинарном приступу, који обједињује елементе просторно-функционалне анализе, испитивање друштвених процеса и динамике, као и анализу институционалних и развојних политика унутар заштићених природних подручја.

У домену туризмологије, истраживање се усмјерава на анализу структура, процеса и актера укључених у креирање туристичких производа у заштићеним подручјима, уз процјену утицаја туризма на локалну заједницу. Посебан акценат стављен је на улогу становништва као кључног носиоца понуде и важног сегмента друштвеног капитала у развоју туристичких дестинација.

Географски аспект огледа се у просторној анализи, обухватајући диференцираност ресурса, као и физичко-географске и друштвено-економске карактеристике националних паркова Скадарско језеро и Дурмитор, који служе као база за туристички развој. Истовремено, интеграција еколошких принципа и одрживости позиционира истраживање и у оквир еколошких наука, подстичући критичко преиспитивање баланса између заштите природе и развоја туризма.

Социолошка компонента истраживања обухвата анализу социјалне структуре, ставова и перцепција становништва, као и нивоа њиховог ангажмана. Истражују се и механизми социјалне интеракције и учешћа грађана у процесима планирања и одлучивања.

Због комплексности теме, у анализу су укључени и аспекти менаџмента у туризму, просторног планирања и јавне управе, при чему је посебна пажња усмјерена на институционални оквир који омогућава активно учешће заједнице у обликовању туристичке политике.

Свеобухватно посматрано, истраживање има интердисциплинарни карактер, теоријски и практично утемељен у туризмологији, али снажно повезан са сродним научним дисциплинама, чиме се омогућава потпуније разумијевање односа туризма и локалне заједнице у контексту одрживог управљања заштићеним природним просторима.

Развој туризма у заштићеним природним подручјима Црне Горе, посебно у националним парковима Скадарско језеро и Дурмитор, одвија се у условима потребе за усклађивањем економских циљева и очувања природних и културних вриједности. Иако локална заједница представља кључни ресурс одрживог туристичког развоја, њена улога у процесима планирања, креирања и реализације туристичких производа није довољно јасно дефинисана нити институционално подржана. У пракси је присутан јаз између концепта одрживог туризма и начина на који се туристички развој реализује у националним парковима, што може довести до различитих социо-културних, економских и еколошких изазова.

Истовремено, недостају систематизована и емпиријски утемељена сазнања о степену укључености локалног становништва, њиховим перцепцијама позитивних и негативних утицаја туризма, као и факторима који утичу на њихову спремност за активно учешће у туристичком развоју. Посебно је недовољно истражен компаративни аспект који би омогућио сагледавање сличности и разлика између националних паркова Скадарско језеро и Дурмитор. Стога се проблем овог истраживања огледа у потреби за свеобухватним испитивањем улоге локалне заједнице у развоју туристичких производа у овим заштићеним подручјима, ради дефинисања одрживог и кооперативног модела туристичког развоја.

3. ЦИЉЕВИ И ЗАДАЦИ ИСТРАЖИВАЊА

У складу са дефинисаним предметом истраживања и идентификованим проблемом, општи оквир овог рада усмјерен је на анализу улоге локалне заједнице у процесу развоја туристичких производа у заштићеним природним подручјима, са фокусом на националне паркове Скадарско језеро и Дурмитор. Истраживање је оријентисано на утврђивање нивоа учешћа локалног становништва у туристичком планирању и имплементацији, као и на испитивање њихових ставова и перцепција о економским, социо-културним и еколошким ефектима туризма. Истовремено, анализирају се фактори који утичу на спремност заједнице да се активно укључи у туристички развој, као и институционални механизми који омогућавају или ограничавају такво учешће.

Полазећи од комплексности односа између туризма и локалне заједнице, циљ истраживања је утврђивање њихових узајамних утицаја у контексту заштићених природних подручја. Конкретни циљеви истраживања су:

- утврдити ниво укључености локалног становништва у развој туристичких производа у НП Скадарско језеро и НП Дурмитор;
- идентификовати кључне социо-економске, институционалне и психолошке факторе који утичу на спремност и капацитет заједнице за учешће у туристичком развоју;
- сагледати перцепције о позитивним и негативним утицајима туризма и степену подршке институција;
- утврдити степен подршке институција и ниво сарадње између локалне заједнице и туристичког сектора;
- предложити модел учешћа локалне заједнице у складу са принципима одрживог туризма и карактеристикама заштићених подручја.

Остваривање ових циљева омогућиће дубље разумијевање позиције локалне заједнице у туристичком развоју, препознавање кључних изазова и могућности, као и формулисање препорука за унапређење политика управљања туризмом у националним парковима, у складу са концептом одрживог развоја и активног грађанског учешћа.

Полазећи од дефинисаних циљева истраживања, задаци истраживања представљају конкретне истраживачке активности чијом реализацијом се омогућава њихово остваривање. Они су усмјерени на систематично прикупљање, анализу и интерпретацију релевантних теоријских и емпиријских података, као и на сагледавање различитих аспеката улоге локалне заједнице у развоју туристичких производа у заштићеним природним подручјима. У том контексту, задаци истраживања дефинисани су како слиједи:

- Аналиzirати теоријске и концептуалне приступе улози локалне заједнице у развоју туризма у заштићеним природним подручјима, са посебним освртом на принципе одрживог туризма.

- Сагледати просторне, природне и друштвено-економске карактеристике националних паркова Скадарско језеро и Дурмитор као основе за развој туристичких производа.
- Анализирати постојећи институционални и управљачки оквир развоја туризма у националним парковима.
- Спровести емпиријско истраживање о ставовима и перцепцијама локалног становништва о туристичком развоју.
- Идентификовати кључне социо-демографске, економске и психолошке факторе који утичу на ставове, перцепције и спремност локалне заједнице за учешће у туристичком развоју.
- Испитати постојећи институционални и управљачки оквир који дефинише улогу локалне заједнице у развоју туризма у националним парковима.
- Упоредити перцепције, ставове и ниво укључености локалног становништва у националним парковима Скадарско језеро и Дурмитор.
- Утврдити постојање статистички значајних разлика у перцепцијама туристичког развоја у зависности од социо-демографских карактеристика испитаника.
- Препознати ограничења и препреке за активније учешће локалне заједнице у развоју туристичких производа.
- Дефинисати могућности и правце за унапређење сарадње између локалне заједнице, туристичког сектора и институција управљања заштићеним подручјима.

Овако дефинисани циљеви и задаци истраживања обезбјеђују аналитички оквир за систематично испитивање улоге локалне заједнице у развоју туристичких производа у заштићеним природним подручјима. Њихова реализација омогућава сагледавање сложених интеракција између туристичког развоја, очувања природних ресурса и друштвено-економских интереса локалног становништва, као и идентификовање кључних детерминанти њиховог учешћа у туристичким процесима. На тај начин, истраживање ствара релевантну теоријску и емпиријску основу за формулисање смјерница и модела који могу допринијети унапређењу одрживог и заједничког управљања туризмом у националним парковима Скадарско језеро и Дурмитор.

4. ХИПОТЕТИЧКИ ОКВИР ИСТРАЖИВАЊА

Општа хипотеза

Ho: Развој туризма у заштићеним природним подручјима Црне Горе значајно утиче на локалну заједницу у социо-културолошком, економском и еколошком смислу, при чему је улога локалне заједнице у тим процесима недовољно валоризована и институционално подржана.

Посебне хипотезе

I Хипотезе о негативним утицајима туристичког развоја

1. Локално становништво сматра да развој туризма мијења традиционалне обрасце понашања код локалног становништва.
2. Локално становништво сматра да развој туризма негативно утиче на локалну културу и обичаје.
3. Локало становништво сматра да туризам доводи до нарушавања животне средине у заштићеним подручјима.
4. Локално становништво сматра да туристички развој има негативне ефекте по очување културно-историјског наслеђа.
5. Локално становништво сматра да туристички развој угрожава биодиверзитет националних паркова.
6. Локално становништво сматра да услед развоја туризма долази до оштећења постојеће инфраструктуре.

II Хипотезе о позитивним утицајима туристичког развоја

7. Локално становништво сматра да развој туризма доприноси запошљавању локалног становништва.
8. Локално становништво сматра да развој туризма доводи до повећања прихода унутар локалне заједнице.
9. Локално становништво сматра да туризам подстиче прилив инвестиција у посматраним заштићеним подручјима.
10. Локално становништво сматра да туристички развој унапређује мјере заштите животне средине.
11. Локално становништво сматра да туристички развој подстиче очување културно-историјског наслеђа.
12. Локално становништво сматра да развој туризма доводи до унапређења локалне инфраструктуре.

III Хипотезе о улози и перцепцији локалне заједнице

13. Локално становништво сматра да туристички развој подстиче употребу и промоцију локалних производа.
14. Локално становништво сматра да је локална заједница недовољно укључена у процес туристичког развоја.

15. Локално становништво у зони НП Скадарско језеро исказује позитивне ставове према туристичком развоју.
16. Локално становништво у зони НП Дурмитор исказује позитивне ставове према туристичком развоју.
17. Локално становништво сматра да постоје иницијативе институција да се локална заједница више укључи у развој туризма у НП Скадарско језеро.
18. Локално становништво сматра да постоје иницијативе институција да се локална заједница више укључи у развој туризма у НП Дурмитор.

IV Хипотезе о статистички значајним разликама у перцепцијама

19. Постоји статистички значајна разлика у перцепцијама туристичког развоја у зависности од пола испитаника.
20. Постоји статистички значајна разлика у перцепцијама туристичког развоја у зависности од старосне структуре испитаника.
21. Постоји статистички значајна разлика у перцепцијама туристичког развоја у зависности од нивоа прихода испитаника.
22. Постоји статистички значајна разлика у перципираном доприносу различитих видова туризма развоју туристичких производа.
23. Мишљења становника оба национална парка о туристичком развоју се поклапају, што је исказано кроз сличне средње вриједности ставова.

5. ДРУШТВЕНА И НАУЧНА ОПРАВДАНОСТ ИСТРАЖИВАЊА

Истраживање улоге локалне заједнице у развоју туристичких производа у заштићеним природним подручјима представља научно релевантан и актуелан проблем, који је недовољно обрађен у оквиру до сада публикованих научних резултата са подручја Црне Горе. Иако се туризам, као мултидимензионални феномен, све интензивније проучава у контексту одрживог развоја, улога локалне заједнице — једног од кључних актера туристичког система — често је маргинализована у теоријским моделима и емпиријским анализама. Систематична истраживања која повезују социо-демографске, економске и просторне карактеристике локалних заједница са њиховим учешћем у туристичком развоју, посебно у заштићеним подручјима, су ријетка, непотпуна или недовољно контекстуализована.

Ова докторска дисертација доприноси развоју науке о туризму на неколико нивоа. Прво, успоставља се аналитички оквир за разумијевање односа између локалне заједнице и туристичког развоја у заштићеним подручјима, заснован на интердисциплинарном приступу и подржан емпиријским подацима. Друго, резултати истраживања доприносе проширењу знања о примјени концепта одрживог туризма на микро нивоу, укључујући процјену туристичких вриједности, степена укључености становништва, њихове спремности за ангажовање и институционалну подршку. Треће, примјена вишеструке регресионе анализе, у комбинацији са квантитативним и квалитативним методама, омогућава свеобухватно сагледавање сложених друштвених и просторних процеса, чиме се унапређује методолошки приступ у туристичким истраживањима.

Поред академског доприноса разумијевању туризма и одрживог развоја, ово истраживање поставља основе за даљу научну дебату о грађанском учешћу у управљању природним ресурсима и дестинацијама, што је значајно и за друге области попут социологије, географије, менаџмента и јавне политике.

Са становишта друштвене релевантности, истраживање има велики значај за унапређење управљања туризмом у Црној Гори, посебно унутар националних паркова који чине битан дио туристичке понуде државе. Активним укључивањем локалног становништва у туристички развој, подиже се свијест о значају очувања природе, стварају се услови за самоодрживе економске активности, јача се социјална кохезија и унапређује квалитет живота у руралним подручјима. Истовремено, смањује се отпор према туристичким иницијативама и подстиче сарадња са релевантним институцијама.

Налази овог истраживања могу бити директно примјенљиви у процесима креирања и ревизије стратегија туристичког развоја на националном и локалном нивоу. Посебно су корисни за доносиоце одлука у области управљања заштићеним природним добрима, локалне самоуправе, туристичке организације и невладине актере. Такође, резултати могу бити основ за едукацију становништва, изградњу капацитета заједнице и припрему пројеката који би добили подршку међународних донатора.

Ово истраживање има потенцијал да иницира конструктиван дијалог између сектора заштите природе и туристичке индустрије, указујући на могућности усклађивања интереса кроз инклузивне моделе управљања и правичну распојелу добити од туризма. На тај начин, оно представља не само научни и аналитички допринос, већ и конкретну друштвену вриједност усмјерену ка одрживој будућности националних паркова и заједница које у њима живе.

6. ТЕОРИЈСКИ ДИО

6.1 Теоријски оквир за проучавање улоге локалних заједница у развоју туристичких производа заштићених подручја

Заштићена подручја су због својих вриједности важна за развој одрживог туризма на глобалном нивоу. На тај начин стварају се бројне економске, еколошке и социјалне користи за све учеснике, док се квалитетним и исправним управљањем могу избјећи потенцијални негативни утицаји које туризам ствара у дестинацијама масовног туризма. Туризам у таквим подручјима представља систем у којем се посјетиоци повезују, доживљавају и упознају с природном и културном баштином, те као такав утиче на будућност заштићеног подручја. Укљученост локалне заједнице у развој туристичких производа је важна и неопходна. Локална култура, начин живота и традиција могу привући туристе, али је неопходно приликом туристичког развоја уважавајући приступ ослушкивати и подржавати потребе локалног становништва. Локалне заједнице морају бити укључене у доношење важних одлука везаних за развој туризма и креирање туристичких производа, јер живе унутар или око заштићеног подручја природе, уско су повезане с природним ресурсима, али су и власници земљишта на којем се планира развој туризма² (Golub & Janković, 2019).

Обезбјеђивање одрживости туристичког сектора, који има веома крхку структуру, повезано је са начином на који локална заједница перципира економске, социо-културне и еколошке ефекте туристичких активности и са тим да ли је задовољна том ситуацијом. Не може се говорити о одрживом развоју туризма у дестинацијама у којима се не разматрају позитивни и негативни ефекти по локалну заједницу. Повећањем негативних ефеката туризма расту и негативне перцепције локалне заједнице, што може довести до незадовољства и промјене њеног односа према туризму. Стога је важно утврдити како локална заједница перципира економске, социо-културне и еколошке ефекте туризма, како позитивне тако и негативне, ради даљег развоја туристичких производа дестинације (Uslu, Alagöz & Güneş, 2020).

Успјешан развој туризма захтијева уважавање различитих чинилаца: задовољство туриста и локалне заједнице, задовољство носилаца понуде и очуваност животне средине (Magaš, 2008). Локална укљученост је битна за развој туризма и туристичких производа, јер домицилно становништво, његова култура, околина, начин живота и традиција представљају кључне чиниоце који привлаче туристе у дестинацију. Из тих разлога неопходно је у потпуности уважити потребе и тежње локалног становништва. Темељно и организовано развијен туризам може донијети стварне економске, еколошке и културне користи заједници, док, са друге стране, интегрисаност заједнице може обогатити туристичко искуство. Дугорочна одрживост туризма стога зависи од подршке и укључивања локалне заједнице (Kilipiris, 2005). Локалне заједнице су један од примарних ресурса од којих зависи туризам на одређеном простору и често представљају један од мотива за путовање, подстицајући туристе да искусе њихов начин живота (Richards & Hall, 2000).

² У дисертацији се туристички развој и туристички производ посматрају као повезани, али не истовјетни појмови. Туристички развој се односи на шири процес планирања и унапређења дестинације, док је туристички производ његов конкретан резултат у виду услуга, садржаја и туристичких искустава. Ови појмови се у дисертацији тумаче у међусобно условљеном односу.

Друштвена интеракција и интензивна комуникација путем друштвених медија довели су до све чешћег представљања нових садржаја у сајбер простору. У туристичком сектору, путовања у „анти-мејнстрим“ мјеста постају један од културних производа насталих из те праксе. Објављивање фотографија природе коју ријетко ко посјећује, локалне хране и културних споменика који раније нијесу били у фокусу шире јавности, постало је све присутнији дискурс на друштвеним мрежама (Prasetyo, Kurniadi & Setyowati, 2020). Туризам има способност да вреднује све расположиве ресурсе и елементе, који потом утичу на остале детерминанте укупног економског развоја, чиме се потврђује његова сложеност (Cvijanović, Gajić & Vujko, 2018).

Локално становништво представља један од кључних фактора у развоју туристичке дестинације, а степен прихватања туристичког развоја може послужити као индикатор потенцијалне успјешности одређеног туристичког производа. Због тога је од изузетне важности анализирати ставове локалног становништва о развоју туризма и његовим ефектима, јер таква анализа омогућава планерима да уоче постојеће проблеме и предузму адекватне мјере за њихово решавање (Теравчевић и остали, 2019).

Истовремено, савремена литература која се бави улогом локалних заједница у одрживом развоју туризма наглашава да локално становништво најјасније препознаје економске користи туризма, попут запошљавања, раста прихода и инвестиција, али истовремено уочава и његов потенцијал у очувању културног и природног наслеђа, што представља важан предуслов за остваривање принципа одрживог развоја кроз уравнотежен однос економских, друштвених и еколошких циљева (Arsahanova et al., 2023; Bansode, 2022). Наведени налази допуњују резултате Sova, Rožman и Korez-Vide (2023), који указују да локална перцепција туризма као економског и културног ресурса утиче на прихватање одрживих развојних иницијатива, наглашавајући значај интегрисаног приступа у управљању туристичким ресурсима.

Такође, резултати истраживања показују да локално становништво туризам не препознаје само као извор економске добити, већ и као потенцијални инструмент за јачање мјера заштите и очување природног и културног наслеђа, што одговара концепту интегрисаног одрживог развоја. Та перспектива је блиска приступу који истичу Basheer et al. (2022), према којем циљеви одрживог развоја подразумевају истовремено усаглашавање економских, социјалних и еколошких исхода, док највећи ефекат имају интегрисане политике и стратегије које минимизују негативне последице по поједине компоненте система. Због тога се у оквиру националних паркова туристички развој не би требао третирати као низ изолованих активности, већ као усклађен скуп мјера који паралелно оснажује локалну економију, штити ресурсе и афирмише културне вриједности.

С тим у вези, Giddings, Hopwood и O'Brien (2002) упозоравају да раздвајање економије, друштва и животне средине у анализи и планирању може довести до фрагментисаног управљања и фаворизовања једне димензије — најчешће економске — што временом подрива одрживост. Високе оцјене позитивних утицаја туризма представљају значајан потенцијал за одрживи развој, али истовремено указују да би одсуство институционално уређених механизма учешћа локалне заједнице могло

произвести структурни дисбаланс. Наиме, користи могу бити препознате, али без транспарентне партиципације³ и повјерења у институције слаби друштвена легитимност и умањује се дугорочна отпорност локалног модела туризма.

Додатну аргументацију пружају Lazar и Chithra (2021), који културу постављају као кључну компоненту одрживости и наглашавају да одрживи развој не подразумијева искључиво очување природних ресурса и економски раст, већ и заштиту културног идентитета и „смисла мјеста“. У условима заштићених подручја, то имплицира да подршка становништва туризму може бити стабилнија када се развој ослања на локалне културне ресурсе, традицију и наслеђе, умјесто да их потискује или комерцијализује.

Такође, радови који разматрају концепт „зелене економије“ додатно потврђују значај усмјеравања туризма ка моделима који истовремено стварају економску вриједност и смањују еколошки отисак (Pobrklić, Šehić & Tmušić, 2022; Sarma & Sharma, 2024). Ово је посебно важно у националним парковима, гдје су природни ресурси основа туристичке привлачности, па се одрживост туризма не може посматрати одвојено од одрживог управљања ресурсима, институционалних капацитета и очувања културне аутентичности.

С друге стране, истраживања показују да се ставови локалног становништва о туристичком развоју не могу посматрати као хомогени. Напротив, они значајно варирају у зависности од социодемографских карактеристика као што су пол, старосна структура, ниво образовања и прихода. Ове разлике указују на то да локална заједница представља хетерогену групу актера чији се однос према туризму обликује кроз различите перцепције економских, социо-културних и еколошких ефеката. Степен прихватања и подршке развоју туризма у заштићеним подручјима стога зависи од начина на који различите друштвене групе вреднују користи и трошкове туризма, као и од специфичности локалног контекста и интензитета туристичког развоја (Manojlović et al., 2025).

Истраживања о смисленој партиципацији у одрживом туризму показују да препреке укључивању најчешће произилазе из институционалних услова, односа моћи и културних образаца управљања, а не из индивидуалних фактора. У складу с тим, свијест о значају грађанске улоге постоји, али је стварно учешће често ограничено системским оквирима (Han, 2021). Висока подршка туризму уз слаб осјећај институционалне подршке указује да су главне препреке у управљачким праксама и начину доношења одлука (Huang et al., 2022). Без јасних институционалних механизма постоји ризик да подршка остане декларативна, док системи учешћа морају укључити шири круг становништва како би се избјегла доминација ограниченог броја актера (Khansa et al., 2015; Malinen, 2015).

Abdollahzadeh и Sharifzadeh (2014) истраживали су перцепције руралног становништва Ирана о развоју туризма, док је друга студија у Ирану показала разлике у ставовима становника у зависности од близине културног наслеђа (Rasoolimanesh & Jaafar, 2016). У Шпанији су истраживања у Беналмадени показала да се перцепције становника о утицајима туризма могу анализирати кроз

³ У дисертацији се термин партиципација користи се као синоним за термин укљученост.

стратификовано узорковање и регресиону анализу (Almeida-García, Vázquez & Macías, 2015). Позитивни ставови локалног становништва према туризму значајно зависе од перципираних економских користи и могућности директног учешћа у развоју (Amilia, Zati & Rosalina, 2023).

У истраживању о Копаонику, Brankov, Penjišević, Ćurčić и Živanović (2019) баве се урбанизацијом и конфликтима у развоју насталим услед зимског туризма и изградње инфраструктуре. Hadinejad et al. (2019) представљају систематску ревизију 90 студија о ставовима локалног становништва према туризму, док је у Уганди спроведена студија о перцепцији локалног становништва о утицајима туризма на развој заједнице (Lepp, 2007).

Перцепција одрживог туризма међу младима у балтичким земљама утиче на спремност за активно учешће у туристичким активностима, док ставови локалног становништва у Јапану директно обликују интеракције са туристима, што указује на универзални значај локалне перцепције (Šaparnienė et al., 2022; Thyne et al., 2020). Такође, значајан број европских становника сматра да велики број туриста може угрозити културну и историјску аутентичност локалитета (Adie et al., 2019). Cheng и Chen (2022) показују умјерено признавање еколошких и економских ризика туризма, што додатно потврђује потребу за интегрисаним управљањем и укључивањем локалне заједнице.

Martín et al. (2017) анализирају сезоналност туризма у руралним дестинацијама Шпаније, указујући на капацитет туризма да генерише одрживи развој и утиче на стабилност прихода. Туризам, зависно од квалитета и сезонског карактера, може истовремено стимулисати економски развој, изазивати еколошке притиске и доводити до нестабилности прихода и различитих перцепција међу актерима (Ren et al., 2019; Senyao et al., 2020). Pizam (1978) указује да туристички развој, осим економских користи, носи и социјалне трошкове које становници временом све јасније препознају. Yin et al. (2020) показују да перцепција туристичке гужве утиче на доживљај атрактивности дестинације.

Истраживања такође показују да индивидуална мотивација и позитивни ставови могу довести до одрживих облика укључености само када су праћени развојем капацитета, приступом ресурсима и јасним институционалним оквиром. У том смислу, едукација, савјетодавна подршка и приступ ресурсима представљају кључне инструменте који омогућавају да се ентузијазам претвори у конкретно учешће (Berndt & Nitz, 2023; Grasso & Giugni, 2024; Mercea, Santos & Hoffmann, 2024; Milner, 2012; Richmond & Sibthorp, 2019; Salazar-Gómez et al., 2023; Soulen, Nelson & Zimmerman, 2023; Stowers, 2023; Tama et al., 2023).

Страх као емоционална компонента може значајно утицати на перцепцију ризика, при чему разлике често зависе од пола и културног контекста (Petrović et al., 2023). Подршка локалног становништва одрживом развоју туризма најстабилније се гради кроз инклузивне механизме учешћа и развој локалних туристичких производа који доносе видљиве користи за заједницу (Gannon et al., 2020; Kim et al., 2021).

6.2 Географски, саобраћајни и туристички положај националних паркова Скадарско језеро и Дурмитор

Подгоричко-скадарска котлина налази се између планинских масива Проклетија, Жијова, Маганика, огранака Катунског крша и Румије. Копнени дио котлине простире се на надморској висини од 6 до 56 метара. Њена дужина, од Подгорице до Скадра, износи око 50 km, док је ширина између Вирпазара и подручја Хоти приближно 30 km (Radojičić, 2008). Значајан дио ове котлине обухвата простор НП Скадарско језеро, које представља једно од најпосебнијих природних богатстава Црне Горе. Укупна површина парка износи 40000 ha, при чему 14600 ha чине ободно копно и мочварна подручја која се простиру на територијама општина Подгорица, Цетиње и Бар (Radojičić, 2015). Површина Скадарског језера варира током године услед значајних промјена водостаја. При нивоу воде од 5 m надморске висине језеро захвата око 370,5 km², док при нивоу од 10 m његова површина достиже 506 km². У појединим случајевима, површина језера може се проширити и до 540 km² (Николић, 2000). Субрегија се налази на повољној географско-саобраћајној позицији, јер повезује обални и унутрашњи дио Црне Горе, док главни друмски и жељезнички правци који пролазе преко језера додатно наглашавају њен транзитни карактер (Radović, 2010). Кроз подручје НП Скадарско језеро пролази магистрални пут Подгорица–Бар, који представља најважнију и најоптерећенију саобраћајницу у Црној Гори и повезује јужни дио земље са сјеверним. Истом трасом пролази и жељезничка пруга Београд–Бар. Са простора парка полази више путних праваца, међу којима је и саобраћајница која повезује парк са Петровцем. Веза са пријестоницом Цетињем остварује се путем који води од Вирпазара ка Ријечи Црнојевића, док се из Вирпазара такође пружа путни правац ка Остросу и даље према Улцињу. Посебан значај за доступност парка има близина аеродрома Голубовци у Подгорици. Додатно унапређење повезаности обезбијеђено је изградњом тунела Созина, чиме је Национални парк снажно повезан са приморским подручјем, као и изградњом булевара Подгорица–Зета и обилазнице око Голубоваца, што омогућава брзи долазак посјетилаца из Подгорице (Predlog Plana upravljanja za Nacionalni park „Skadarsko jezero“ за 2021–2025. година, 2023). Близина Подгорице, Црногорског приморја и сусједне Албаније као центара туристичке тражње, релативно добра саобраћајна повезаност, прелијепа природа и велико богатство културно-историјских споменика дају НП Скадарско језеро велику погодност за развој различитих видова туризма.

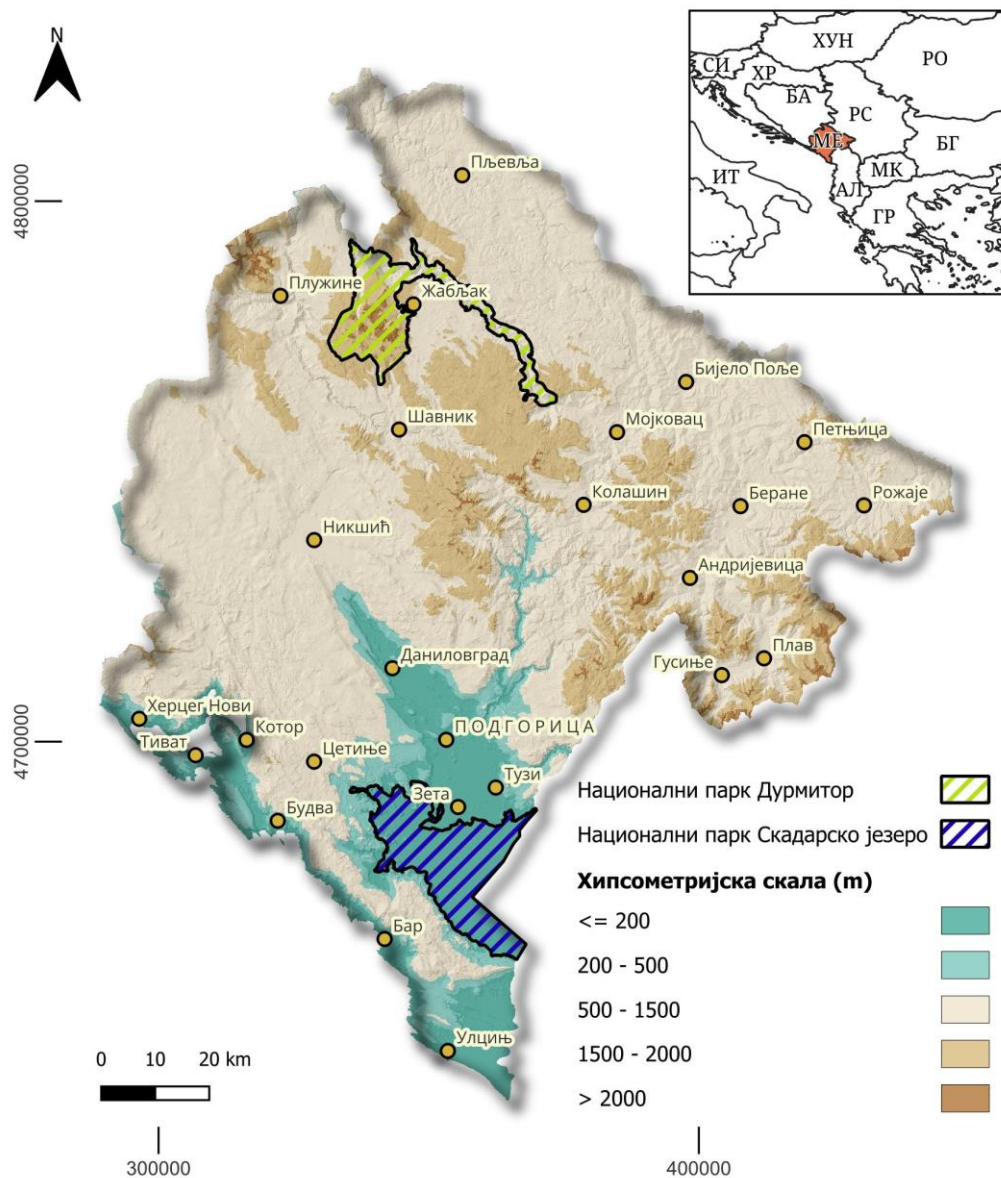
НП Дурмитор представља највеће заштићено подручје у Црној Гори. Његов простор обухвата кањон ријеке Таре, кањоне њених десних притока, укључујући Вашковску ријеку и Драгу, као и Забојско језеро на Сињајевини, које је ужим појасом повезано са прашумом Црна Пода у кањону Таре. Парк такође обухвата масив Дурмитора, дјелове Пивске планине, кањон Сушице, изворишни дио Буковице и већи дио Дробњачких језера (Radojičić, 2008). Укупна површина парка обухвата 39000 ha, а његова територија простире се на подручју више општина. Највећи дио припада општини Жабљак са 51%, затим Пљевљима са 16%, Плужинама са 14%, Шавнику са 13%, док најмањи дио припада општини Мојковац са 6% (Radojičić, 2015). Добар саобраћајни положај и развијена саобраћајна инфраструктура су један од предуслова укупног економског развоја одређеног подручја. Територија НП Дурмитор има приступ путевима који повезују ово подручје са другим дијеловима Црне Горе и региона. Ријеч је о искључиво друмским комуникацијама. Изградњом пута Рисан–Жабљак извршена је интеграција сјеверног, средишњег и јужног

региона, што је дало посебан допринос повезивању приморског и континенталног туристичког региона. На простору Парка налазе се регионални путеви: Мојковац-Ђурђевића Тара-Жабљак, Пљевља-Ђурђевића Тара-Жабљак, регионални пут Плужине-Трса-Жабљак, као и пут Плужине-Недајно-Мала Црна Гора-Жабљак. Саобраћајно важан за развој овог подручја је „Дурмиторски прстен“ дуг 85 km, то је кружни пут Жабљак-Седло-Трса-Недајно-Мала Црна Гора-Жабљак, који је посљедњих година асфалтиран. Поред регионалних, у његовој гравитационој зони, бројни су и локални путеви којима је омогућена приступачност свим насељеним мјестима у парку претежно макадамског карактера (Predlog Plana upravljanja za Nacionalni park „Durmitor“ за 2021–2025. godina, 2023). Ако се посматра однос територије НП Дурмитор према главним туристичким правцима и конкурентним туристичким дестинацијама може се закључити да је велика предност овог националног парка то што су општине на чијој се територији сам парк налази транзитног карактера, тј. кроз њих воде путни правци који повезују сусједне државе, Босну и Херцеговину и Србију са Централном и Приморском регијом Црне Горе.

Према Стратегији развоја саобраћаја 2019–2035. с Акционим планом 2019–2020. јединствена листа приоритетних инфраструктурних пројеката /СПП у Црној Гори обухвата:

1. Изградња аутопута Бар–Бољаре и приморске варијанте јадранско–јонског коридора – брзе саобраћајнице дуж црногорског приморја (SEETO рута 4, односно SEETO рута 1) чији сегменти показују различите степене зрелости;
2. Ремонт преосталих дјелова жељезничке пруге између Бара и Врбнице (граница са Србијом) и пруге између Подгорице и Тузи (граница са Албанијом);
3. Проширење и унапријеђење аеродрома у Подгорици и Тивту;
4. Реконструкција пута Шћепан Поље–Плужине, чиме ће се побољшати прекогранични саобраћај са Босном и Херцеговином;
5. Изградња пруге Никшић–граница са БиХ–Требиње–Чапљина (Strategija razvoja saobraćaja 2019–2035. s Akcionim planom 2019–2020, 2019).

Кроз реализацију ових пројеката туристички положај НП Скадарско језеро и НП Дурмитор ће се значајно унаприједити.

Карта 14. Подручје истраживања: локација националних паркова Дурмитор и Скадарско језеро, Црна Гора (Извор: Manojlović et al., 2025)

6.3 Туристичке вриједности НП Скадарско језеро

6.3.1 Геоморфолошке вриједности

У сливном подручју Скадарског језера, на црногорској територији, издвајају се три веће геоморфолошке јединице:

1. Површ Старе Црне Горе, Рудина и Бањана;
2. Озринићко-Бјелопавлићко-Пиперско-Братоножићко-Кучка површ и
3. Депресија Скадарског језера, Зетске равнице, Бјелопавлићке равнице, Никшићког поља и кланца Дуге (Radulović i ostali, 1989).

⁴ Карта је преузета и прилагођена од стране аутора. Називи држава означени су двословним скраћеницама у складу са стандардом ISO 3166-1 alpha-2.

Подручје Зетске равнице и басен Скадарског језера чине геоморфолошку а у многама и геолошку цјелину (Бешић, 1975). Са сјевера и сјевероистока у овај ниски басен стрмо и степеничasto се спуштају падине планина Каменика и Жијова. Са западне стране простор је ограничен брдовитим крашким тереном Старе Црне Горе, који се благом и уједначеном косином постепено спушта ка Зетској равници и басену језера. Јужну и југозападну границу чине одсјеци и падине планина Созине, Румије и Тарабоша, изграђени претежно од кречњака и доломита тријаске и јурске старости. Са источне стране, на територији Албаније, у појасу од Хотског Хума до Дритиштија, планинске стране које затварају басен имају релативно благ нагиб. Басен је дјелимично отворен према југоистоку, ка ниској приморској Албанији, и то уским простором у подручју Скадра, између брда Тарабош (595 m) и Ма Шлинит (542 m), јужно од насеља Гари и Зи (Бешић & Михаиловић, 1983).

Кршевита обала Скадарског језера довела је до његове разуђености и стварања великог броја залива различите величине. Потопљено корито Ријеке Црнојевића и ушћа других притока претворена су у заливе, а бројни су и заливи дуж обале Румије, попут оних код Штитара, Бобовишта, Бљаца, Мурића и Радуша. Највећи залив је Хотски залив на сјевероистоку језера, чијом средином пролази граница између Црне Горе и Албаније. Посебно су карактеристични Мало блато и заливи око Жабљака и Каруча (Radojičić, 2015). Јужна и југоисточна обала су слабо разуђене. Таква је обала од Скадра до Вирпазара. Дуж саме обале распоређена су острва: Топхала, Смоквица, Мочник, Градац, Морачник, Бешка, Старчево, Грможур и неки кречњачки шкољи. Дуга западна обала је веома разуђена па су бројна острва: Превлака, Одрињска гора, Липоњак, Чаковица, Врањина и још нека мања која представљају непотопљене горње дјелове брда која су се спуштањем тла доњим својим дјеловима нашла под водом. Последица спуштања тла су приобалне простране мочваре које се налазе дуж сјеверне обале: испод села Годиња, око ушћа Црмничке ријеке, испод Дујева, око ушћа Црнојевића ријеке и Катуне. Тоњењем подручја, Скадарско језеро је продрло у копно дуж ушћа ријека које се уливају са западне стране. Обала је кривудава. Због епирогенезе потопљен је дио долине ријеке Каратуне и ту се образовало Мало блато. Западну страну Скадарског језера, са сјеверне стране, затвара вијенац брда: Вељи врх, Дебела рудина, Облун и Лијепа плоча. Непосредно дуж ниске сјеверне обале пружа се широки мочварни појас (Зетски лугови) који редовно плави (Бешић & Михаиловић, 1983).

Слика 1. Скадарско језеро (Извор: Бранка Манојловић, 2025. год.)

Басен Скадарског језера припада Зетско-скадарској потолини. Ради се о простору некадашњег језера или морског залива који се, након пробијања Тарабоша и формирања отоке Бојане, смањио и повукао у најдубљи дио котлине. Накнадним доливањем ријечне воде, ово подручје претворено је у језеро. Данашње корито језера има динарско пружање, а његови најнижи дијелови налазе се испод нивоа мора, чинећи криптодепресију (Бурић, 1983).

У каменитој околини Скадарског језера налазе се више подземних крашких облика. Поред Липске пећине, значајног туристичког објекта, позната је и Ободска пећина, извориште Црнојевића ријеке. Дужина испитаних канала Ободске пећине је око 350 m. На удаљености од око 300 m од отвора пећине избија јако врело Обод. Поред пута Вирпазар–Ријека Црнојевића налазе се три пећине. Грбочица са средњишњим каналом дугим 1200 m и још четири споредна канала, позната је по разним облицима пећинског накита. Бобошута је на око 400 m удаљености од Грбочице, испитана на дужини око 300 m. На удаљености око 600 m од Бобошуте је пећина Испила, у чијем је истраженом каналу језеро, док је пећина без пећинског накита (Radojičić, 2015).

Липска пећина је заштићено природно добро, као и једина пећина у Црној Гори која је туристички валоризована. Отворена је за посјете 2015. године и представља један од највећих спелеолошких објеката са системом од 2,5 km канала, дворана и галерија које је чине незаобилазном атракцијом. Љепоту Липске пећине су препознале и дивиле јој се знамените историјске личности, међу којима и Петровићи. О постојању Липске пећине знало се и прије Његошевог времена, а истраживала се чак и тада. Бројни истраживачи из XIX вијека су оставили записе о Липској пећини и богатству и љепоти њених украса. Истраживања трају још увијек. У овој пећини природа је изградила јединствене форме пећинских украса (сталагмита и сталактита) који остављају непоновљив утисак на посјетиоце (<https://lipskarecina.me/>).

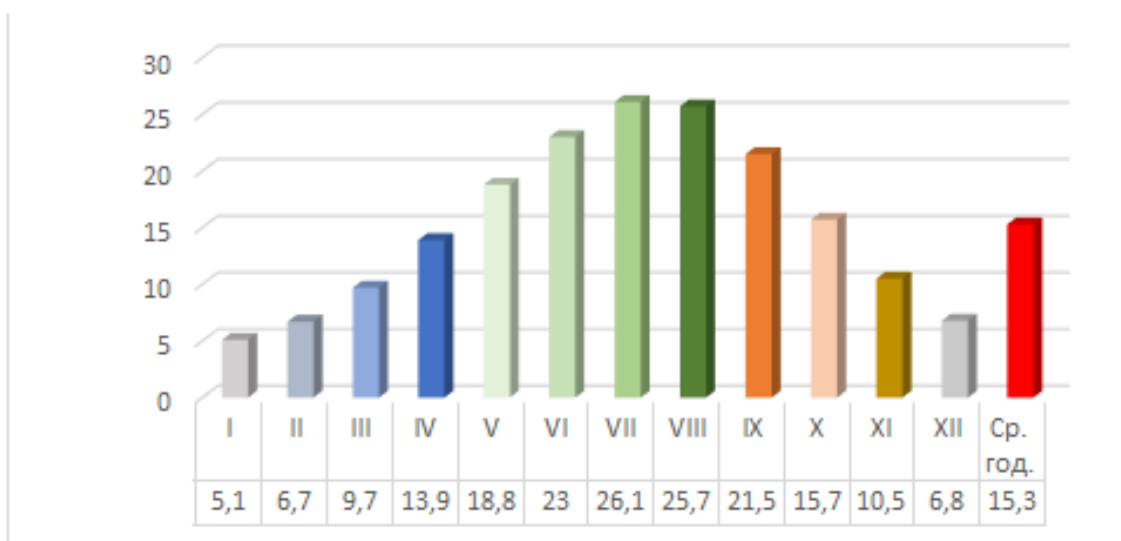
Слика 2. Липска пећина (Извор: Бранка Манојловић, 2018. год.)

6.3.2 Климатске карактеристике

Клима подручја НП Скадарско језеро је поред географске ширине, надморске висине, одређена и присуством великих водених површина (Јадранско море, Скадарско језеро), планинским масивима у близини обале (Ловћен и Румија), као и

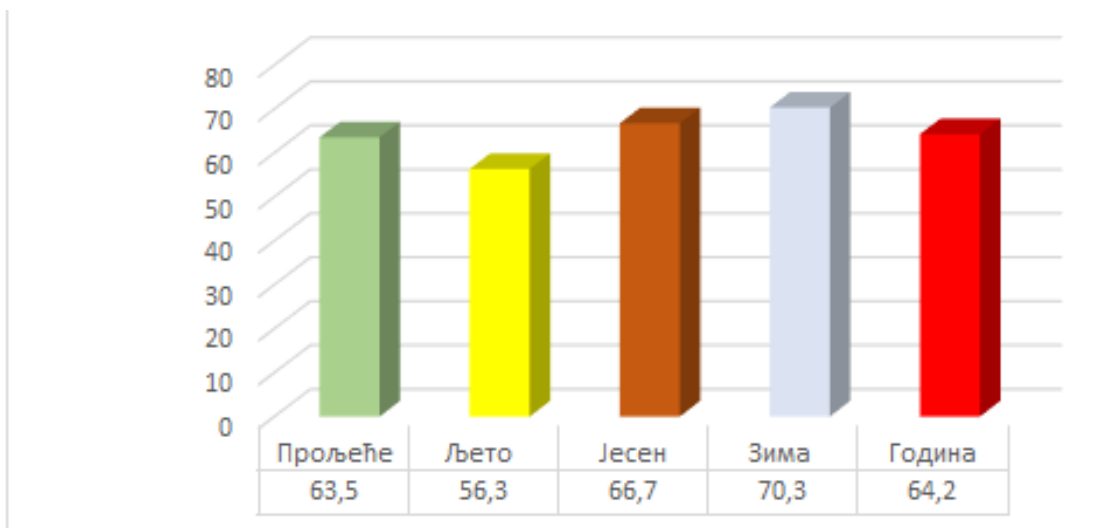
бројним другим факторима. Основни медитерански тип климе модификован је климатским подтипovima који се различитим интензитетима испољавају током читаве године. Климатске промјене видљиве су кроз учестале екстреме од изразито сушних до изразито кишних периода, велике температурне варијације и појаву других врста непогода током читаве године (Predlog plana upravljanja za Nacionalni park „Skadarsko jezero“ за 2021–2025. godinu, 2023). За анализу климатских елемената коришћени су подаци са климатолошке станице Подгорица.

Температура ваздуха – Средња годишња температура Подгорице је 15,3 °C. Најхладнији мјесец је јануар у коме је средња мјесечна температура 5,1 °C. Најтоплији мјесец је јул 26,1 °C. Током свих мјесеци средње мјесечне температуре су изнад 0 °C (графикон 1). Годишње колебање средњих минималних и средњих максималних температура ваздуха најбоље илуструје колебање климе. У Подгорици се разлике повећавају од 7,6 °C (1,4–9,0 °C) у јануару до 10,8 °C (16,6–27,4 °C) у септембру. Просјечно је годишње дана са мразевима (минималне дневне температуре испод 0 °C) 15,4. Средњи годишњи број дана са максималним температурама нижим од 0 °C (ледени дани) у Подгорици је 0–5. Просјечан годишњи број љетњих дана (температуре веће од 25 °C) у Подгорици је 130, а годишњи број дана са максималном температуром преко 30 °C је 63,9 (Radojičić, 2008).

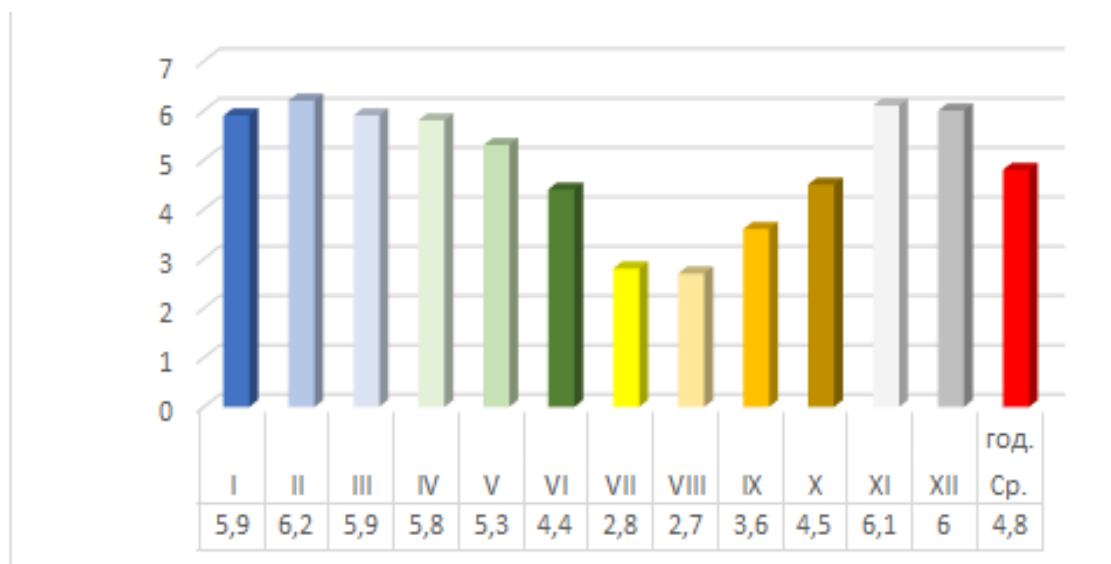
Графикон 1. Средње мјесечне вриједности и средња годишња вриједност температуре ваздуха у општини Подгорица изражене у °C (за период од 1951. до 1990. године)
(Извор: Radojičić, 2008)

Релативна влажност ваздуха – Релативна влажност показује колики је однос између стварне количине водене паре у ваздуху и максималне количине коју ваздух на одређеној температури може да задржи да би био zasiћен (Radojičić, 2015). Средња годишња релативна влажност ваздуха Подгорице је 76,7%. Највећа је влажност током зиме 70,3%, а најмања током љета 56,3% (графикон 2) (Radojičić, 2008).

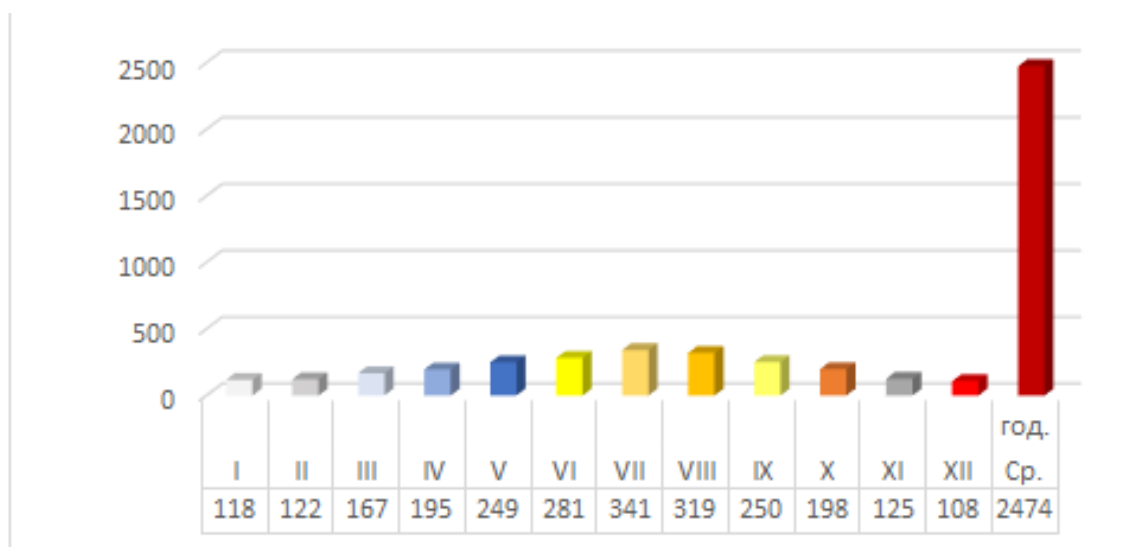
Графикон 2. Средње вриједности релативне влажности ваздуха у општини Подгорица изражене у % (за период од 1951. до 1990. године) (Извор: Radojičić, 2008)

Облачност – Облачност зависи од промјене температуре и влажности ваздуха. Она је важан регулатор топлоте. Већа облачност смањује зрачење Сунца и израчивање топлоте из тла. Облачни дани имају мање дневно колебање температуре ваздуха, а ведри дани веће. Према графикону 3 средња годишња облачност у Погорици износи 4,8 десетина, што би значило да је нешто испод половине неба покривено облацима. Најмања је средња мјесечна облачност током љетњих мјесеци, у августу износи 2,7 десетина, а највећа током зимских мјесеци, у фебруару 6,2 десетина (Radojičić, 2008).

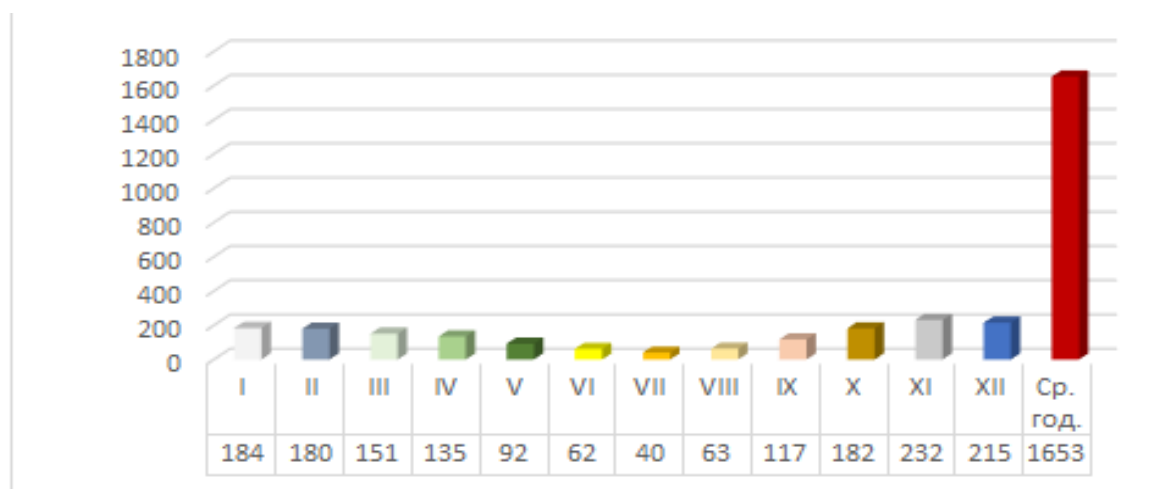
Графикон 3. Средње мјесечне вриједности и средња годишња вриједност облачности (у десетинама) у општини Подгорица (за период од 1951. до 1990. године) (Извор: Radojičić, 2008)

Инсолација – Средње годишње сијање Сунца у Подгорици износи 2474 часова. Средње мјесечно сијање Сунца је најмање у децембру 108 часова, а највеће током мјесеца јула 341 часова (графикон 4). Велики број сати сијања Сунца током године нарочито погодује развоју туризма (Radojičić, 2008).

Графикон 4. Средње мјесечне вриједности и средња годишња вриједност инсолације (у часовима) у општини Подгорица (за период од 1951. до 1990. године) (Извор: Radojičić, 2008)

Падавине – Количина падавина и њихов распоред дају основну климатску карактеристику неком мјесту. Средња годишња количина падавина у Подгорици износи 1653 mm. У новембру се излучи највише падавина (232 mm), а најмање у јулу (40 mm) (графикон 5). Релативно колебање падавина је 11,7. Удио снијега у укупној количини падавина је 2,8%, а средњи годишњи број дана са снијезним падавинама је 5. У Подгоричко-скадарској котлини, са снијезним покривачем преко 10 cm је просјечно од 1 до 5 дана (Radojičić, 2015).

Графикон 5. Средње мјесечне вриједности и средња годишња вриједности падавина у општини Подгорица изражене у mm (за период од 1961. до 1991. године) (Извор: Radojičić, 2015)

Топла лjeta, благе зиме, висок број сунчаних часова и мали број дана са екстремно ниским температурама стварају повољне климатске услове за развој туризма у НП Скадарско језеро током цијеле године кроз различите активности на отвореном.

6.3.3 Хидролошке вриједности

У Црној Гори се налази 30 природних језера, међу којима је највеће Скадарско језеро. Његова површина варира у зависности од водостаја и креће се од 354 km² до 506 km², док се запремина воде процјењује у распону од 1,76 km³ до 4,06 km³ (Burić, 2010). Површина слива ријека које утичу у Скадарско језеро је 5490 km². Од чега 4460 km² припада Црној Гори, а 1030 km² Албанији. Водостај језера је промјенљив, осцилира од најнижег око 4,5 m до највишег око 9,8 m. Са овим осцилацијама водостаја мијењају се и површина и запремина језера. Површина је у лјетњем периоду око 350 km², а у зимском око 550 km². Просјечна дубина језера варира од 4 до 8 m. Веома је сложена хидрологија заједничког система вода Скадарског језера. Осим Мораче са својим притокама и Ријеке Црнојевића, језеру воду дају и следеће ријеке: Црмница, Селанштица, Шегртница, Плавница, Гостиљска ријека, Пјавник, Велика и Мала Мрка, Машове Жалице, Збељ и Рујела. Према процјенама средњи вишегодишњи проток за ове ријеке износи близу 10 m³/s (Predlog Plana upravljanja za Nacionalni park „Skadarsko jezero“ za 2021–2025. godina, 2023).

Морача је највећа притока Скадарског језера, која настаје у плеистоценском цирку Врагдо, изнад Љевишта (970 m), испод падина Штита и врхова Зупци, Каблова ластва и Сумора, спајајући више мањих потока. Са лијеве стране најзначајније притоке су Јаворски поток, Слатина, Коштаница, Сјеверница, Крушевачки поток, Мала ријека, Рибница и Цијевна, док се са десне стране у њу уливају Ратња ријека, Пожња, Топли поток, Врела, Ибриштица, Мртвица, Мељештак, Богутовски поток, Зета и Ситница (Radojičić, 2008). Од изворишта на висини од 1625 m до Подгоричке котлине (55 m), на дужини од око 60 km, Морача пролази кроз веома стрму долину са високом падом ријеке од 26%. Средишњи дио долине има облик кањонско-клинуреасте форме, дуг око 38 km, а најимпресивнији дио, Платије, представља ужи и дубљи кањонски сегмент дугачак 12 km, усјечен у кречњачке литице вертикалних страна, дубине приближно 1000 m (Николић, 2000).

Слика 3. Ријека Морача (Извор: Бранка Манојловић, 2026. год.)

Црнојевића ријека настаје од Ободских врела. Дужина ријечног тока Црнојевића ријеке у прошлости је била око 20 km и уливала се у Морачу. Растом нивоа Скадарског језера, нарочито од половине XIX вијека, ток ријеке је постепено скраћиван, а језеро је продирало уз ријечну долину. Током сушних лjeta, када ниво

Скадарског језера буде низак, дужина тока Црнојевића ријеке, од Ободске пећине до острва Липоњак у Скадарском језеру, износи 14 km (Radojičić, 2015). Сама ријека, као и истоимено насеље Ријека Црнојевића, представљају прави туристички драгуљ који инпресионира посјетиоце, како љепотом пејзажа тако и богатством културно-историјских споменика.

Бојана је по много чему специфична црногорска ријека. Ток ријеке дугачак је 41,5 km (Radojičić, 2015). Од ушћа па до Обота, просјечна дубина Бојане износи око 4 m, док је у узводном дијелу ријеке знатно мања и на појединим мјестима достиже око 2 m. Просјечан протицај Бојане на излазу из језера износи 310 m³/s, а код мјеста Реч достиже 640 m³/s (Radojičić, 2008). Ријека Бојана, која извире из Скадарског језера, представља јединствени хидролошки феномен због својих карактеристика двојности. Као гранична ријека између Црне Горе и Албаније, она припада објема државама, а у њеном кориту присутне су и слана и слатка вода. Дно ријеке на дужини од 36 km, од укупне дужине од 44 km, налази се испод нивоа мора, формирајући ријетку криптодепресију. Бојану чине два водотока, а испод савременог корита, на дубини од 10 до 15 m, протиче подземни ток кроз шљунак и пијесак старог рјечног корита. Приближно 3,5 km од ушћа у Јадранско море код Улциња, вода се дијели у два рукавца, између којих се налази туристички значајно острво Ада. Ријечни водостај се двоструко мијења у току 24 часа услед плиме и осјеке, што заједно са осталим карактеристикама чини Бојану изузетним хидролошким феноменом (Burić, 2010).

Слика 4: Ријека Бојана и Ада Бојана (Извор: Бранка Манојловић, 2025. год.)

Скадарско језеро код Подгорице, некадашњи морски залив, по површини је највеће језеро Балканског полуострва. По генези је тектонско-крашко језеро, проточног карактера. Смјештено је у скадарско-зетској депресији између огранака Сутормана, Румије, Тарабоша, Проклетија и Зетске равнице. Данашње име је језеро добило по Скадру, док су се у прошлости мијењала различита имена: Лабеатис, Балта, Диоклитска језера, Језериште од Скутари, Бојанско језеро, Блато и др. (Radović, 2010). Површина Скадарског језера значајно варира током године у зависности од промјена водостаја. При водостају од 4,7 m површина језера износи око 345 km², док

се при нивоу од 10 m н.в. повећава на 505 km². У појединим ситуацијама водостај може достићи и 10,4 m н.в. Са порастом водостаја повећава се и дио језерске површине који припада Црној Гори. Тако, када језеро захвата 391 km², Црној Гори припадају 243 km², а Албанији 148 km². При максималној површини од 506 km², на територији Црне Горе налази се 340 km² језера, док Албанији припада 166 km² (Radojičić, 2015). Дубина Скадарског језера при средњем водостају у централном дијелу износи између 4 и 7 m, док се највеће дубине јављају у потоњеним депресијама познатим као „ока“. Максимална забиљежена дубина језера достиже 60 m (Radojičić, 2008). Дужина језера је 43, а ширина 14 km. Ово језеро је највеће, али и највећа криптодепресија на Балканском полуострву (Radović, 2010). Ријека Морача учествује у укупном билансу вода Скадарског језера са 62% (Radojičić, 2008). Скадарско језеро са својим географским, еколошким, културолошким и туристичким ресурсима има међународну научну и едукативну вриједност што је пресудно утицало на добијање статуса националног парка (Radović, 2010).

6.3.4 Биодиверзитет

Подручје Скадарског језера убраја се међу кључна жаришта биолошке и геолошке разноврсности на западном дијелу Балканског полуострва и у ширем простору Југоисточне Европе. Његов специфичан географски положај, разноврсна геолошка и педолошка обиљежја, карактеристике климе, као и историјски развој, условили су да Скадарска котлина током лацијалних периода има улогу значајног рефугијума. Као резултат тих услова, подручје језера одликује се мозаичном структуром различитих екосистема (Predlog plana upravljanja za Nacionalni park „Skadarsko jezero“ за 2021–2025. godinu, 2023).

У Скадарском језеру је мало ендемичних врста биљака што је последица његове младости. Међутим, у појасу око језера, по околним планинама, пронађен је велики број биљака ендемита што најбоље потврђује чињеница да је у екосистемима Проклетија, Румије и Ловћена присутно преко 50% од броја балканских ендемита. У језеру постоји 45 врста риба сврстаних у 17 фамилија. Због топлоте воде, језеро је најпогодније за ципринидне врсте риба којих у језеру има 22 врсте. Најбројније су: крап (*Cyprinus carpio*), укљева (*Alburnus alburnus alborella*), скобаљ (*Chondrostoma nasus ohridanus*), клијен (*Lauciscus cephalus albus*), љоља (*Scardinius erythrophthalmus scardafa*) и сребрни караш (*Carassius auratus*). Од повремених врста у језеру живе кубла (*Alosa falax nilotica*), јегуља (*Anguilla anguilla*), ципол (*Mugil cephalus*), лубин (*Morone labrax*) и др. Крајем 20. вијека у језеро су усељене нове врсте рибе од којих су посебно интересантне сребрни караш (*Carassius auratus*), бијели амур (*Stenopharingodon idella*), сиви толстолобик (*Aristichthys nobilis*) црноморска деверика (*Megalobrama terminalis*) и др. Улов рибе на језеру је дозвољен уз поштовање прописа. Просјечни годишњи улов рибе је око 1000 тона, при чему на улов укљеве отпада 53%, а на улов крапа 20% (Radojičić, 2008). Скадарско језеро представља значајно окупљаиште птица селица током миграције и зимовања, те један од кључних центара орнитофауне Медитерана. Од укупно 264 врсте птица забиљежене на овом подручју, 73 врсте су

селице гнијездарице које језеро напуштају у јесењем периоду, 18 врста се редовно јавља током прољећних и јесењих миграција, 45 врста чине стални зимовници, док 12 врста борави током лета без гнијежбења. Поред тога, евидентирано је и око 90 врста које се на језеру појављују повремено. Подручје Скадарског језера има посебан значај као станиште за 23 врсте птица које су на европском нивоу препознате као угрожене и законски заштићене (Radojičić, 2015).

6.3.5 Културно-историјски развој НП Скадарско језеро

Близина Јадранског мора и отвореност према природним и друштвеним утицајима Медитерана, повољни климатски и хидролошки услови разлог су за насељавање људи територије басена Скадарског језера и подгоричко-скадарске котлине још од неолита (Radojičić, 2015). Утврђено је више налаза из медитеранског неолита а једно од најзначајних археолошких налазишта је Дучића пећина на сјеверном рубу Скадарске потолине, изнад села Пеута и Горње Врбице, у којој је пронађено више оружја и оруђа: кремени нож, отесана сјекира и сл. (Borovinić, 2011). И на другим локалитетима пронађен је сличан археолошки покретни материјал: Груда Бајовића, село Сјеница, простор Штека. Почетком бронзаног доба настају и бројна утврђења (градине) попут Међеће главе и бројни тумули. Пронађене су бројне сјекире из тог времена у Крајини и у Тузима. Из тог времена су посебно значајни остаци илирског насеља Meteona (Медуна) насталог крајем IV в. п. н. е. или почетком III в. п. н. е., утврђење Самобор изнад Скадарског језера из III в. п. н. е., гробови у Момишићима, некропола у Гостиљу. Са падом илирске државе под власт Рима (168. г. п. н. е) долази до постепене романизације простора Скадарског басена. С обзиром да су Римљани овим простором владали наредних осам вјекова, најзначајни археолошки локалитет из тог периода је Дукља (Doclea), град који су Римљани подигли у I вијеку и додијелили му статус муниципијума. Археолошки остаци указују да је град био подигнут на принципу римског урбанизма са свим пратећим објектима (бедеми, мостови, улице, форум, канализација, водовод, терме, храмови, некропола, путеви). Поред Дукље у античко доба постојали су још и градови Алата (Halata), Бирзиминиум, Скадар, Гајтан, Кодра, Градац. Најстарији преци Црногораца насељавају римску провинцију Превалитанију у VI и VII вијеку. Њихову државну заједницу византијски писци називају Дукљом, а становништво Sclavi Docleati. Словени Дукљани дјелимично обнављају град Дукљу, као и друга насеља дуж Јадранске обале. Простором Скадарске потолине владали су разни кнежеви Дукље, вазалне државе Византије, све до појаве династије Војислављевића, када ће се Дукља осамосталити као прва јужнословенска држава (X–XII вијек). Након тога простором Скадарске потолине владају династије Немањића (XII–XIV вијек), Балшића (XIV и почетак XV вијека) и мањим дијелом династија Црнојевића у XV вијеку након чега ће Турци успоставити своју власт која ће трајати до 1878. године када ће највећи дио Скадарског језера, око трећине његове површине, припасти Црној Гори, а касније и југословенској држави (Radojičić, 2015).

6.3.6 Антропогене вриједности

Од културно-историјског наслеђа издваја се више сакралних грађевина из различитих периода. Из периода Војислављевића најпознатији су остаци храма Манастира Пречиста Крајинска у близина села Остроса 22 km од Вирпазара. Помиње се у XI вијеку као задужбина кнеза Владимира, у коме је био и сахрањен након смрти 1016. године. Храм је карактеристичан јер се у његовим остацима виде три архитектонска стила (светогорски, приморски са готиком и рашки) и биће обновљен за вријеме Балше III Балшића (1403–1421), да би у периоду турске владавине био порушен у XVII вијеку (Prekić, 2020; Istorijski leksikon Crne Gore, V, 2006). На више острва Скадарског језера, званим „горице“, средњовјековни владари Зете Балшићи и Црнојевићи, подизали су у периоду XIV и XV вијека манастире, у којима се обављало интезивно преписивање књига, што је у науци названо „Зетски скрипториј“ (Radojičić, 2015). Наслеђе Балшића карактерише с једне стране преузимање архитектонских решења Свете горе, а са друге стране, мајстори са приморја који учествују у градњи највећег броја храмова доносе западњачке умјетничке утицаје. Цркве Балшића су једнобродне грађевине триконхосне основе, са једном или три олтарске апсиде, припратом и куполом. На острву Старчеву подигнут је манастир Старчева Горица (XIV вијек), а осим значајне преписивачке дјелатности у дворишту манастира налази се и гроб Божицара Вуковића Подгоричанина (1460–1540), штампара који је у Венецији објављивао ћириличне књиге. Манастирски комплекс на острву Горици (Бешка) формиран је крајем XIV вијека када је Ђурађ II Страцимировић Балшић (1385–1402) подигао Цркву Св. Ђорђа, да би његова жена Јелена Балшић 1439. године изградила Богородичину цркву. Године 1417. подигнута је и Богородичина црква на острву Морачнику. У западном дијелу Скадарског острва налази се Манастир Ком који су подигли Ђурађ и Љеш Црнојевић у периоду 1415–1527. година (Prekić, 2020). У најстарије споменике околине Скадарског језера спада и стари град Жабљак (XV в.), пријестони град Црнојевића, близу ушћа Мораче у језеро. Високи бедеми, црква Св. Ђорђа, двораци и друге грађевине свједоче о његовом значају. Град Обод из XV вијека изнад Ријеке Црнојевића, послје пада Жабљака под Турке (1478), био је пријестони град Зете – Црне Горе. Према неким документима овдје је са радом 1493. године почела прва ћирилична штампарија Јужних Словена, а друга ћирилична штампарија у Европи након Краковске штампарије (Radojičić, 2015).

6.3.7 Демографске карактеристике

Подручје Скадарског језера са широм околином заузима дио општина: Подгорица, Бар, Цетиње, Тузи и градске општине Голубовци. У појасу НП Скадарско језеро налази се 22 насеља, 2 градска: Вирпазар и Ријека Црнојевића и 20 сеоских, из 4 општине: Подгорице, Тузи, Цетиња и Бара. У широј зони НП Скадарско језеро, која подразумијева заштитну зону парка, налази се 41 насеље од којих су Голубовци градско и 40 сеоских. Према подацима пописа 2011. и 2023. година приказаним у табели 1 видимо да у насељима која припадају захвату НП Скадарско језеро опада број становника, са 2205 на 1671, гдје је индекс 75,9. Од 22 насеља, раст броја становника имала су три насеља, од чега два на територији општине Тузи: Друме (индекс-112,2) и Подхум (индекс-101,2), а једно на територији општине Цетиње (индекс-103,8). У осталих 19 насеља број становника је опадао, при чему је навише опао у насељу Додоши (индекс-27,9). Село Божај у општини Тузи у посматраном периоду није имало сталних становника. Просјечан број становника у насељима у

појасу НП Скадарско језеро је 76,4. У насељима која су у захвату НП Скадарско језеро број домаћинства се смањио са 707 2011. године на 567 2023. године (индекс-80,2) (Monstat-Zavod za statistiku, Stanovništvo – Popis stanovništva, домаћinstava i stanova 2011.; Stanovništvo, домаћinstva i stanovi po naseljima, popis 2023. godine).

Табела 1. Кретање броја и индекса становника у насељима у захвату НП Скадарско језеро у периоду 2011–2023. година

Општина	Насеље	Број становника 2011. год.	Број становника 2023. год.	Индекс 23/11
ПОДГОРИЦА	Бегова Главица	24	16	66,7
	Гостиљ	159	76	47,
	Курило	110	89	80,9
	Понари	256	229	89,4
	Врањина	209	129	61,7
	Укупно	758	539	71,1
ТУЗИ	Божај	0	0	0
	Друме	164	184	112,2
	Подхум	253	266	101,2
	Укупно	417	450	107,9
БАР	Беса	41	12	29,3
	Бобовиште	180	117	65
	Цкла	83	39	46,7
	Доњи Мурићи	101	59	58,4
	Годиње	49	44	89,8
	Крњице	18	16	88,9
	Кругшевица	1	Z	/
	Вирпазар	277	232	83,7
	Укупно	750	524	70,0
ЦЕТИЊЕ	Додоши	43	12	27,9
	Јанковићи	21	20	95,2
	Каруч	0	0	0
	Превлака	15	Z	/
	Ријека Црнојевића	175	104	59,4
	Жабљак	26	27	103,8
	Укупно	280	168	58,2
ЗАХВАТ ПЛАНА	НП СКАДАРСКО ЈЕЗЕРО	2205	1681	76,2

Извор: Monstat - Zavod za statistiku, Stanovništvo – Popis stanovništva, домаћinstava i stanova 2011.; Stanovništvo, домаћinstva i stanovi po naseljima, popis 2023. godine

Према табели 2 у заштитној зони НП Скадарско језеро укупни број становника у периоду 2011–2023. година опао је са 17033 на 15443 (индекс-84,8). Ако се посматра на нивоу општина, у свим општинама забиљежен је пад броја становника. У већини насеља у заштитној зони Парка, такође је забиљежен пад броја становника. Изузетак су насеља: Махала (индекс-182,3) у општини Подгорица, Сукурић (индекс-113,5) у општини Тузи, Лимљани (индекс-106,7) у општини Бар, Доње Село (индекс-110) и Рваши (индекс-115,7) у општини Цетиње. По расту се истиче насеље Махала, док је у осталим насељима пораст мање значајан. По паду броја становника се издваја насеље Доња Бриска (индекс-37,9). Насеље Марстијеповићи у оба пописна периода није имало сталних становника. У насељима заштитне зоне НП Скадарско језеро број

домаћинства се смањило у периоду 2011–2023. са 4731 на 4471, при чему је индекс - 94,5 (Monstat-Zavod za statistiku, Stanovništvo – Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011.; Stanovništvo, domaćinstva i stanovi po naseljima, popis 2023. godine).

Табела 2. Кретање броја и индекса становника у насељима заштитне зоне НП Скадарско језеро у периоду 2011–2023. година

Општина	Насеље	Број становника 2011. год.	Број становника 2023. год.	Индекс 23/11
Подгорица	Балабани	1014	983	96,9
	Бериславци	496	475	95,8
	Бијело Поље	823	771	93,7
	Бистрице	316	289	91,5
	Грбавци	575	512	89,0
	Голубовци	3110	2557	82,2
	Горичани	1462	1385	94,7
	Љаљковићи	486	463	95,3
	Махала	1346	2454	182,3
	Митровићи	299	285	95,3
	Мојановићи	2593	1702	65,6
	Српска	880	484	55,0
	Шушања	267	264	98,9
	Вуковићи	416	395	95,0
	Укупно	14083	13019	92,4
Тузи	Дрешај	176	175	99,4
	Котрабудан	233	124	53,2
	Сукурућ	661	750	113,5
	Укупно	1070	1049	98,0
Бар	Арбнеш	327	206	63,0
	Бољевићи	181	161	89,0
	Браћени	15	11	73,3
	Доња Бриска	29	11	37,9
	Ђуравци	4	Z ⁵	/
	Горњи Мурићи	12	10	83,3
	Глухи До	113	88	77,9
	Караникићи	6	Z	/
	Коштањица	168	111	66,1
	Комарно	15	11	73,3
	Лимњани	90	96	106,7
	Ливари	61	27	44,3
	Мали Острос	111	109	98,2
	Марстијеповићи	0	0	0
	Орахово	64	43	67,2
	Сеоца	34	25	73,5
	Сотонићи	93	57	61,3
	Тејани	61	Z	/
	Велики Острос	332	261	78,6
	Укупно	1716	1242	72,4
Цетиње	Доње Село	10	11	110
	Друшићи	73	47	64,4
	Очевићи	8	Z	/
	Рвапи	51	59	115,7
	Шинђон	22	11	50,0
	Укупно	164	133	81,1
Заштитна зона	УКУПНО НП СКАДАРСКО ЈЕЗЕРО	17033	15443	84,8

Извор: Monstat-Zavod za statistiku, Stanovništvo – Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011.; Stanovništvo, domaćinstva i stanovi po naseljima, popis 2023. godine

⁵ Z - заштићен податак (мање од 10 становника), приликом рачунања укупног броја становника за националне паркове, узета је средња вриједност, односно 5 становника.

Стопе наталитета, према подацима из 2024. године, у општинама које се налазе у захвату НП Скадарско језеро су у категорији ниских (9,9‰ у Цетињу, 11,3‰ у Бару, 11,5‰ у Тузима и 13,1‰ у Подгорици). Стопе морталитета су веома различите: ниска у Тузима (8,1‰) и Подгорици (8,5‰), умјерена у Бару (9,5‰) и висока у Цетињу (15,3‰). Такође, стопе природног прираштаја су различите: негативна у Цетињу (-5,4‰), ниске у Бару (1,8‰), Тузима (3,5‰) и Подгорици (4,6‰). За сеоска домаћинства немамо податке о природном кретању становништва, нити податке о структурама становништва (осим старосне и полне⁶), па се на основу кретања на нивоу општине, кретања укупног броја становника и учешћа најмлађе старосне групе становника по попису (2023. година), може претпоставити какво је природно кретање у сеоским насељима. Природно је да ће насеља са већим бројем становника, посебно она која имају константан раст становништва, имати веће стопе наталитета, тиме и природног прираштаја. Из тог разлога је интересантно видјети колико насеља имају становника у најмлађој старосној групи, која ако је бројна указује на већи природни прираштај (Monstat – Zavod za statistiku, Saopštenje 69/2025 Procjene stanovništva i osnovni demografski pokazatelji, 2024. godina).

Број становника у најмлађој старосној групи (0–9 година) у захвату плана НП Скадарско језеро је изразито мали, у 7 насеља у овој старосној групи нема становништва, а у 9 насеља је мање од 10 становника. Оваке вриједности указују на ниске стопе наталитета али и на ниске и негативне стопе природног прираштаја. У заштитној зони НП, у насељима која припадају општина Подгорица и Тузи број становника најмлађе старосне групе је знатно већи што указује на умјерене стопе природног прираштаја. Значајно мање стопе природног прираштаја имају насеља у општини Бар. У 4 насеља у општини Цетиње нема становника у овој старосној групи, а у 3 насеља број становника је мањи од 10, што указује на негативне стопе природног прираштаја (Monstat – Zavod za statistiku, Tabela: Broj stanovnika po naseljima i starosti, Popis 2023. godine; Tabela: Broj stanovnika po naseljima i polu, Popis 2023. godine).

Полна структура укупног становништва насеља у захвату НП Скадарско језеро је задовољавајућа. Ако се ради анализа по насељима у укупном становништву у захвату НП само једно насеље има полну равнотежу, 5 насеља има више мушког, а 8 насеља више женског становништва, а у 7 насеља пописом нису дати егзактни⁷ подаци. Полна структура укупног становништва насеља заштитне зоне НП Скадарско језеро је задовољавајућа. У једном насељу је забиљежена полна равнотежа, у 24 насеља је више мушког, а у 5 насеља женског становништва. Такође, о 10 насеља немамо тачне податке⁸ (Monstat – Zavod za statistiku, Tabela: Broj stanovnika po naseljima i starosti, Popis 2023. godine; Tabela: Broj stanovnika po naseljima i polu, Popis 2023. godine).

На основу претходне анализе можемо закључити да су највећи демографски проблеми насеља у захвату и заштитној зони НП Скадарско језеро повезани са опадањем броја становника и броја домаћинстава, недостатком становника у одређеном броју села, недостатком становништва најмлађе категорије (0–9 година),

⁶ Још увијек нијесу комплетирани сви подаци по насељима са пописа 2023. године па су анализе рађене у складу са доступним подацима.

⁷ Z- заштићен податак (мање од 10 становника).

⁸ Z- заштићен податак (мање од 10 становника).

демографским старењем, ниским или негативним вриједностима природног прираштаја, полном неравнотежом и слично.

6.3.8 Насеља

За подручје НП Скадарско језеро и његовог ширег окружења карактеристично је да постоји значајна разлика у густини насељености између црногорске и албанске стране, као и насељености у оквиру различитих подручја унутар парка. У границама парка или у његовом контактном дијелу налази се 41 насеље. Највећи број становника и највећа густина насељености је у насељима која припадају Главном граду Подгорици, затим општини Бар, па тек Пријестоници Цетиње. Ради бољег разумијевања доминантних одлика, насеља треба посматрати у склопу већих социоекономских цијелина: Крајина, Црмница, Ријечка област, Љешанска нахија и Зетска област. Крајина се простире уз јужну обалу језера и обухвата 22 сеоска насеља (од чега 8 у Остросу и 14 у Шестанима). Црмнички крај је веза између континенталног и приморског дијела Црне Горе а најзначајније насеље је Вирпазар. То је мјешовито насеље у општини Бар које се први пут помиње под именом Вир 1242. године. У насељу се налази тврђава коју је подигао Његош 1847. године. Саобраћајно је добро повезан. Дуго времена је овдје био регионални трговачки центар а сада је препознатљив као туристичко мјесто. Ријечка област се простире на западној и сјеверозападној обали језера и обухвата 37 сеоских насеља. Њихова главна карактеристика је уситњеност, губитак становништва и лоша инфраструктурна повезаност. Највећа насеља су Врањина и Ријека Црнојевића. Врањина је рибарско село у подножју истоименог острва, све више туристички интересантно. Ријека Црнојевића је мјешовито насеље у општини Цетиње, дуж обале Ријеке Црнојевића. Најстарији дио насеља је на узвишењу Обод, гдје је крајем XV вијека Иван Црнојевић подигао своју пријестоницу (двор и цркву). Према више извора ту је почело штампање Октоиха (1493. године), прве ћириличне књиге код Јужних Словена. Након повлачења Ивана Црнојевића, Ријека Црнојевића губи на значају све до почетка XIX вијека када постаје важна лука за пловидбу по Скадарском језеру, а касније се развијају и индустријски погони. Развојем жељезничког и друмског саобраћаја, важност саобраћаја са бродовима је изгубила на значају што је утицало и на развој насеља. Данас је туризам дјелатност на којој ово насеље темељи будући развој. Љешанска нахија се простире у сјеверозападном дијелу Скадарског језера а становништво се углавном бави земљорадњом, сточарством, виноградарством и туризмом. Зетска равница са 28 насеља је најгушће насељена. Два највећа насеља су Тузи и Голубовци. Тузи су урбано насеље које представља центар Малесије. Бројни су археолошки налази из доба Римљана, када су овим простором пролазили значајни путеви. За вријеме турске владавине Тузи су биле значајно трговачко насеље. Данас су Тузи важан административни, културни, просвјетни и трговачки центар са многим туристичким и угоститељским објектима. Голубовци су урбано насеље развијено у изразито пољопривредном подручју Зетске равнице. Од дјелатности су најзаступљеније земљорадња, сточарство и туризам (Predlog plana upravljanja za Nacionalni park „Skadarsko jezero“ za 2021–2025. godinu, 2023.; Radojičić, 2015).

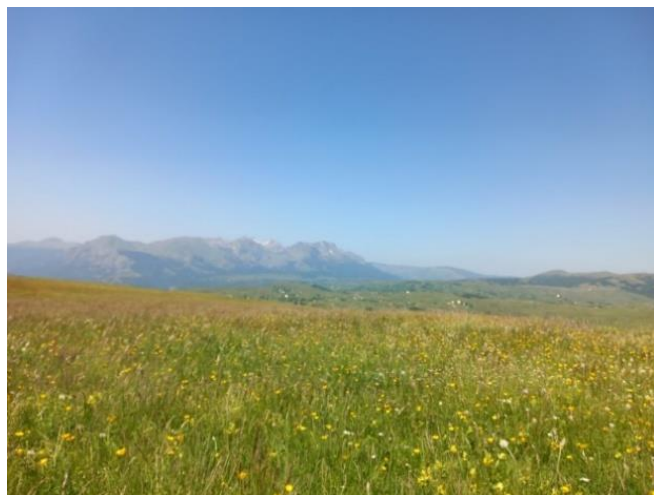

Слика 5. Вирпазар (Извор: Бранка Манојловић, 2026. год.)

6.4 Туристичке вриједности НП Дурмитор

6.4.1 Геоморфолошке вриједности

Дурмитор је једна од највећих и најљепших планина Балканског полуострва смјештена између кањона Таре, Пиве и Комарнице и планине Сињајевине. Морфолошки је веома интересантна (Radojičić, 2015). На ограниченом просторном обухвату, интензивни тектонски процеси, у комбинацији са флувијалном и глацијалном ерозијом, условили су формирање планинског рељефа изузетне морфолошке разноврсности (Церовић, 2002). Глацијални процеси, кроз изражено ерозивно и акумулативно дејство, оставили су бројне и јасно уочљиве морфолошке трагове у рељефу планине, посебно у њеним највишим зонама. Само дуготрајно и просторно распрострањено присуство бројних ледника могло је условити тако интензивно моделирање Дурмитора, што је резултирало јединственим пејзажним карактером и издвајањем ове планине као непоновљиве цјелине међу регионалним планинским масивима (Stanković, 1997). Најнижа надморска висина у зони ушћа Таре и Пиве износи 433 m. Стрмо обликоване падине околних кањона постепено прелазе у висоравни, из којих се уздиже више од четрдесет планинских врхова са надморским висинама већим од 2000 m. Геолошку основу планинског подручја Дурмитора чине марински седиментни комплекси палеозојске, тријаске, јурске и кредне старости, као и континенталне насlage настале током квартарног периода (Radojičić, 2008). Хетероген геолошки састав и сложена структурна организација терена, са посебно израженим разликама у литолошкој подлози, пресудно су утицали на интензивну морфолошку разуђеност простора. Као последица таквих услова, на подручју Дурмитора издваја се више просторних цјелина различитог обима, међу којима се као основне рељефне целине издвајају Пивска планина, Дурмиторски масив и Језера дробњачка (Radojičić, 2015).

Слика 6. Пивска планина (Извор: Бранка Манојловић, 2024. год.)

Пивска планина у свом највећем дијелу представља високу зараван смјештену између кањона Таре, Сушице, Пиве и Комарнице, као и масива Дурмитора. Просторно је издужена у правцу сјеверозапад–југоисток, са приближном дужином од око 40 km и просјечном ширином од око 12 km. Површину заравни карактерише присуство бројних плитких депресија, а поред Црквичког поља, које са око 4 km² представља највећу равницу Пивске планине, заступљене су и бројне увале и долови, међу којима се издвајају Недајно, Кнежевићи и Бојати. Централним дијелом Пивске планине пружа се низ узвишења изграђених од јако разорених тријаских кречњака, међу којима су значајнији врхови Радошевица (1851 m), Велики Буручковац (2093 m), Лојаник (1889 m), Суви клек (2092 m), Планиница (2004 m), Шакачки ком (1930 m), Милогора (1763 m) и Трштено брдо (1772 m) (Radojičić, 2008). Масив Дурмитора изграђен је од више планинских гребена које раздвајају дубоке увале, удолине и вртаче. Први планински низ обухвата врхове Ружица (2092 m), Лојаник (2027 m) и Бољске греде (2066 m). У другом низу налазе се Раке (2160 m), Пруташ (2393 m), Увита греда (2159 m) и Седло (2226 m), док трећи чине Сува ртина (2284 m), Боботов кук (2523 m) и Шљеме (2477 m). На сјеверном и сјевероисточном дијелу масива гребени су мање повезани, а издвајају се Штуоц (2103 m), Пашина гомила (2196 m), као и Мећед (2280 m) и Савин кук (2312 m) на источном дијелу (Radojičić, 2015). Сам начин издизања планинског масива из заравни, као и његова рашчлањеност на бројне гребене, условљавају релативну приступачност Дурмитора, чак и у зонама највиших врхова, што представља ријетку појаву у планинским областима овог типа. У морфолошкој структури Дурмитора посебно мјесто заузимају удолине и увале. Дуж правца Жабљак–Трса простире се пространа увала Добри до, на надморској висини од 1547 m, настала на контакту кречњачких стијена и флишних наслага. Сјеверно одатле, у предјелу Вјетрених брда (2231 m), регистрована је спелеолошка јама дубине 989 m, која представља најдубљи до сада истражени објекат те врсте у југоисточној Европи. Из увале Добри до, преко превоја Пријеспа (1962 m), приступа се благо заталасаном простору увале Тодоров до, у којој су изузетно добро очувани облици настали дјеловањем глацијалне ерозије. Од централног дијела ове увале терен се степенасто уздиже у правцу Пруташа, док се ка сјеверозападу наставља у Бљуштурни до и даље према Пивској планини, пратећи трасу пута Жабљак–Трса. Југозападно одатле, знатно испод највиших врхова Дурмитора, налази се увала Шкрка на око 1700 m надморске висине (Radojičić, 2015).

Слика 7. Тодоров до и Пруташ (Извор: Бранка Манојловић, 2025. год.)

Увала Локвице је једна од највећих на Дурмитору. Почиње испод стрмих одсјека Боботовог кука, Мининих богаза и Шљемена, па се степеничasto спушта према сјевероистоку до Црног језера. Југозападно од Локвице, у подручју Биљевога дола, налази се Ледена пећина, један од значајнијих спелеолошких и туристичких објеката Дурмитора. Сјеверније од Локвица је дуги низ увала, које се простиру од подножја Боботова кука према истоку и сјевероистоку. То је предио Горње и Доње Алишнице која се наставља у Црепуљине пољане, преко кречњачког превоја прелази у увалу Долове, а испод стрмих одсјека Црвене греде и у удолину Млинског потока. На крајњем је сјеверозападу, између кањона Таре и Сушице, кречњачка зараван Мале Црне Горе. Нагнута је према сјеверозападу, просјечне је надморске висине 1450 m, као и Пивска планина са лијеве стране кањона Сушице (Radojičić, 2008). Област Језера дробњачких налази се на просјечној надморској висини од око 1450 m и карактерише је претежно заравњен терен са благо израженим валовитим рељефом. Овакву морфологију условљавају кречњачке узвишице и плитке депресије, од којих је дио испуњен стајаћим водама у виду језера и мањих водених површина, као посљедица дуготрајног утицаја глацијалних процеса. Према сјеверу, ова просторна цјелина нагло се завршава стрмим падом ка кањону ријеке Таре. У просторном смислу, подручје Језера дробњачких захвата приближно 10 km у ширину и око 20 km у дужину, простирући се све до зоне Горње Буковице (Николић, 2000).

У систему природних добара Црне Горе, подземни облици рељефа истичу се као нарочито значајне вриједности, будући да представљају специфичан облик туристичког потенцијала који је, због својих карактеристика, углавном доступан ограниченом кругу стручно обучених и искусних појединаца, прије свега професионалним спелеолозима (Radović, 2010). На простору НП Дурмитор распрострањен је велики број подземних крашких облика рељефа, тј. пећина и јама. Није утврђен тачан број али се зна да је евидентирано и испитано 304 спелеолошка објекта. Овако велики број спелеолошких објеката посљедица је тога што је већи дио овог простора изграђен од карбонатних стијена: 109 спелеолошких објеката налази се у кањону ријеке Таре, 42 објекта на површима, а на планинским гребенима 153 спелеолошка објекта. Евидентирано је 118 јама, док је утврђено и 186 пећина. Најдубља и најинтересантнија од свих јама је јама на Вјетреним брдима. Дубока је 897 m мада се претпоставља да би она могла бити дубља и од 1000 m, док је према неким претпоставкама потенцијална дубина јаме 1650 m, а дужина канала износи

4528 m, што представља најдубљу јаму на Балкану (Љешевић, 1996). У подручју Малог Ломног дола идентификована је јама изузетних морфолошких карактеристика, чија дубина износи 605 m, док укупна дужина подземних канала достиже 1870 m, што је сврстава међу најдубље спелеолошке објекте на територији државе (Nacionalni park „Durmitor“ – program razvoja i zaštite (2005–2010), 2004). На једном од бројних врхова масива Дурмитора, Облој глави, смјештена је Ледена пећина, која се налази на надморској висини од 2156 m. Од улазног дијела пећине пружа се нагнута приступна раван у дужини од приближно 40 m, која је у највећем дијелу године прекривена трајним снијежним покривачем и води ка пећинском дну обложеном ледом. У њеном доњем дијелу развијени су бројни ледени сталактити и стубови различитих морфолошких облика и величина, у распону од мањих формација до оних које достижу висину од неколико метара. Централна дворана, димензија око 40 m у дужину и 20 m у ширину, одликује се изразито ниском температуром ваздуха, што условљава осјећај захлађења чак и током љетњих мјесеци. Кондензована и прокапавајућа вода са сводова, изузетне чистоће, доприноси формирању масивних ледених облика, те представља потенцијалан извор освјежења и снабдијевања водом за планинаре (<https://www.putokaz.me/ucrnoj-gori/1787-ledena-pecina-prirodni-fenomen-np-durmitor-crna-gora>). Спелеолошке појаве у оквиру НП Дурмитор одликују се високим степеном истражености, али истовремено и недовољним нивоом заштите и неадекватном валоризацијом. У том контексту, неопходно је најприје спровести одговарајуће мјере очувања, након чега би било могуће приступити систематском процесу њихове туристичке и економске валоризације. Ријеч је о изузетно вриједном спелеолошком ресурсу који посједује значајан потенцијал за креирање атрактивног и тржишно препознатљивог туристичког производа.

Кањон Таре представља једну од најзначајнијих природних цјелина овог простора, коју карактерише изразита сложеност геоморфолошких и хидролошких процеса. Интензивно вертикално усјецање ријечног тока у карбонатне стијене тријаске и јурске старости условило је формирање кањона чија релативна дубина у сектору између ушћа ријеке Бистрице и подручја Тепаца достиже око 1000 m, док у доњем току премашује 1300 m. Одређени дијелови кањонске долине одликују се ширим профилем, што је резултат денудационих и ерозивних процеса на зонама у којима су испод кречњачких наслага избијале кластичне и магматске стијене, као што су шкриљци, пјешчари и еруптиви. Ови морфолошки изразити сегменти развијени су у областима Добриловине, Премћана, Ђурђевића Таре, Левера Таре и Тепаца (Radojičić, 2008). Кањон ријеке Таре простире се у дужини од приближно 78 km, од подручја Бистрице до мјеста њеног састајања са Пивом. Унутар кањонског дијела тока, ријека прима бројне краће притоке и изворе, што условљава њену изразиту водообилност, висок степен чистоће и значајну брзину тока. Захваљујући својим морфолошким и хидролошким карактеристикама, кањон Таре представља изузетну природну појаву од међународног значаја, чије димензије, динамика водотока и изражени видиковачки потенцијал представљају упоредиву природну вриједност са највишим планинским масивима Дурмитора и значајан изазов за научна истраживања и рекреативне активности у природи (Николић, 2000). Оно што Тару, поред јединствених геоморфолошких и хидролошких специфичности, ставља испред најпознатијих кањона у свијету, јесте његов разноврстан и очуван шумски покривач и биљни свијет, познат по бројним и ријетким врстама биљака, које су се сачувале и развијале од терцијара, преко плеистоцена, до данашњег времена

(Radojičić, 2008). Ријека Тара се, према бројним природним и еколошким обиљежјима, сврстава међу најзначајније и најрепрезентативније водотоке на глобалном нивоу. Овакву оцјену поткрепљују резултати релевантних научних истраживања, као и закључци донесени на више стручних и научних скупова посвећених проучавању овог подручја. Посебно признање њене вриједности огледа се у чињеници да је кањон Таре 1977. године уврштен у програм УНЕСКО-а „Човјек и биосфера“, док је 1980. године, у оквиру НП Дурмитор, уписан на Листу свјетске културне и природне баштине (Radojičić, 2005).

Слика 8. Дурмитор и клисура Таре (Извор: Бранка Манојловић, 2024. год.)

Посебну геоморфолошку и туристичку интересантност НП Дурмитор представља кањон Комарнице. Горњи дио долине Комарнице, од Крља до улаза у кањон Невидо, на дужини од 13 km, падом са 1400 m на 1000 m, има карактер уске долине стрмих страна, са проширењем у дијелу на којем је насеље Комарница. У том дијелу ријечна долина има правац сјевер-југ, а затим, у кањону Невидио, са лијеве стране, Комарница прима притоку Грабовицу. Након спајања са Придворицом, Комарница тече кроз кањонску долину, чији је наставак кањон Пиве. Укупна дужина кањона Комарнице и Пиве је око 60 km, а висина кањонских страна од 600 до 1100 m. У знатном дијелу кањона Комарнице, његове стране прелазе у карактеристичне заравани или површи, на којима су смјештена прелијепа дробњачка и пивска села (Radojičić, 2015). Изразиту геоморфолошку и хидролошку специфичност овог подручја представља кањон Невидио, као сегмент кањонског система ријеке Комарнице, у дијелу њеног тока прије ушћа Придворице. Укупна дужина кањона износи око 4 km, при чему стрме и готово вертикалне стране на појединим мјестима достижу висину до 300 m, док је ширина кањонског профила локално сведена на свега 2–3 m. Изражена морфолошка затвореност, стрмени терени и бројни вирови условљавају изузетно отежану проходност овог простора, чинећи га доступним искључиво високоспремним и искусним појединцима. Историјски податак о првом успјешном проласку кроз кањон Невидио везује се за 1965. годину, када су тај подухват реализовали чланови Планинарског друштва „Јаворак“ из Никшића (Radojičić, 2005). Данас је кањон Невидио веома посјећен и популаран за комерцијални кањонинг, како за домаће туристе тако и за иностране.

Ријека Драга, као десна притока Таре у оквиру НП Дурмитор, одликује се изразито разуђеном и морфолошки атрактивном долином у зони високопланинских предјела и површи. Укупна дужина њеног тока износи приближно 11,5 km, при чему доњи сегмент ријеке, низводно од локалитета Јелов пањ, прелази у уску и стрму кањонску долину. У том дијелу забиљежен је значајан уздужни пад корита од око 11,5%, док висина кањонских страна на појединим мјестима достиже и до 800 m (Radojičić, 2008).

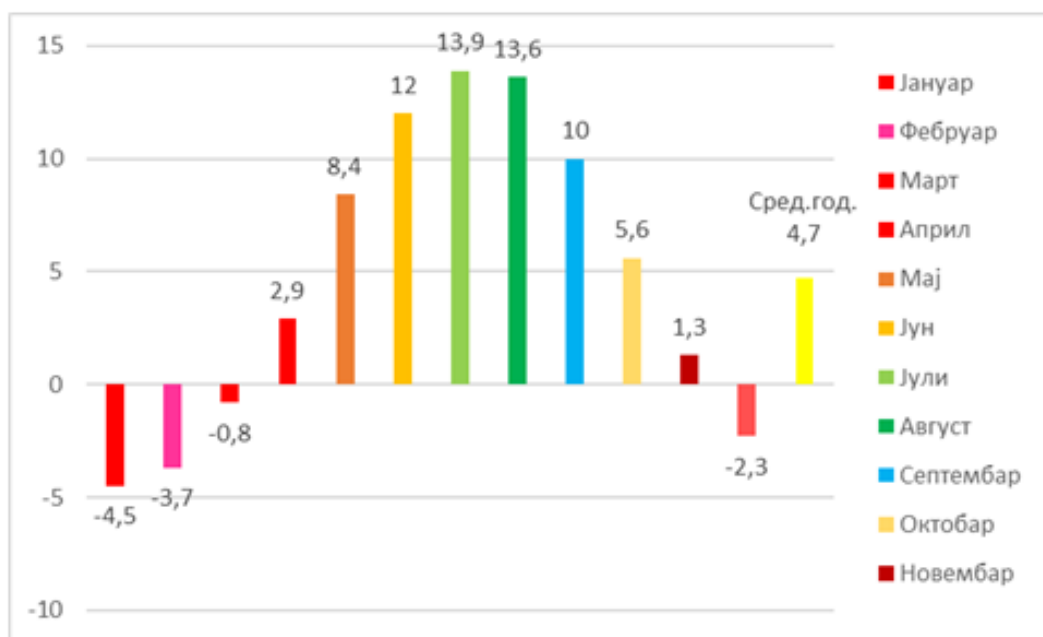
Кањонска долина ријеке Сушице представља изузетну природну појаву са становишта геоморфологије и глациологије. Простире се у дужини од око 15 km и усјечена је у масивне насlage мезозојских кречњака, при чему њен горњи дио захвата централну зону Дурмитора. На дионици између увале Шкрке и кречњачког одсјека Скакала, долина има карактер висеће долине, након чега прелази у изразито развијен кањонски облик. Овај кањон се одликује просјечном дубином од приближно 700 m и протеже се до ушћа Сушице у ријеку Тару, на надморској висини од око 512 m (Николић, 2000).

6.4.2 Климатске карактеристике

Климатске одлике НП Дурмитор условљене су дјеловањем више међусобно повезаних фактора, међу којима се издвајају географски положај, удаљеност од морског утицаја, разуђеност рељефа, надморска висина, присуство површинских вода, карактеристике тла, вегетациони покривач, као и антропогени утицаји. Шири простор Жабљачког платоа, који представља централну и функционалну основу Парка, одликује се планинским типом климе, уз повремене утицаје континенталних и маритимних климатских карактеристика. Подручје Жабљака посебно се издваја као специфична климатска зона у којој су изражени висински ефекти маритимног утицаја. Са аспекта туристичког развоја, кључни климатски елементи обухватају температурни режим, релативну влажност ваздуха, степен облачности, трајање сунчевог зрачења и количину падавина. Значајне снијежне падавине и дуг период задржавања снијежног покривача представљају један од основних параметара за вредновање климатских ресурса и туристичких потенцијала овог простора. Поједини дијелови Парка обухватају високопланинске предјеле на надморским висинама од око 2000 m, гдје је средња годишња температура испод 0 °C, те се у складу са утврђеним климатским критеријумима, ова подручја могу сврстати у зону леденог типа климе (Predlog plana upravljanja za Nacionalni park „Durmitor“ за 2021–2025. godinu, 2023).

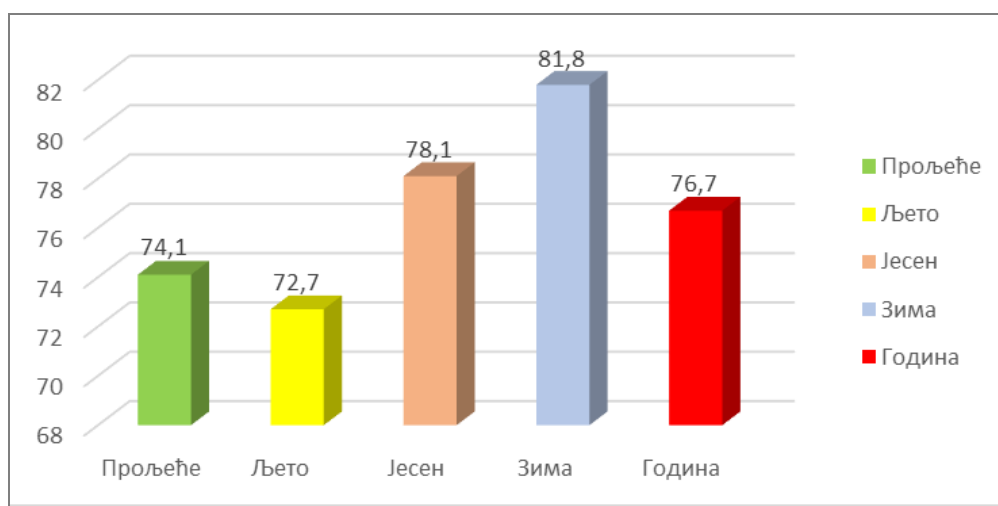
Како би анализирали одређене климатске елементе, коришћени су подаци са метеоролошке станице Жабљак.

Температура ваздуха – Анализом графикана 6 може се закључити да је у Жабљаку средња годишња температура ваздуха 4,7 °C. У јануару је забиљежена најнижа средња мјесечна температура ваздуха -4,5 °C, а највиша у јулу 13,9 °C. У Жабљаку су средње мјесечне температуре ниже од 0 °C у јануару, фебруару, марту и децембру. Средња годишња амплитуда температуре ваздуха износи 18,4 °C. У Жабљаку је разлика између средњих минималних и средњих максималних темепераура ваздуха у јануару 8,7 °C, а у августу 11,7 °C. Средњи годишњи број ледених дана у Жабљаку је око 60, а средњи годишњи број лјетњих дана је око 20. Годишњи број дана са максималном температуром преко 30 °C је 0,2 (Radojičić, 2008).

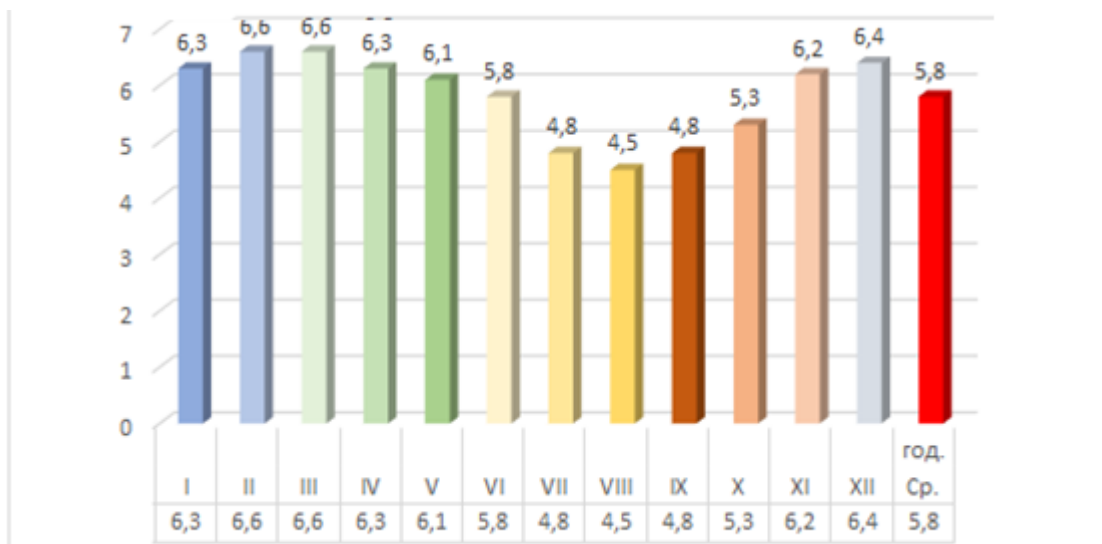
Графикон 6. Средње мјесечне вриједности и средња годишња вриједност температуре ваздуха у општини Жабљак изражене у °C (за период од 1951. до 1990. године)
(Извор: Radojičić, 2008)

Релативна влажност ваздуха – Према графикону 7 средња годишња релативна влажност ваздуха Жабљака је 76,7%, што ово мјесто чини веома повољним за живот. Највећа је влажност током зиме 81,8%, а најмања током љета 72,7% (Radojičić, 2008).

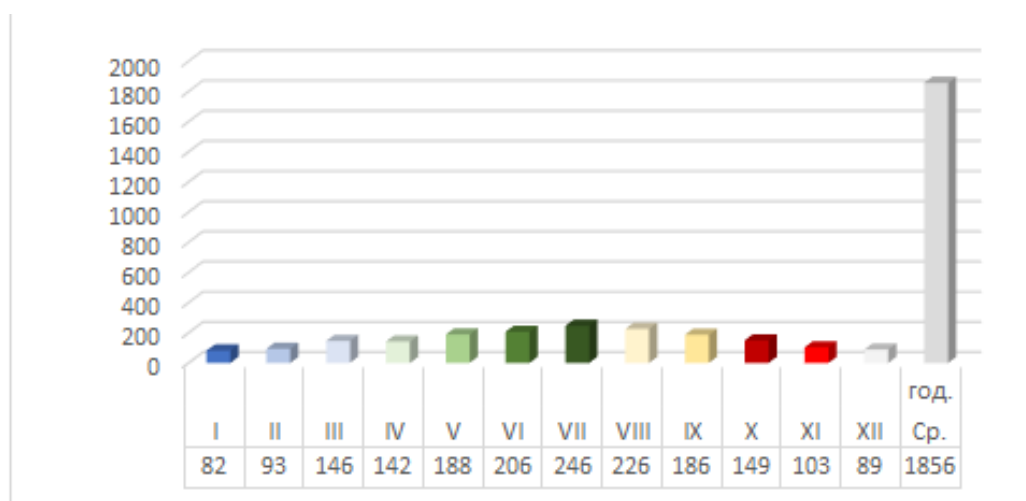
Графикон 7. Средње вриједности релативне влажности ваздуха у општини Жабљак изражене у % (за период од 1951. до 1990. године) (Извор: Radojičić, 2008)

Облачност – У Жабљаку средња годишња облачност износи 5,8 десетина, што би значило да је нешто више од половине неба покривено облацима. Најмања је средња мјесечна облачност током љетњих мјесеци, тако да она у августу износи 4,5 десетина, а највећа током зимских мјесеци, у фебруару и марту 6,6 десетина (графикон 8) (Radojičić, 2008).

Графикон 8. Средње мјесечне вриједности и средња годишња вриједност облачности у (десетинама) у општини Жабљак (за период од 1951. до 1990. године) (Извор: Radojičić, 2008)

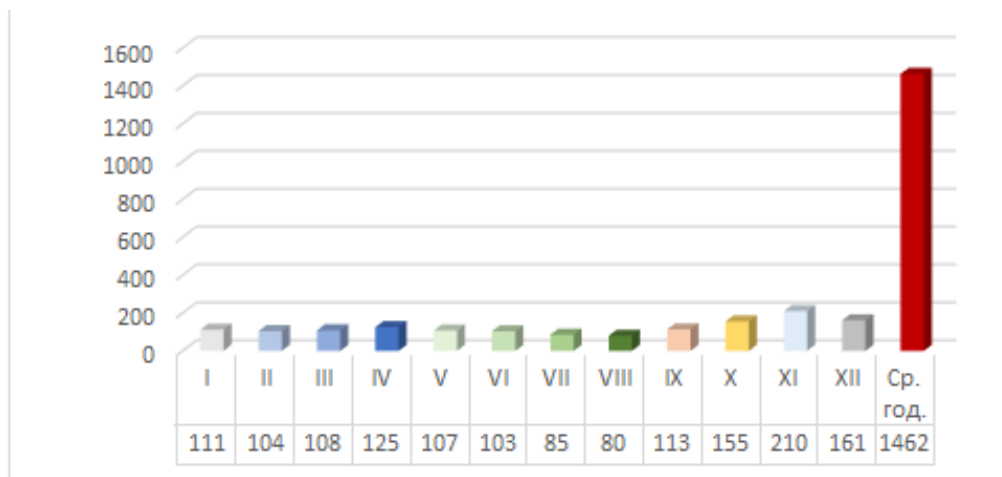
Инсолација – У Жабљаку, средње годишње сијање Сунца износи 1856 часова. Најмање средње мјесечно сијање Сунца је у јануару 82 часова, а највеће током мјесеца јула 246 часова (графикон 9). Овакав распоред сунчаних часова по мјесецима нарочито погодује туристичкој привреди.

Графикон 9. Средње мјесечне вриједности и средња годишња вриједност инсолације (у часовима) у општини Жабљак (за период од 1951. до 1990. године) (Извор: Radojičić, 2008)

Падавине – Подручје општине Жабљак припада медитеранском, односно измијењеном медитеранском плувиометријском режиму падавина, који карактерише изражен јесењи максимум и љетњи минимум. На основу графикана 10 се закључује да се највеће количине падавина региструју током новембра, док су најниже вриједности забиљежене у љетњем периоду, нарочито у јулу и августу. Просјечна годишња сума падавина износи око 1462 mm, при чему се у новембру излучује приближно 210 mm, док минималне мјесечне количине падавина достижу око 80 mm. У структури укупних падавина, снијег учествује са више од једне петине, што указује на значај зимских атмосферских процеса. Просјечан годишњи број дана

са појавом снијега износи око 138, при чему су највеће фреквенције забиљежене у зимским мјесецима. Снјежни покривач дебљине веће од 10 cm задржава се у просјеку између 120 и 150 дана годишње, док број дана са висином снјега већом од 30 cm износи 76. Апсолутни максимум висине снјежног покривача на овом подручју забиљежен је 2005. године и износио је 230 cm. Према вишегодишњим подацима, просјечан датум појаве првог снјега је око 21. октобра, док се посљедњи снјег у сезони задржава до почетка маја (Radojičić, 2015).

Графикон 10. Средње мјесечне вриједности и средња годишња вриједност падавина у општини Жабљак изражене у mm (за период од 1961. до 1991. године) (Извор: Radojičić, 2015)

Изражене зимске падавине, уз висок удио снјега и дуготрајно задржавање снјежног покривача стварају повољне услове за развој зимског туризма, посебно скијашких и рекреативних активности. Поред тога, лjeta су свјежа и прохладна што ствара повољне услове за боравак на отвореном уз рекреацију, авантуристичке активности, али и за развој планинског и сеоског туризма.

6.4.3 Хидролошке вриједности

Интензивни глацијални процеси, у садејству са карстном и флувијалном ерозијом, условили су формирање бројних специфичних геоморфолошких облика и појава, као и развој процеса карактеристичних за карстни, ријечни и глечерски тип ерозије, по којима је подручје дубоког љутог карста препознатљиво. Изражена разноврсност и значај хидрогеолошких појава, које по свом обиму и значају спадају међу најрепрезентативније хидрогеолошке феномене, имали су кључну улогу у укључивању овог простора у међународне програме заштите, укључујући статус свјетског резервата биосфере и природне баштине УНЕСКО-а. Хидрографску мрежу НП Дурмитор чине бројни и разноврсни објекти, као што су извори и врела различитог типа, пишчевине, еставеле, понори и понорнице, стални и повремени водотокови, букови и водопади, као и сталне и привремене водене акумулације у виду језера, бара и локви. Ови хидрографски елементи имају вишеструки функционални значај, јер представљају основу за водоснабдијевање насеља, развој туристичких и спортско-рекреативних активности, ихтиолошку производњу, напајање стоке, очување продуктивних пашњака и ливада, као и за одржавање

специфичних и заштићених екосистема (Predlog plana upravljanja za Nacionalni park „Durmitor“ за 2021–2025. godinu, 2023).

Највећи и најзначајнији ријечни ток је Тара. Површина топографског слива ријеке Таре износи 2040 km². Дужина њеног тока, мјерено од највиших извора на катуњу Маглић код Шћепан Поља, износи 156 km, док је од састајалишта изворишних ријека Таре – Веруше и Опасанице – дугачка 144 km. Кањон Таре, од ушћа Бистрице до Шћепан Поља, протеже се у дужини од 80 km. Укупан пад ријеке Таре, рачунат од сталних врела на катуњу Мокро (1483 m) до Шћепан Поља (433 m), износи 1050 m, односно 6,7 m/km. Просјечни годишњи протицај воде код Требањева износи 25,0 m³/s, код ушћа Бистрице 34,2 m³/s, а код Шћепан Поља 79,4 m³/s. Као и код осталих ријека сјевероисточног дијела Црне Горе, протицај Таре показује значајне варијације, крећући се од апсолутног минимума од 9,0 m³/s до апсолутног максимума од 3388 m³/s (Radojičić, 2005). Ток ријеке чине три дијела. Изворишне ријеке слива Таре – Веруша (Тара) и њена десна притока Опасаница, прије њиховог спајања код Хана Гаранчића, имају правац тока југоисток-сјеверозапад, даље до Мојковца ријечна долина има правац југ-сјевер, да би низводно од Поља опет имала динарски правац југоисток-сјеверозапад. На простору катуна Мокро (1483 m) налазе се јача стална врела, па их мјештани сматрају главним врелима Таре, или изворишним краком тока Таре. Долина Таре од мјеста спајања Веруше и Опасанице до почетка кањона Таре, низводно од Поља, има одлике композитне долине састављене из клисура и долињских проширења или котлина (Radojičić, 2015). У оквиру сливног подручја ријеке Таре евидентиран је велики број хидрогеолошки значајних извора и врела, међу којима се издвајају Милачка врела, Свињача, Плашница, Равњак, Бјеловац, Чарбубуцак, Мушова врела, Љутица, Бијела врела, Лазин камен, Николића и Ликића врела, Кућишта, Калуђеровић, Бајловића сиге, као и други мање заступљени објекти. Ријека Тара у свом току прима бројне притоке, које се могу разврстати према страни ушћа. Са десне стране, као хидрографски значајнији водотоци издвајају се Дрцка, дужине око 13 km, Скрбуша (7 km), Свињача (12 km), Језерштина са Биоградском ријеком (11,5 km), Бјелојевићка ријека (9 km), Рудница, Вашковска ријека, Селачка ријека (12 km) и Драга (11,5 km). Са лијеве стране, у слив Таре се уливају Пјешчаница (5,5 km), Пчиња (9,5 km), Плашница (14 km), Штитарићка ријека (13,5 km), Бистрица (6,5 km) и Сушица (15 km), које имају значајну улогу у хидролошком режиму овог подручја (Radojičić, 2015). Хидролошке карактеристике и изражена естетска вриједност ријеке Таре, нарочито у зони кањона, најпотпуније се могу сагледати кроз организоване активности као што су сплавање и кретање уређеним пјешачким стазама (Radojičić, 2008).

Ријека Комарница представља репрезентативан примјер крашке планинске ријеке, чији изворишни систем чине бројни крашки извори на јужним падинама Дурмитора. Међу њима се посебно истиче врело Сопот, лоцирано на доњем ободу крашке увале Добри до, на надморској висини од око 1600 m. У горњем току Комарнице, услед изражене карстификације подлоге, при ниским водостајима долази до губљења воде у кречњачком кориту, те ријека тек након пријема притоке Грабовице добија карактер сталног водотока. Основне хидролошке одлике Комарнице обухватају изразит уздужни пад, велику водообилност и значајан хидроенергетски потенцијал. Укупна дужина ријеке износи приближно 48 km, при чему око 30 km њене долине има кањонски карактер. Горњи дио долине је релативно проширен, а током плеистоценске глацијације њоме се кретао масивни

комарнички ледник, који се спуштао из подручја Доброг дола до Пошћења, гдје су формиране чеоне морене и терминални басен са два мања Пошћенска језера. Након ушћа Грабовице, ријека мијења правац тока из сјеверног ка сјеверозападном и улази у морфолошки најсложенији сегмент своје долине — кањон Невидио, смјештен у зони наспрам Пошћенских језера. Са долином Комарнице повезана је и специфична хидролошка појава подземне бифуркације вода Црног језера. Због изразите пејзажне вриједности, простор кањона Невидио, заједно са Пошћенским језерима и насељима Пошћење и Петница, представља складно обликовану природну цјелину са израженим потенцијалом за развој локалног туристичког центра (Николић, 2000).

Слика 9. Ријека Комарница (Извор: Бранка Манојловић, 2024. год.)

Ријека Драга извире на падинама планине Љубишње, одакле наставља ток кроз изразито кањонски преддио, да би се након приближно десет километара, низводно од насеља Засаде, улила у ријеку Тару. У дијелу кањона познатом као Тијесно, корито је сведено на ширину од око десетак метара, док релативна дубина кањонских страна прелази 600 m. Посебна хидролошка карактеристика Драге огледа се у чињеници да је њен горњи ток водообилнији у односу на зону ушћа, што указује на сложене подземне токове и карстне процесе. Доњи сегмент кањонске долине ријеке Драге обухваћен је просторним границама НП Дурмитор (<https://pljevlja.travel/mjesta/kanjon-rijeke-drage/>). Дужина ријеке је 11,5 km (Radojičić, 2005). Кањон ријеке Драге посједује изражен потенцијал за развој различитих облика авантуристичког и активног туризма, прије свега кроз активности кањонинга, али и алпинизма, спелео туризма и параглајдинга. Поред тога, простор кањона пружа погодне услове за развој ловног и риболовног туризма. На улазном дијелу кањона очуван је традиционални објекат — стара воденица поточара, која представља вриједан елемент културног наслеђа и додатну туристичку атракцију. Захваљујући својим природним карактеристикама и очуваности амбијента, кањон Драге представља значајан еколошки ресурс и важан сегмент туристичке понуде пљеваљског краја, са наглашеним могућностима за рекреацију и боравак у природи (<https://pljevlja.travel/mjesta/kanjon-rijeke-drage/>).

Ријека Сушица, као лијева притока Таре, издваја се по израженим геоморфолошким и хидролошким обиљежјима, због чега се убраја међу најрепрезентативније водотоке динарског подручја. Њена долина надовезује се на увалу Шкрке у западном дијелу Дурмитора, на надморској висини од приближно 1740 m. Западни обод Шкрке отворен је ка стрмим одсјецима Скакала, преко којих се у периодима обилних

падавина и интензивног топљења снијега формира водопад са више млазева, усмјерен ка изворишном дијелу Сушице. Непосредно након избијања испод Скакала, водени ток понире у карстну подлогу, да би се дуж кањонске долине, дужине око 15 km и са странама висине 700–800 m, поново појављивао у виду више извора. У горњем дијелу долине, на удаљености од око 3,5 km од изворишта, иза чеоне морене и на површини глацијалних наслага, током кишних периода и у фази отапања снијега образује се Сушичко језеро, које достиже значајну површину, док у љетњем периоду у потпуности пресушује. На дионици од Сушичког језера до ушћа у Тару, у дужини од приближно 10 km, кањон Сушице током љетњих мјесеци остаје без површинског водотока (Radojičić, 2015). Ријека, језеро, водопади, старе воденице, љепота околних пејзажа чине ову ријеку веома привлачном туристима.

Слика 10. Поглед на кањон Сушице (Извор: Бранка Манојловић, 2022. год.)

Једно од значајних хидролошких обиљежја НП Дурмитор представља присуство бројних локви и језерских акумулација. Локве су мање и плитке депресије које су повремено испуњене водом, најчешће током влажнијих дијелова године, и углавном су обрасле воденом и приобалном вегетацијом. Међу најпознатијим локвама на простору Дурмитора издвајају се Сува локва, Шеварита, Говећа локва, Јаблан бара, Зелени вир и Сурутка. Посебну хидролошку и геоморфолошку специфичност овог подручја чине глацијална језера, као и поједине водене површине које представљају прелазне форме између језера и бара. За ова језера карактеристичне су изражене сезонске осцилације водостаја. Најзначајније језерске појаве унутар Националног парка су Црно језеро, које обухвата Велико и Мало језеро, затим Змиње језеро, Пошћенско, Вражје, Рибље, Валовито, Модро, Барно, Шкрчка језера (Велико и Мало), као и Сушичко језеро (Predlog plana upravljanja za Nacionalni park „Durmitor“ za 2021–2025. godinu, 2023).

Црно језеро представља једну од најрепрезентативнијих хидрографских појава НП Дурмитор и има изузетан природни и пејзажни значај. Смјештено је у подножју стрмих страна Мебеда и окружено густим четинарским шумама, што му даје изразиту амбијенталну вриједност. Хидролошки, језеро се састоји од два међусобно повезана дијела — Великог и Малог језера — који при средњем водостају образују цјелину у облику броја осам, док се у условима ниског водостаја раздвајају међујезерском пречагом. Језеро се налази на надморској висини од око 1418 m, а

његова укупна површина износи приближно 516200 m², што га сврстава међу највећа планинска језера у Црној Гори. Максимална дубина Великог језера достиже око 24,5 m, док Мало језеро достиже дубину до 49 m. Генетски, Црно језеро је формирано у зони геолошког расједа, а његова морфологија додатно је обликована глацијалним процесима и акумулацијом моренског материјала. Током стабилних љетњих временских услова, нарочито у јулу и августу, температура језерске воде може прелазити 18 °C, што, уз заклоњеност од вјетрова и велику површину, омогућава његово рекреативно коришћење. Простор око језера уређен је шетачком стазом, док се на језеру повремено организују рекреативне активности у виду вожње чамцима (Николић, 2000).

Слика 11. Црно језеро (Извор: Бранка Манојловић, 2024. год.)

Змијиње језеро је смјештено у изворишном дијелу Млинског потока, притоке Црног језера. Његов басен је ледничког поријекла, али је за његов постанак од значаја и тектоника. Пошто лежи на кречњачком терену, за постанак и еволуцију језера од значаја је и крашка ерозија. Дужина језера је 230 m, максимална ширина 123 m, а просјечна ширина 73 m. За вријеме љета површина Змијињег језера је 16740 m². У зависности од количине воде мијења се од 14000 до 18000 m². Највећа дубина језера је 7,7 m, док је просјечна 2,5 m. Језеро се храни водом падавинама које се излуче на акваторију а воду губи понирањем и испаравањем (Станковић, 1998). Температурни режим Змијињег језера карактерише трајно ниска температура воде, која ни током љетњег периода у већини случајева не прелази 15 °C (Radojičić, 2015). Језеро је привлачан туристички мотив и радо посјећен од стране туриста како због својих атрибута тако и због приступачности.

У подножју Дурмитора, на простору гдје се сусрећу глацијалне долине горњег тока Комарнице и Грабовице, низводно од насеља Пошћење, развијена су два мања планинска језера позната као Пошћенска језера. Ову језерску цјелину чине Велико и Мало језеро, при чему Велико језеро има дужину од око 240 m, ширину приближно 140 m и максималну дубину од 7,5 m, док Мало језеро достиже дужину од око 225 m, ширину од 11,5 m и дубину од 14,7 m (Radojičić, 2008). Језеро се налази на надморској висини од 1487 m (Radojičić, 2005). Према наводима Станковића, укупна површина

Пошћенског језера износи приближно 15300 m². Простор у његовој непосредној околини, познат као Пошћенски крај, представља стално насељено подручје које је, због близине Жабљака на удаљености од око 7,5 km, релативно лако доступно. Током љетњег периода температура језерске воде може достићи и до 20 °C. Уочено је да је током времена дошло до значајног смањења водене површине, док густа вегетација у приобаљу утиче на тамнију боју воде и смањен степен њене провидности. Иако Пошћенско језеро има одређени туристички значај, питањима његове адекватне заштите и дугорочног очувања до сада није посвећена довољна пажња, што додатно указује на ризик од даљег деградирања и потенцијалног нестајања ове водене појаве (Станковић, 1998).

Вражје језеро смјештено је на заравни Језера дробњачких, у непосредној близини некадашње саобраћајнице Банске куће – Његовоћа. Налази се на надморској висини од око 1411 m, при чему његова површина износи приближно 118310 m², а максимална дубина достиже 10,6 m (Radojičić, 2008). Током љетњег периода, нарочито у условима стабилног и сунчаног времена, температура воде у Вражјем језеру може порасти до 21 °C (Radojičić, 2015).

Слика 12. Вражје језеро (Извор: Бранка Манојловић, 2022. год.)

На удаљености од приближно 500 m од Вражјег језера налази се Рибље језеро, такође формирано на заравни Језера дробњачких, на надморској висини од око 1409 m. Површина Рибљег језера износи око 42400 m², док његова највећа дубина достиже 5,5 m (Radojičić, 2008). Слично Вражјем језеру, и код Рибљег језера током љетњих, сунчаних дана температура воде може достићи вриједности до 21 °C (Radojičić, 2015).

Валовито језеро налази се на надморској висини од 1695 m и припада групи циркних језера, с обзиром на то да је његов басен ерозионог поријекла. Језеро има издужен облик, са максималном дужином од око 225 m и ширином до 85 m. Укупна површина водене површине износи приближно 11600 m², док запремина воде достиже око 10540 m³. Максимална дубина језера износи до 3 m, при чему су сезонске осцилације водостаја релативно мале и не прелазе 1 m. Температура воде током љетњег периода најчешће се креће у распону од 8 до 10 °C, али због изражене изложености сунчевом зрачењу може повремено достићи и вриједности до 20 °C. Валовито језеро удаљено је око 10,5 km од Жабљака и доступно је асфалтним путем Жабљак–Трца (Radojičić, 2015).

Југоисточно од Валовитог језера, на удаљености око 1,2 km, налази се Модро језеро. Басен језера је створен ледничком ерозијом и језеро се сматра циркним. Смјештено је на 1609 m надморске висине. Површина језера је 7300 m². Дужина језера у правцу исток–запад је 230 m, а ширина 80 m. Највећа је дубина 3,3 m у крајњем источном дијелу језера. Вода језера се током љета загрије и до 20 °C. Пејзаж око језера је интересантан и привлачан. Од пута Жабљак–Трса до језера је 740 m (Radojičić, 2005).

Барно језеро представља планински хидрографски објект на Дурмитору који је, услед израженог процеса забаривања, данас ближи морфолошким карактеристикама локве. Његов плитки басен обрастао је бујном барском вегетацијом, док је окружење језера обиљежено густом боровом шумом. Језеро се налази на надморској висини од 1489 m, сјеверно од Црног језера, на удаљености од око 500 m ваздушне линије, на падинама Голубиње, у непосредној близини насеља Питомине. Током прољећног периода водена површина захвата око 1500 m², при чему дужина језера износи приближно 200 m, а ширина око 70 m. Максимална дубина језера не прелази 1 m. Због мале дубине, вода се током љетњих мјесеци загријава до око 22 °C. Захваљујући изузетно разноврсном биљном свијету, укључујући и присуство више ендемичних врста, Барно језеро у оквиру НП Дурмитор има статус посебно заштићеног палеоботаничног полигона (Radojičić, 2015).

Међу високим планинским језерима на Дурмитору, која су формирана у ледничким цирковима (циркна), посебно мјесто заузимају Велико и Мало Шкрчко језеро. Велико Шкрчко језеро се налази на надморској висини од 1686 m, има правац југоисток–сјеверозапад, у вријеме високог водостаја дуго је око 600 m, широко до 180 m, а максимална му је дубина 17,2 m. Површина језера износи приближно 56900 m², док температура воде током љетњег периода достиже око 18 °C. На надморској висини од 1711 m смјештено је Мало Шкрчко језеро, које се налази западно од Великог Шкрчког језера, на међусобној удаљености од приближно 340 m. У близини језера су карактеристични крашки и глацијални облици рељефа: шкрапе, рупе, оштри гребени, мутониране стијене, а између рупа су хрпе морена, као и велики блокови стијена. У вријеме високог водостаја језеро је дуго је 156 m, а широко 94 m (Radojičić, 2005). Површина језера је 10800 m² а највећа дубина 15,2 m (Станковић, 1998). Температура воде током љетњег периода обично достиже око 15 °C (Radojičić, 2005).

На простору Дурмитора издваја се Сушичко језеро као јединствен примјер периодичног језера. Лоцирано је у проширеном сегменту долине ријеке Сушице, на надморској висини од око 1140 m. Његове димензије варирају у зависности од хидролошких услова, при чему се дужина креће између 350 и 450 m, док максимална ширина достиже приближно 200 m. Дубина воде износи од 4 до 5 m, а површина језера варира у распону од 70000 до 80000 m². Језерски басен је релативно раван и испуњен муљевитим и трошним материјалом флишног поријекла. По повлачењу воде, дно језера бива прекривено густом и развијеном вегетацијом (Станковић, 1998).

6.4.4 Биодиверзитет

С обзиром на комплексне физичко-географске факторе и велику висинску разлику (од дна кањона па до највиших планинских врхова преко 2000 m) на Дурмитору је

формирован разноврсни вегетацијски покривач. У НП Дурмитор је велико богатство васкуларне флоре. На подручју Дурмитора и околних кањона има преко 1300 биљних врста, а процјењује се да је присутно више од 1600 таксона (врста, подврста, варијетета) васкуларне флоре, што је приближно половина укупне флоре Црне Горе. Такође, велика је присутност ендемичних, ријетких, заштићених биљних врста. У кањонским долинама и на јужним падинама присутни су биљни таксони са одликама медитеранског флорног елемента. Дурмитор са кањоном Таре представља један од најзначајнијих рефугијума арктотерцијарне флоре на шта најбоље указују бројне ендемичне, реликтне и ендемо-реликтне врсте. Шуме чине велико богатство НП Дурмитор. Високе шуме захватају 8% површине, изданичке 2%, шикаре и шибља 13%, на масив Дурмитора отпада 25%, на кањон Таре и Сушице 25%, на сувате и пашњаке 10%, а пољопривредне површине захватају 15% (Predlog plana upravljanja za Nacionalni park „Durmitor“ za 2021–2025. godinu, 2023).

Вегетацијски покривач је сложен и разноврстан. На релативно ограниченом простору и дуж вертикалног профила смјењују се различити вегетацијски појасеви карактеристични за југоисточну Европу. У најнижим дијеловима кањонских долина, посебно на јужним падинама, развијена је субмедитеранска термофилна вегетација коју чине шуме и шикаре бијелограба и црнограба. Изнад ове зоне простиру се листопадне шуме средњеевропског типа, у којима доминирају обични граб и китњак. Потом долази појас букових шума, затим буково-јелових шума, као и зона четинарске вегетације бореалног типа и субалпијске букве. На највишим положајима шумску границу формирају заједнице бора кривуља, које постепено прелазе у вегетацију планинских рудина и снијежника (Predlog plana upravljanja za Nacionalni park „Durmitor“ za 2021–2025. godinu, 2023). У оквиру НП Дурмитор издвојено је седам подручја са посебним режимом заштите. То су: Црно језеро са околном шумом, прашума смрче и јеле у сливу Млинског потока, прашума црног бора на Црним подима у кањону Таре, слив Шкрчких језера и кањон Сушице, Барно језеро са непосредном околином као биолошки резерват, Забојско језеро са околним простором, као и ужи дио кањона Таре (Radojičić, 2015). На овом подручју очуван је богат животињски свијет, чији су представници: дивокоса, срна, медвјед, вук, дивља свиња, тетријаб, планинска зеба, орао и др. У управној згради НП Дурмитор смјештена је природњачка збирка. Уз њу ту се налазе и лабораторија за испитивање вода и ваздуха, библиотека, збирка филмова и карата о националном парку, што помаже посјетиоцима да што боље упознају све његове вриједности (Radojičić, 2008).

6.4.5 Културно-историјски развој НП Дурмитор

На подручју данашњег НП Дурмитор, током дугог времена континуирано су живјеле популације разних народа и култура. Са халштатом (гвоздено доба) повезује се прво стварање етничких група на простору данашње Црне Горе па самим тим и простором НП Дурмитор. Ову територију су прво насељавали Илири, односно њихово познато племе Аутаријати. Од средине II в. п. н. е. Римљани покоровају илирска племена и успостављају власт. Слабљењем римске власти од средине IV вијека на територију Црне Горе и данашње територије НП Дурмитор долазе и задржавају се дуже или краће вријеме бројни народи: Келти, Готи, Хуни и Авари да би подручјем преовладали Словени. Формирањем првих ранефеудалних држава, простор данашњег НП Дурмитор улази у састав прве српске државе формиране у

првој половини IX вијека под великим жупаном Властимиром. Након тога, ово подручје долази под власт цара Самуила (976–1014) који је створио велику државу са центром у данашњој Македонији. Након тога, Византија је успјела обновити власт на овом подручју да би јачањем државе Дукље/Зете и осамостаљењем кнеза Војислава (1018–1043) ово подручје ушло у састав Зете. Успоном српске државе под династијом Немањића (1168–1371) зетска држава и дурмиторско подручје улазе у састав средњовјековне Србије. Слабљењем и распадом српске царевине последње четири деценије XIV вијека овим подручјем владају обласни феудални великаши попут Војиновића и Алтомановића, да би кратко вријеме овим подручјем владао и босански краљ Твртко I Котроманић (1353–1391). Послије Тврткове смрти своју власт су успоставиле феудалне породице Косача да би Турска дефинитивно од 1482. године завладала овим подручјем које ће тек Берлинским конгресом (1878) бити ослобођено од турске власти и прикључено Црној Гори која је тада добила и међународно признату независност. Један мањи дио територије данашњег НП Дурмитор Црна Гора ће дефинитивно ослободити од турске власти у Балканским ратовима 1912–1913. године (Перошевић & Манојловић, 2022). Након тога Црна Гора ће 1918. године ући у састав Краљевине СХС/Југославије, затим ће бити у саставу СФР Југославије (1945–1991), СР Југославије (1992–2003), Државне заједнице Србија и Црна Гора (2003–2006), да би на референдуму 21. маја 2006. године Црна Гора прогласила независност (Radojičić, 2015).

6.4.6 Антропогене вриједности

Докази о насеобинама из праисторије на територији НП Дурмитор налазили су се у пећинама у Пиви, које су 1976. године потошљене изградњом вјештачког језера за потребе ХЕ Пива: пећина Одмут и пећина на Саставцима. Археолошки налази (предмети од керамике, камена и животињских кости) из пећине Одмут припадају предмезолитској, мезолитској и дјелимично неолитској фази развоја насеобина. Неолитска фаза развоја била је заснована на винчанској култури. Археолошки керамички налази из пећине на Саставцима указују на утицај старчевачке културе (Borovinić, 2011). Значајни археолошки остаци из бронзаног доба свједоче о присуству Илира и других народа на овом подручју, попут тумула (гробна мјеста) око Левер Таре, у Тепцима и Тодоровом долу. Када је ријеч о археолошким налазима из римског периода својим значајем издваја се мост на ријеци Буковици код Шавника, познат и као Ускочки мост. Од археолошких налаза из средњег вијека издвајају се стећци (надгробни споменици од камена) пронађени у Новаковићима, Барама Жугића, Шћепан пољу, Борковића катуну и др. Из периода средњег вијека постоје и четири значајна локалитета која, међутим, нијесу значајније истраживана: остаци утврђења Пирлitora, Соко-град, Табан-град и Кукуљ-град (Radović & Cerović, 1995; Radojičić, 2015; Manojlović et al., 2025). Пирлитор је средњовјековно утврђење које се налази на ободу Језерске висоравни, на узвишењу изнад ријеке Таре. Стратегијски положај омогућавао је да се из Пирлitora контролише каравански пут Никшић–Пљевља који је прелазио преко Језерске висоравни на надморској висини од 1450 m. Утврђење се први пут помиње крајем XIV вијека, а 1453. године Пирлитор се у документима спомиње као мјесто гдје је херцег Стефан Вукчић Косача (1443–1466) водио преговоре са трговцима из Дубровника. Како легенда каже у Пирлитору је некада живио војвода Момчило, опјеван у народној пјесми “Женидба краља Вукашина”. Од некада моћног утврђења данас су остали

дијелови зида за који се претпоставља да је била централна осматрчака кула окренута према ријеци Тари (Prekić, 2020; Radojičić, 2015). Соко је назив за остатке средњовјековног утврђења које се налази између ријека Пиве и Таре, у близини Шћепан поља. Утврђење је настало крајем XIV или почетком XV вијека као пријестоно мјесто феудалне породице Косача, односно Сандаља Хранића (1392–1435). Од средњовјековног утврђења сачувани су остаци одбрамбеног зида и кула. Соко је имао и своје подграђе тј. насеље које се развијало у непосредној близини и које је добило име Шћепан поље. У подграђу утврђења налазила се и црква посвећена Св. Стефану (Перошевић & Манојловић, 2022; Prekić, 2020).

На подручју НП Дурмитор постоји више сакралних објеката (црква и манастира) који су одиграли велику историјску и културну улогу не само на овом подручју, већ и шире. Манастири и цркве, које углавном карактерише једноставнија архитектура, су дуго времена били једини центри писмености, саборности, чувари духовног и националног идентитета становништва. Својим значајем истиче се више таквих сакралних споменика културе: Манастир Довоља на десној обали ријеке Таре (XV вијек), Манастир св. Арханђела Михаила на десној обали ријеке Таре (XV вијек), Манастир Подмалинско на десној обали рјечице Буковице (XV вијек), Манастир Бијела у кањону рјечице Бијела (XVII вијек), Манастир Добриловина на лијевој обали Таре (XVII вијек) и Манастир Пива као најзначајнији (Перошевић & Манојловић, 2022). Манастир Пива се не налази у зони НП Дурмитор, већ у његовој близини, али је због великог културно-историјског значаја важан за његову укупну туристичку афирмацију. Манастир је завршен 1586. године, првобитно се налазио на извору ријеке Пива, Пивском оку, да би због изградње ХЕ Пива и стварања вјештачког језера дужине 42 km, манастир био измјештен на нову локацију, у село Сињац, удаљену око 2 km од Пивског ока. Подухват измјештања манастира изведен је у периоду 1970–1982. године, и био је веома сложен пројекат имајући у виду монументалност тробродне грађевине и вриједност фрескописа из XVII вијека који захвата површину од 1260 m². Радове су извели стручњаци из Црне Горе и Југославије имајући консултативну улогу и пратњу експерата из УНЕСКО-а (Пејовић, 1995).

Манастир Добриловина, са црквом Св. Ђорђа налази се на лијевој обали ријеке Таре у селу Доња Добриловина, на путу Жабљак-Мојковац. Добриловину називају „мала Морача” јер изгледом подсећа на њу иако је знатно рустичнија. Помени Добриловине из 1593. и 1602. године указују да је слично познатом манастиру Пива (завршен 1586.) имао своју претходницу тј. храм из старијег периода на мјесту данашњег храма. Садашња црква Св. Ђорђа саграђена је 1609. године. У манастиру су чуване и драгоцености из других цркава и манастира, да би након релативно мирног периода развоја манастира у XVIII вијеку, дошло до његовог тешког страдања када су га Турци опљачкали 1799. године. Претходно су калуђери успјели склонити драгоцености из манастира које нијесу враћене 1833. године када је манастир на кратко обновио свој рад. Манастир је поново обновљен 1866. године, да би 1877. године поново доживио разарање од стране Турака. Црква је обновљена 1905. године. То је једнобродна грађевина, са звоником, куполом, тамбуром и правоуганом припратом. Фреске у цркви су оштећене услед честих пљачки манастира али и нестручно изведених рестаураторских радова. Манастир није успио вратити своје драгоцености након првог страдања. У Народној библиотеци у Београду, током њемачког бомбардовања априла 1941. године, страдало је 10

вриједних рукописа из Добриловине, док се један дио књига данас чува у некадашњем манастиру Николац код Бијелог Поља. Ипак, током свог рада манастир је био значајно културно средиште у којем је радила и манастирска школа (Пејовић, 1995; Перошевић & Манојловић, 2022). Од осталих сакралних грађевина својим историјским и културним значајем издвајају се и: Црква Св. Преображења на улазу у Жабљак (1862. године), Црква Св. Преображења у селу Кршу код Жабљака (1862. године), Црква Св. Ђорђа у Тушини (1863. године), Црква Св. Јована Крститеља у селу Мљетичку (1884. године), Црква Св. Арханђела Михаила у селу Дужи (крај XVII или почетак XVIII вијека). Од споменика профане материјалне културе на простору НП Дурмитор и у његовој близини издвајају се мост на Ђурђевића Тари, кућа (кула) војводе Лазара Сочице (1838–1910) на висоравни Горанско; барелеф у спомен војводи Трипку Џаковићу, који је погинуо у сукобу са Турцима 1875. године, подигнут изнад извора Љутице; затим, низ споменика подигнутих жртвама из Другог свјетског рата: спомен обиљежје жртвама у Долима, споменик жртвама у Гојковића долу, спомен обиљежје за партизанску болницу у Пошћењу итд. (Перошевић & Манојловић, 2022).

Слика 13. Манастир Добриловина (Извор: Бранка Манојловић, 2022. год.)

Мост на Ђурђевића Тари, представља ремек дјело савремене архитектуре којим су повезане обале ријеке Таре. Мост је грађен 1938–1940. године. Пошто је завршен, представљао је највећи лучни мост у Европи од армираног бетона. Дужина му је 366 m. Има 5 лукова а распон највећег лука моста изнад самог корита ријеке износи 116 m. Највећа висина моста изнад корита ријеке је 149 m. Мост је пројектовао професор инжењер Мијат С. Тројановић. Током Другог свјетског рата, за вријеме Треће непријатељске офанзиве, да би се спријечио пролазак непријатељских јединица 1942. године партизани су по наређењу Врховног штаба НОВ и ПО Југославије срушили последњи најкраћи лук моста дужине 44 m. Срушени дио моста је обновљен септембра 1946. године (Sladaković, 2019; <https://artmontenegro.me/art-montenegro/most-na-durdevica-tari>).

Слика 14. Мост на Тари (Извор: Бранка Манојловић, 2024. год.)

6.4.7 Демографске карактеристике

НП Дурмитор нема сталних насеља у првој зони строге заштите, као ни у зони активне заштите. У трећој зони коришћења налази се 7 насеља: Мала Црна Гора, Шљиванско и Тепца која припадају општини Жабљак, Левер Тара, Ђурђевића Тара и Премћани која припадају општини Пљевља и Добриловина територији општине Мојковац. Према табели 3 укупни број становника на подручју НП Дурмитор у периоду 2011–2023. је опао са 425 на 263 (индекс-61,9). У свим насељима у НП Дурмитор опао је број становника при чему је највећи индекс опадања био у насељу Мала Црна Гора 25,5. Насеље Шљиванско је имало у оба пописна периода испод 10 становника. Просјечан број становника у селима у оквиру НП Дурмитор је 37,6. У насељима на подручју НП Дурмитор, број домаћинстава се смањило у периоду 2011–2023 са 152 на 102, при чему је индекс – 67,1 (Monstat – Zavod za statistiku, Stanovništvo – Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011.; Stanovništvo, domaćinstava i stanovi po naseljima, popis 2023. godine)

Табела 3. Кретање броја и индекса становника у насељима НП Дурмитор у периоду 2011–2023. година

Општина	Насеље	2011.	2023.	Индекс
				2023/11
Жабљак	Мала Црна Гора	53	13	25,5
	Шљиванско	7	Z	/
	Тепца	61	28	45,9
	Укупно	121	46	38,0
Пљевља	Левер Тара	56	35	62,5
	Ђурђевића Тара	147	114	77,5
	Премћани	49	23	46,9
	Укупно	252	172	68,3
Мојковац	Добриловина	52	45	86,5
	Укупно	52	45	86,5
НП Дурмитор	Укупно	425	263	61,9

Извор: Monstat – Zavod za statistiku, Stanovništvo – Popis stanovništva, домаћинства и станова 2011.; Stanovništvo, домаћинства и станови по насељима, попис 2023. године

Према подацима из 2024. године стопе наталитета у општинама чија се насеља налазе на подручју треће зоне НП Дурмитор су у категорији ниских (Шавник 3,3%, Мојковац 6,5%, Пљевља 6,7%, Плужине 9,8%, Жабљак 11,6%), стопе морталитета у категорији високих (Мојковац 15,8%, Пљевља 15,9%, Жабљак 16,3%, Шавник 20,8%, Плужине 28%), што је довело до високих негативних вриједности стопа природног прираштаја (Жабљак -4,8%, Пљевља -9,2%, Мојковац -9,3%, Шавник -17,6%, Плужине -19,1%). На основу кретања показатеља виталне статистике на нивоу општина, као и броја становника у најмлађој старосној групи, може се претпоставити да ни једно од насеља нема позитиван природни прираштај, већ напротив (Monstat – Zavod za statistiku, Saopštenje 69/2025 Procjene stanovništva i osnovni demografski pokazatelji 2024. godina).

Три насеља у НП Дурмитор немају становника у категорији (0–9), у преостала 4 насеља у најмлађој категорији имају мање од 10 становника. Највећи број становника је у категоријима (60–69 година) и (70 и више година) што нам говори да се ова насеља налазе у најдубљој демографској старости и да им пријети изумирање. Полна структура је код свих насеља НП Дурмитор поремећена. У насељу Левер Тара више је мушког становништва, у три насеља је више женског становништва, а о 4 насеља немамо тачне податке⁹ (Monstat – Zavod za statistiku, Tabela: Broj stanovnika po naseljima i starosti, Popis 2023. godine; Tabela: Broj stanovnika po naseljima i polu, Popis 2023. godine).

На основу претходне анализе можемо закључити да су највећи демографски проблеми насеља НП Дурмитор опадање броја становника и домаћинства, ниске и негативне вриједности природног прираштаја, поремећена старосна и полна структура, постепено изумирање насеља.

⁹ Z- заштићен податак (мање од 10 становника).

6.4.8 Насеља

НП Дурмитор се налази на територији пет општина: Жабљак, Пљевља, Плужине, Шавник и Мојковац. У парку постоји седам насеља која припадају територијама општина Жабљак, Пљевља и Мојковац. Жабљачкој општини припадају села: Мала Црна Гора, Тепца и Расова. У пљеваљској општини на територији парка су села Левер Тара, Ђурђевића Тара и Пренђани. Село Добриловина које припада општини Мојковац се налази на територији парка. Ова села су се развијала спонтано, на планинама, планинским жупама и у ријечним долинама. Углавном су разбијеног типа, сточарска и сточарско-ратарска. У скорије вријеме се интензивно развија и туризам. Села су са малим бројем становника, старачким домаћинствима, а неким пријети и изумирање (Predlog plana upravljanja za Nacionalni park „Durmitor“ za 2021–2025. godinu, 2023; Bakić, Doderović & Mijanović, 2009).

6.5 Туристички производи НП Скадарско језеро и Дурмитор

6.5.1 Појам туристичког производа

Питање дефинисања туристичког производа је једно од најконтроверзнијих у оквиру примјене маркетинг концепције у туризму и хотелијерству. Основу за приступ овом проблему треба да представља основни циљ маркетинг концепције – задовољавање потреба и жеља потрошача. Ако то поставимо у средиште пажње, онда разлика између роба и услуга постаје мање значајна. И у једном и у другом случају битна је корист коју потрошач стиче употребом роба, односно коришћењем услуге. Према томе, у појам производа, у оквиру маркетинг концепције, укључене су и услуге (Popesku, 2018).

Бакић разврстава све теоријске ставове изнијете приликом дефинисања туристичког производа у четири основне групе:

- 1) они који туристички производ посматрају као „смесу“ (амалгам) различитих елемената и његових дјелова,
- 2) ставови који производ посматрају са аспекта појединачних носилаца понуде (хотелских предузећа, угоститељских предузећа, туристичких агенција итд.),
- 3) они који производ посматрају као спој изворних и изведених елемената туристичке понуде,
- 4) ставови који туристички производ посматрају као парцијални и као интегрисани (Bakić, 2005).

Gonroos (1987) сугерише да би менаџери о туристичком производу требало да размишљају на четири нивоа:

- 1) основни производ (представља оно што туриста купује),
- 2) очекивани производ (представља услуге или робу који морају бити присутни (подразумијевају се) како би туристи могли да конзумирају основни производ,

- 3) додатни производ (нуди додатну вриједност основном производу и помаже да се разликује од конкуренције),
- 4) проширени производ (укључује све садржаје којима се излази у сусрет туристима како би се подигао ниво квалитета основног производа, односно комбинују се са њима).

Сложеност процеса дефинисања туристичког производа проистиче из специфичне природе туризма, као и из укључености великог броја привредних и ванпривредних дјелатности које су усмјерене ка задовољавању потреба и очекивања корисника, односно крајњих потрошача – туриста (Џвијановић, 2016).

Бројни аутори су се бавили овом проблематиком, а у раду је издвојено неколико дефиниција туристичког производа.

„Производом сматрамо све оно што се може понудити тржишту, са сврхом да изазове пажњу, подстакне на куповину, коришћење и потрошњу, а да се тиме могу задовољити потребе и жеље. У производе убрајамо физичке објекте, услуге, мјеста, организације и идеје“ (Kotler, Bewen & Makens, 2006, 304).

Middleton (1989) примјећује да се термин туристички производ може користити из два различита нивоа. Један је „специфичан“ ниво, који представља дискретни производ који нуди једно предузеће, као што је обилазак града или сједиште авио-компаније. Други је „тотални“ ниво, који представља комплетан доживљај туриста од тренутка када оде од куће до тренутка када се врати. „Укупни“ ниво је синоним за „модел компоненти“.

„Туристички производ је збир различитих погодности, услуга и добара које заједнички служе задовољавању туристичких потреба појединаца и скупина туристичких корисника“ (Senečić & Grgona, 2006, 45).

Према Закону о туризму (Службени гласник Републике Србије, бр. 36/2009), туристички производ представља интегрисан скуп међусобно повезаних елемената који функционишу као јединствен вриједносни ланац, а обухвата материјалне производе и услуге, природне и културне ресурсе, туристичке атракције, као и туристичку инфраструктуру и супраструктуру.

Да би се производ туристичке дестинације могао обликовати, промовисати и уравнотежено развијати, потребно је анализирати његове саставнице, што подразумева:

- ❖ идентификацију саставница,
- ❖ процјену саставница,
- ❖ оцјену могућности комерцијализације појединих саставница производа,
- ❖ ставове менаџмента о судјеловању појединих саставница у туристичком производу,
- ❖ избор саставница туристичког производа које на тржишту најбоље конкурирају и изражавају идентитет понуде.

Туристички производ дестинације структуриран је из сљедећих саставница:

- природних привлачности,

- антропогених посебности,
- занимљивих догађања,
- туристичке рецептиве и
- туристичке културе (Berc Radišić, 2009).

Туристички производ, као коначни резултат рада и напора туристичке понуде, а с друге стране као резултат тренутног расположења, жеља и потреба туристичких корисника истиче се следећим обиљежјима:

- Услужни и физички карактер – услуге и физички производи, као што су храна, пиће, сувенири;
- Немогућност складиштења – непродане туристичке услуге не могу се ускладиштити;
- Немогућност пробе и замјене, неопишљивост – услед статичности туристичке понуде и дислоцираности од туристичке потражње, туристички производ није могуће пробати и замијенити;
- Потраживање интеракције корисника;
- Непредвидивост – нпр. нечекивано вријеме у туристичкој дестинацији, изненадне несреће и природне катастрофе;
- Сезонски карактер – врло често је ријеч о сезонском карактеру, као на примјер код скијалишног или купалишног туризма и припадајућих производа;
- Сензибилност – квалитета и проводивост туристичког производа зависи од низа фактора (временске прилике, сигурност, ратна збивања);
- Непоновљивост – туристички производ никада не може бити једнак, чак и када укључује исту врсту смјештаја, прехране и осталих елемената, јер зависи од тренутног расположења туриста (Senečić & Grgona, 2006).

Савремени туристички производи у заштићеним природним подручјима све више се заснивају на принципима одрживог развоја и активном укључивању локалне заједнице у процесе њиховог креирања и развоја. Резултати истраживања спроведеног на подручју националних паркова Скадарско језеро и Дурмитор указују да локално становништво препознаје значај туристичког развоја и његове економске и друштвене користи, али истовремено наглашава потребу за већим учешћем у процесима планирања и управљања туристичким активностима. Овакви ставови указују на значај развоја туристичких производа који су усклађени са потребама локалне заједнице и принципима одрживог туризма (Manojlović et al., 2025).

Актуелни глобални туристички токови, као и изражена конкурентност на међународном туристичком тржишту, условили су потребу за преиспитивањем и прилагођавањем националних стратегија развоја туризма. Традиционални облици масовног туризма, који су деценијама доминирали туристичким кретањима, постепено уступају мјесто селективним и специјализованим видовима туризма. Оваква оријентација туристичке понуде заснива се на креирању аутентичних и иновативних туристичких производа, који често подразумевају тржишну афирмацију природних, културно-историјских и других просторних ресурса. Да би таква понуда била функционална и дугорочно одржива, неопходно је одговорно

спровођење туристичке валоризације, засновано на системском приступу процесима креирања и управљања туристичким производима.

6.5.2 Туристички производи НП Скадарско језеро

НП Скадарско језеро представља значајан туристички производ Црне Горе, заснован на богатству природних и културно-историјских вриједности. Он обухвата јединствене водене и мочварне екосистеме, велики број биљних и животињских врста, као и бројне споменике културе и сакралне објекте. Захваљујући разуђеној обали, острвима, пећинама и богатој орнитофауни, ово подручје има изузетан потенцијал за развој излетничког, еколошког, спортског, риболовног, културног и вјерског туризма. Посебну туристичку атрактивност језеру дају манастири, археолошка налазишта и традиционална насеља, што омогућава развој одрживог туризма у складу са заштитом природе и локалне културне баштине (Manojlović et al., 2025).

Туристичка понуда НП Скадарско језеро концептуално је усмјерена на активне облике боравака у природном окружењу и заснива се на начелима одрживог туризма. Посјетиоцима су омогућени различити садржаји и активности, међу којима се издвајају центри за посјетиоце, уређене пјешачке и бициклистичке стазе, водене руте намијењене кајакарењу, као и осматрачнице за праћење и посматрање птица. Ради даљег унапређења туристичке понуде, у наредном планском периоду предвиђено је развијање и проширивање туристичког производа који се односи на посматрање птица, са посебним акцентом на његову доступност током зимских мјесеци. Поред тога, планира се и унапређење понуде вожње чамцима по Скадарском језеру, као и креирање новог туристичког производа у виду организованог камповања (Predlog plana upravljanja za Nacionalni park „Skadarsko jezero“ za 2021–2025. godinu, 2023).

Туристички производи НП Скадарско језеро конципирани су тако да integriшу различите облике туристичког искуства, укључујући активан боравак у природном окружењу, непосредан контакт са природним вриједностима, гастрономске садржаје, упознавање културно-историјског наслеђа, као и учешће у различитим манифестацијама. Сви наведени елементи обједињени су у оквиру цјеловито осмишљеног и организационо уређеног туристичког боравака.

Активни облици туристичког боравака у НП Скадарско језеро обухватају широк спектар рекреативних и доживљајних активности, међу којима се издвајају пјешачење, бициклизам, спортски риболов, обилазак винарија, крстарење језером, кајакарење, купање и сунчање на уређеним плажама, посматрање птица, гастрономска понуда, кретање трасама некадашњих караванских путева, као и уживање у панорамским погледима са бројних атрактивних видиковаца. Посебан значај има мрежа од девет пјешачких стаза које пролазе кроз просторно и културно вриједне географске цјелине, омогућавајући посјетиоцима непосредан контакт са специфичним начином живота локалног становништва. Стазе су адекватно означене и маркиране, што омогућава њихово самостално коришћење уз помоћ мапа доступних у центрима за посјетиоце на Врањини и у Вирпазару. На простору парка уређено је и пет бициклистичких стаза, као и двије руте намијењене планинском бициклизму. Ове стазе полазе из насеља Вирпазар, Ријека Црнојевића и

Додоши, те се пружају кроз језерско залеђе различитим типовима подлоге, укључујући асфалтне, макадамске и земљане дионице. Карта Скадарског језера са уцртаним и описаним бициклистичким рутама доступна је посјетиоцима у наведеним центрима за посјетиоце. Спортски риболов на Скадарском језеру регулисан је системом дневних и годишњих дозвола, које се могу прибавити у управној згради парка на Врањини или директно на терену код надзорне службе. Овај вид активности омогућава риболов различитих врста, при чему су међу најзаступљенијима шаран, укљева и јегуља. Поред тога, у традиционалним насељима дуж обале језера налази се већи број винских подрума, од којих су неки отворени за јавност, што посјетиоцима пружа могућност дегустације препознатљивих црних вина произведених од аутохтоних сорти грожђа, прије свега вранца и кратошије. Крстарење Скадарским језером представља значајан сегмент туристичке понуде, јер омогућава посјетиоцима доживљај природних вриједности и културно-историјског наслеђа, уз могућност купања и боравака на мање приступачним плажама. Ова активност организује се посредством лиценцираних пружалаца услуга, а поласци су обезбијеђени са више локација дуж обале језера. Посебан облик искуственог туризма представља кајакарење, као еколошки прихватљива и тиха активност која омогућава непосредан контакт са живим свијетом језера и истраживање скривених увала, мочварних подручја и острва, уз коришћење уређених водених стаза и пратеће опреме. Искусвени карактер туристичке понуде додатно је обogaћен гастрономским садржајима који се заснивају на локалној кулинарској традицији, нарочито на рибљим специјалитетима и аутентичним производима овог подручја, уз пратећу понуду домаћих вина и напитака. Посматрање птица, организовано са чамаца или са осматрачница, омогућава доживљај изузетног биодиверзитета језера, при чему су сезонске миграције посебно атрактивне у зимском и прољећном периоду. Поред тога, туристичка понуда обухвата и тематске руте старим караванским путевима, као и боравак на истакнутим видиковцима, што посјетиоцима пружа могућност упознавања простора кроз јединствено визуелно и доживљајно искуство (<https://nparkovi.me/parks/skadarско%20jezero>).

Богата историја овог простора доприноси квалитету његових туристичких производа. Различита племена и династије, оставили су богато културно-историјско наслеђе. У пећинама и окапинама у околини језера пронађени су материјални остаци који свједоче да почетак људског живота на овим просторима потиче још од најстаријих праисторијских епоха. Из металног доба су надгробни споменици тумули, камени око Хумског залива и земљани у атарима села Матагуџа и Горњих Вуковаца. Илирско-хеленистичком и римском периоду, припадају градине Самобор у Хотском заливу и Балшин град код Понара, као и заштићени археолошки локалитети Облун у Горњем блату, некропола Веле ледине у старом Гостиљу и Мљаце у Матагуџима са локацијама Црквине, Ђурићи и Кременача. Античко доба представљају локалитети Плоча близу извора Витоја у Хумском заливу, Кирза код Сукурућа, Мала Мрка код Матагуџа, Дуровина близу Гостиља. У већем броју некропола, утврђења, манастирских комплекса и цркава заступљена је средњовјековна археологија. Неистражени су локалитети око Горњег блата – Скупо, Космача, Сињац, Ћелија гољемадска, Плавница у Зети и Ћафкиш код Вуксан Лекића у Малесији. Важан археолошки покретни материјал: метални накит, керамичке посуде, ратна опрема, новац, налази се на стручној обради и презентацији у Центру

за археолошка истраживања Црне Горе, Музеју Подгорице, Завичајном музеју у Бару и Самостану у Тузима. У границама НП Скадарско језеро налази се законом заштићено шест манастира, четири тврђаве и три профана споменика. Манастири су најзначајније сакралне цјелине, настали у периоду од XI до XIX вијека. Најстарији су Пречиста крајинска код Остроса из XI и манастир Св. Николе на Врањини из XIII вијека. Крајем XIV и почетком XV вијека Балшићи подижу манастире Старчево, Бешку и Морачник. Црнојевићи су у другој половини XV вијека саградили град Жабљак Црнојевића, Манастир Ком и Обод – Ријечки град. Због просторне, духовне и историјске повезаности, значајна су три црмничка манастира у залеђу Језера – Орахово, Доњи Брчели и Горњи Брчели, настали у периоду од XV до XVIII вијека. Сви манастири, осим Пречисте Крајинске која је у рушевинама, су активни духовни центри. Куле и утврђања на Скадарском језеру подигнути су у периоду од XIV до XIX вијека. Јединствена рурална архитектура нарочито је значајна вриједност традиционалног градитељског наслеђа околине језера. Специфично стамбено градитељство карактеришу камене куће збијеног и разбијеног типа. Куће су приземне са двоводним кровом и једном или двије просторије, затим куће са спратом и подрумском просторијом и издужене сволтане грађевине са конобом и пространом поплочаном терасом. Важна су и рибарска насеља на самој обали језера, са кућама које су служиле за чување риболовног алата и сољење улова, комплекси млинова и камених мостова на водотоцима ријека, поплочане сеоске стазе и појединачни примјери гумна, појила, бунара, разбацаних по цијелој Црмници и Ријечкој области. Посебан дио културног наслеђа везан је за пловидбу на Скадарском језеру. Најранији писани подаци о пловидби по Скадарском језеру датирају из 167. г. п. н. е. када је овим просторима владао илирски краљ Генције. Прва пловила по језеру су била примитивна, тј. трупине издубљене од дебла дрвета, шуљице и чунови, а нешто касније лабама с јарболом на једра. Лабе су правили вјешти локални мајстори, нарочито Крајињани и Широчани, користећи аутохтоно дрво кестена, мурве, кошћеле и храста. Половином XIX вијека појава параброда и развој бродарства утицали су на смањење и нестанак лаба. Крајем XIX вијека почињу да плове и прве црногорске јахте и пароброди књажевске породице Петровић. Главне луке биле су у Вирпазару, Липовику, Плавници и Скадру. Прву редовну путничко-теретну линију на Језеру започео је пароброд Жабљак 1885. године, да би се у циљу успостављања редовног саобраћаја почела оснивати акционарска бродарска друштва, која су располагала паробродима и разним пловилима на моторни погон. Шездесетих година XX вијека, изградњом друмске и жељезничке пруге преко језера, постепено слаби бродски превоз да би се временом скроз угасио (<https://nparkovi.me/parks/skadarsko%20jezero>).

На простору НП Скадарско језеро организује се већи број манифестација и тематских радионица које имају туристички, културни, едукативни и еколошки карактер. Манифестација „Дани крапа“, која се традиционално одржава првог викенда у јуну, усмјерена је на подизање свијести о значају и заштити ове аутохтоне рибље врсте. Програм обухвата презентацију традиционалних јела од крапа, возњу чуновима, промоцију производа локалног становништва, као и пратећи културно-умјетнички садржај. „Трофеј Скадарског језера“ представља међународно спортско-риболовно такмичење које се одржава 13. јула на стази Лесендро, у сарадњи НП и Спортског риболовног друштва Подгорица. Значајну улогу у афирмацији локалних производа има и „Крајинска коштанијада“, пољопривредно-туристичка и културна манифестација која се од 2007. године одржава у новембру, а посвећена је промоцији

производа од кестена, језерске рибе и предмета домаће радиности, уз изражену регионалну посјећеност и богат културно-умјетнички програм. Фестивал вина и укљеве, који се традиционално одржава у Вирпазару од 1996. године, у другој половини децембра, усмјерен је на промоцију језерских гастрономских специјалитета и дегустацију аутохтоних вина, уз пратећи забавно-умјетнички програм. Поред наведених манифестација, НП Скадарско језеро организује и низ едукативних радионица посвећених обиљежавању значајних еколошких датума, међу којима су Свјетски дан влажних станишта, Свјетски дан вода, Дан планете Земље, као и теме везане за орнитофауну и заштиту природе током зимског периода (<https://nparkovi.me/parks/skadarsko%20jezero>).

Простор НП Скадарско језеро представља један од најзначајнијих туристичких производа Црне Горе, заснован на развоју еколошког, излетничког, културног, спортско-рекреативног и етно туризма. Његова туристичка атрактивност произилази из изузетног богатства флоре и фауне, великог броја птичијих врста, разуђене обале и бројних културно-историјских локалитета, што га чини препознатљивом дестинацијом на туристичком тржишту. У оквиру туристичке понуде посебно су развијени излети и крстарења језером, посматрање птица, спортски риболов, једрење, као и обиљазак манастира, рибарских насеља и тематских посјетилачких центара. Пеликан, као симбол језера, има значајну улогу у брендирању дестинације и њеној међународној препознатљивости, док традиционална гастрономија и локална култура додатно обогаћују укупни доживљај. Све наведено доприноси развоју селективних облика туризма у складу са принципима одрживог развоја и заштите природних ресурса (Janković & Bokić, 2016; Janković et al., 2019; Дашић & Јовичић, 2011).

6.5.3 Туристички производи НП Дурмитор

НП Дурмитор одликује изузетна разноврсност природних и културних вриједности, укључујући рељефне, хидролошке и биолошке феномене, што га чини једним од најатрактивнијих простора за развој туризма у региону (Ристановић & Мркша, 2007). Простор НП Дурмитор представља један од најзначајнијих туристичких производа планинског и авантуристичког туризма у Црној Гори. Његова туристичка понуда заснива се на изузетним природним вриједностима, као што су кањон ријеке Таре, лацијална језера, планински врхови и богат биодиверзитет. Посебно се издвајају активности попут рафтинга, планинарења, бициклизма, скијања и кајакинга, које Дурмитор позиционирају као препознатљиву дестинацију активног туризма. Црно језеро представља један од главних симбола и брендова Парка, док бројни видиковци, пјешачке стазе и културно-историјски споменици додатно обогаћују туристичку понуду. Развој туризма у овом националном парку темељи се на принципима одрживог развоја и очувања природних ресурса, чиме се доприноси конкурентности туристичке дестинације Црне Горе (Janković & Bokić, 2016; Дашић & Јовичић, 2011).

Туристичка понуда НП Дурмитор конципирана је у складу са принципима активног одмора у природи и одрживог туризма и обухвата разноврсне садржаје намијењене различитим профилима посјетилаца. У оквиру Парка функционишу центри за посјетиоце, планинарски домови, мрежа пјешачких и бициклистичких

стаза, као и специфичан простор попут шуме за читање. Маркирано је укупно 25 планинско-пјешачких стаза различите дужине и степена захтјевности, чија укупна дужина износи приближно 150 km, што омогућава квалитетан боравак и рекреацију у планинском окружењу. Посебне могућности пружа планински бициклизам, кроз понуду стаза различитог интензитета, прилагођених физичкој спремности и искуству корисника, укључујући cross country и free ride руте које полазе од Црног језера, уз могућност изнајмљивања бицикала у Центру за посјетиоце. Простор Дурмитора одликује се бројним видиковцима са којих се пружају импресивни панорамски погледи на кањоне Таре и Сушице, ледничка језера, шумске комплексе, пашњаке и планинске врхове, међу којима се издвајају Ћуревац, Седлана греда и Недајно (Predlog plana upravljanja za Nacionalni park „Durmitor“ за 2021–2025. godinu, 2023; <https://nparkovi.me/parks/durmitor>).

Кајакарење на ријеци Тари организује се на појединим дионицама, при чему љетњи период нуди најбезбједније услове и могућност доживљаја изразитих пејзажних вриједности ријеке, укључујући водопаде, букове, брзакe и кањонске дионице. У близини Центра за посјетиоце, на обали Црног језера, уређена је шума за читање, опремљена лежачкама и књигама, која представља специфичан вид мирног и искуственог боравака у природи. Током периода од маја до октобра дозвољено је спортско рибарење на Великом Црном језеру и у кањону Таре, искључиво уз важећу дневну дозволу, уз строго прописане услове риболова, при чему су најчешће заступљене врсте поточна и калифорнијска пастрмка, као и златовчица. У зимском и прелазном периоду уређена је и стаза за ходање на крпљама на релацији Ски центар Савин кук – Црно језеро, дужине 6,7 km, која пролази кроз шумске заједнице смрче и јеле, са благим успонима и падовима, доприносећи диверзификацији туристичке понуде током цијеле године. Зимске активности на Дурмитору омогућавају посјетиоцима да природни амбијент планине доживе на специфичан и аутентичан начин, при чему посебно мјесто заузима ходање на крпљама, које се могу изнајмити у Центру за посјетиоце у Управној згради НП. Туристичку понуду додатно обогаћује традиционална гастрономија, заснована на комбинацији месних и млијечних производа, као што су кајмак, сир, качамак, цицвара, овчије млијеко, пите од хљеде и сира, домаћа јагњетина и различите врсте хљеба, уз значајну употребу шумских плодова у локалној кухињи. Рафтинг на ријеци Тари представља један од најатрактивнијих сегмената туристичке понуде Дурмитора и подразумева авантуристичко спуштање гуменим чамцима кроз букове и кањонске тјеснаце, а из безбједоносних разлога најинтензивније се одвија у љетњем периоду, од почетка јула до средине септембра. Посебну пажњу током ових тура привлаче локалитети као што су врело Љутица, мост на Тари, Бајиловића сиге, водопади ријеке Драге и Тепачки букови, при чему организацију једнодневних, дводневних и тродневних програма спроводе бројне туристичке агенције. Поред тога, у организацији НП Дурмитор омогућена је и вожња дрвеним чамцима и кајакарење на Црном језеру, гдје јединствену амбијенталну вриједност чине околна четинарска шума и планински врхови Мећед, Савин кук и Црвена греда, док се чамци и кајаци могу изнајмити директно код надзорне службе Парка (Predlog plana upravljanja za Nacionalni park „Durmitor“ за 2021–2025. godinu, 2023; <https://nparkovi.me/parks/durmitor>).

Простор Дурмитора карактерише дуг континуитет насељености, током којег је у различитим историјским периодима припадао бројним државним и политичким формацијама, одликујући се при томе разноврсним облицима друштвеног уређења

и различитим моделима културног развоја (Перошевић & Манојловић, 2022). На простору дурмиторског подручја у окапинама и пећинама забиљежени су најранији трагови људског присуства који потичу из периода палеолита, при чему се локалитет Горња Добриловина представља као једно од најстаријих свједочанстава насељавања човјека. Материјални остаци из палеолита и металног доба регистровани су у Шалинтрачи и Ђуровој пећини, док остаци градине у Леверима, низводно од Ђурђевића Таре, указују на постојање насеља формираног у бронзаном добу. На локалитетима Јуларица, изнад Лука на Жутића гувну у Тепцима, као и у Воденом долу, евидентиран је већи број недовољно истражених илирских тумула. Посебну археолошку вриједност представља натпис уклесан у природно засјеченој стијени на локалитету Преслица у Левер Тари, посвећен оријенталном божанству Митри, чији је култ током II и III вијека нове ере био широко распрострањен у оквирима Римског царства (<https://nparkovi.me/parks/durmitor>).

Средњовјековно наслеђе овог простора огледа се у бројним некрополама са стећцима из XIV и XV вијека, које су присутне у границама НП Дурмитор и његовом непосредном окружењу, док најзначајније културно-историјске вриједности чине манастири у долини ријеке Таре, међу којима се издвајају манастири Светог Ђорђа у Добриловини, Успења Богородице у Довољи и Светог Арханђела Михаила код Ђурђевића Таре. Поред изразитог духовног и вјерског значаја, ови манастири имали су важну улогу у просвјетитељској дјелатности и ослободилачким процесима, док значајан дио сакралне архитектуре чине и цркве у Жабљаку и околним насељима Међужваљу, Кршу, Тепцима, Малој Црној Гори и Новаковићима, које су грађене као једнобродни објекти скромних димензија, са звонницама на pročелу, зидани од тесаног камена, углавном у првој половини и крајем XIX вијека. Народно градитељство дурмиторског краја најизразитије је заступљено у оквиру профане архитектуре и представља значајан сегмент укупне културне баштине овог подручја. Сеоске куће грађене су претежно од камена или као брвнаре са каменом подзидом, са стрмим крововима покривеним ражаном сламом, шиндром, клисом или штицом, а типолошки обухватају приземне објекте, куле, брвнаре и куле на ћелицу. У оквиру традиционалног начина живота, на ватинима као зимским стаништима, као и у катунима који представљају љетње чобанске станове у планини, коришћени су различити помоћни објекти као што су стаје, колибе и савардаци, јатаре, кућаре, торови и торине. Уз ријечне токове подизане су воденице и ваљанице, при чему су воденице најчешће извођене као брвнаре, а ређе као камене грађевине. Посебну вриједност нематеријалног културног наслеђа дурмиторског подручја чини народно духовно стваралаштво, које се испољава кроз легенде и предања, анегдоте и пословице, епску поезију и партизанске пјесме, дубоко укоријењене у природном окружењу, историјским догађајима и животу људи овог краја (<https://nparkovi.me/parks/durmitor>).

У организацији НП Дурмитор током године реализује се већи број манифестација и тематских радионица које имају туристичко-промотивни, едукативни и културни карактер. Најзначајнија традиционална туристичко-промотивна и забавно-спортска манифестација „Дани планинског цвијећа“ одржава се средином јула на Жабљаку и обухвата избор најуређенијег дворишта, пјесничке сусрете „Петровдански пјеснички вијенац“, изложбе цвијећа, ручних радова и млијечних производа, надметања у народним спортовима, коњичке трке и друге садржаје, док посебну атракцију представља традиционално вјенчање на Црном језеру које се организује у оквиру

манifestације. У Центру за посјетиоце сваке године се организује Осмомартовска изложба на којој жене из овог подручја представљају традиционалне ручне радове, док се спортско-риболовно такмичење „Куп Црно језеро“ редовно одржава у јулу. Поред наведених манифестација, НП Дурмитор током године реализује и различите тематске едукативне радионице посвећене обиљежавању важних еколошких датума, као што су Свјетски дан шума, Дан планете Земље, Дан чистих планина и слични догађаји. Ове активности, осим образовне улоге, имају и изражену туристичку функцију, јер посјетиоцима омогућавају активно учешће, боље разумијевање природних вриједности заштићеног подручја и стицање аутентичних искустава у контакту са природом, чиме се доприноси промоцији одрживог и искуственог туризма на простору Дурмитора (<https://nparkovi.me/parks/durmitor>).

НП Дурмитор је један од најзначајнијих туристичких производа планинског туризма у Црној Гори, препознатљив по изузетним природним љепотама и богатом културно-историјском наслеђу. Простор Парка карактеришу високи планински врхови, глацијална језера, дубоки кањони и разноврсна флора и фауна, што га чини атрактивним за развој авантуристичког, рекреативног, еколошког и зимског туризма. Посебну вриједност представља кањон ријеке Таре, који је под заштитом УНЕСКО-а, као и бројни археолошки локалитети, средњовјековни споменици и манастири. Комбинација природних и антропогених туристичких вриједности омогућава Дурмитору развој одрживог туризма и позиционирање као једне од најважнијих туристичких дестинација у региону (Manojlović et al., 2025)

6.5.4 Цијене у НП Скадарско језеро и Дурмитор

Висина и начин обрачуна и плаћања накнада за коришћење добара националних паркова дефинисане су у складу са чланом 21, Закона о националним парковима а односе се на следеће:

- ❖ улазак у национални парк,
- ❖ пружање услуга посјетиоцима (коришћење водича, разгледање збирке, коришћење информативно-едукативног материјала и др.),
- ❖ угоститељске, продајне, смјештајне и инфраструктурне објекте (сталне и привремене),
- ❖ изнајмљивање или коришћење објеката и просторија националног парка,
- ❖ коришћење минералних сировина,
- ❖ изнајмљивање средстава и опреме за спорт и рекреацију (чамаца, бродова, кајака, бицикала и др.),
- ❖ организовано посматрање птица,
- ❖ камповање,
- ❖ сплаварење и рафтинг,
- ❖ ложење ватре на посебно уређеним мјестима,
- ❖ џипинг туре,
- ❖ паркинг,
- ❖ спортске и културне манифестације,
- ❖ коришћење плажа,
- ❖ трафо станице,

- ❖ успостављање зона санитарне заштите водозавода у системима јавног водоснабдијевања (Predlog plana upravljanja za Nacionalni park „Durmitor“ за 2021–2025. год., 2023).

Табела 4. Ценовник за НП Скадарско језеро 2025. године

Активност	Цијена у еврима (€) ¹⁰
Улазница (укључујући посјету Центру за посјетиоце на Врањини и Вирпазару, као и једно крстарење)	5,00 / 1 дан / по особи
Закуп сале	20,00 / 1h
Коришћење услуга водича	40,00 / 4h
Коришћење услуга водича	80,00 / 8h
Изнајмљивање кајака	3,00 / 1h / једносјед
Изнајмљивање кајака	5,00 / 1h / двосјед
Изнајмљивање кајака	20,00 / 1 дан / једносјед / двосјед
Изнајмљивање пловила (са кормиларом)	40,00 / 1h / до 12 сједишта
Вожња пловилем	5,00 / 1h / по особи
Организована тура за посматрање птица (обезбијеђен превоз и водич)	160,00 / 4h / до 4 особе
Организована тура за посматрање птица (обезбијеђен превоз и водич)	240,00 / 4h / 5 до 12 особа
Коришћење простора за постављање шатора	3,00 / 1 дан
Коришћење уређених камп простора	20,00 / 1 дан
Ложење ватре на посебно уређеним мјестима (у цијену укључена потребна количина дрвета)	5,00 / 1 дан
Накнада за снимање играних и комерцијалних филмова	200,00 / 1 дан
Накнада за снимање ТВ реклама и спотова	400,00 / 1 дан
Дозвола за брање и сакупљање шумских плодова, гљива, љековитог и ароматичног биља	50,00 / 1 година / по особи
Дозвола за брање и сакупљање шумских плодова, гљива, љековитог и ароматичног биља	5,00 / 1 дан / по особи
Накнада за спортски риболов	
Скадарско језеро	5,00 / 1 дан / по особи
Спортска риболовна дозвола Скадарско језеро	20,00 / 7 дана / по особи
Годишња спортска риболовна дозвола Скадарско језеро	100,00 / година / по особи
Годишња спортска риболовна дозвола Скадарско језеро за пензионере и студенте	50,00 / година / по особи
Годишња улазница за све националне паркове	13,50 / 1 година / по особи

Извор: <https://nparkovi.me/sections/30/skadarsko-jezero>

На основу табеле 4 закључује се да цијеновна политика НП Скадарско језеро указује на јасно определијење ка обезбјеђивању приступачности различитим категоријама посјетилаца, уз паралелно обликовање разноврсне туристичке понуде. Повољна цијена основне улазнице, која обједињује више садржаја, стимулише већу посјећеност и омогућава иницијално упознавање туриста са природним и образовним вриједностима заштићеног подручја. Истовремено, разликовање цијена за специјализоване услуге, попут вођења тура, посматрања птица и коришћења пловила, ствара услове за развој селективних и доживљајних облика туризма,

¹⁰ У све наведене цијене урачунат је пдв 21% – изузев за улазнице.

усмјерених ка специфичним интересовањима посјетилаца. Увођење накнада за активности као што су камповање, спортски риболов и сакупљање шумских плодова представља механизам одрживог управљања, којим се обезбјеђује контролисано коришћење ресурса и усклађивање туристичког развоја са заштитом природе.

Табела 5. Цјеновник за НП Дурмитор 2025. године

Активност	Цијена у еврима (€) ¹¹
Улазница (укључујући посјету Центру за посјетиоце на обали Црног језера и едукативне стазе)	5,00 / дан / по особи
Закуп сале	20,00 / 1h
Изнајмљивање чамца на Црном језеру	10,00 / 1h
Изнајмљивање кајака	4,00 / 1h / једносјед
Изнајмљивање кајака	6,00 / 1h / двосјед
Вожња пловилом	5,00 / 1h / по особи
Употреба сопственог чамца на Црном језеру	5,00 / 1h
Коришћење кухињске и ресторанске опреме – Мотел Сушица	2,00 / 1 дан / по особи
Изнајмљивање бицикала	3,00 / 1h
Изнајмљивање бицикала	8,00 / 1 дан
Вожња чамцем од сплавашта до Жугића Луке (у висини накнаде урачуната улазница у НП Дурмитор)	40,00 / по особи / по спусту
Вожња чамцем од сплавашта до Радован Луке (у висини накнаде урачуната улазница у НП Дурмитор)	90,00 / по особи / по спусту
Коришћење услуга водича	40,00 / 4h
Коришћење услуга водича	80,00 / 8h
Изнајмљивање крпљи	4,00 / 1 дан
Изнајмљивање штапова за пјешачење	3,00 / 1 дан
Изнајмљивање шатора	8,00 / 1 дан
Организована тура Дурмиторски прстен – комби (у висини накнаде урачуната улазница у НП Дурмитор)	20,00 / по особи / по возњи
Организована тура Дурмиторски прстен – цип (у висини накнаде урачуната улазница у НП Дурмитор)	30,00 / по особи / по возњи
Коришћење простора за постављање шатора	3,00 / 1 дан
Коришћење уређених камп простора	20,00 / 1 дан
Смјештај Сушица НП Дурмитор	10,00 / 1 дан / по особи
Смјештај Шкрка НП Дурмитор	5,00 / 1 дан / по особи
Ложење ватре на посебно уређеним мјестима (у цијену укључена потребна количина дрвета)	5,00 / 1 дан
Накнада за снимање играних и комерцијаних филмова	200,00 / 1 дан
Накнада за снимање ТВ реклама и спотова	400,00 / 1 дан
Дозвола за брање и сакупљање шумских плодова, гљива, љековитог и ароматичног биља	50,00 / 1 година / по особи
Дозвола за брање и сакупљање шумских плодова, гљива, љековитог и ароматичног биља	5,00 / 1 дан / по особи
Спортска риболовна дозвола ријека Тара	20,00 / 1 дан / по особи
Спортска риболовна дозвола Шкрчко језеро	5,00 / 1 дан / по особи
Спортска риболовна дозвола Забојско језеро	10,00 / 1 дан / по особи

¹¹ У све наведене цијене урачунат је пдв 21% – изузев за улазнице.

Активност	Цијена у еврима (€) ¹²
Накнада за употребу пловила на језерима и сплаварење ријеком Таром утврђује се у висини и то:	
Сплав	
Од II логора до Радован Луке	250,00 / по сплаву
Од II логора до ушћа Сушице	300,00 / по сплаву
Чамац	
Од Кулине до II логора	10,00 / по особи
Од II логора до Жугића Луке	10,00 / по особи
Од II логора до Радован Луке	10,00 / по особи
Од II логора до ушћа Сушице	35,00 / по особи
Од Радован Луке до ушћа Сушице	20,00 / по особи
Кајак	
Од Бистрице до II логора	50,00 / двосјед
Од Бистрице до II логора	30,00 / једносјед
Од Кулине до II логора	30,00 / двосјед
Од Кулине до II логора	20,00 / једносјед
Од II логора до Жугића Луке	30,00 / двосјед
Од II логора до Жугића Луке	20,00 / једносјед
Од II логора до Радован Луке	60,00 / двосјед
Од II логора до Радован Луке	40,00 / једносјед
Од II логора до ушћа Сушице	70,00 / двосјед
Од II логора до ушћа Сушице	50,00 / једносјед
Од Радован Луке до ушћа Сушице	40,00 / двосјед
Од Радован Луке до ушћа Сушице	30,00 / једносјед
Годишња улазница за све националне паркове	13,50 / 1 година / по особи

Извор: <https://nparkovi.me/sections/27/durmitor>

Са становишта туристичке валоризације, цијеновна политика НП Дурмитор (табела 5) указује на јасно дефинисано опредјељење ка подстицању активних и доживљајно оријентисаних облика туризма, уз очувану приступачност ширем кругу корисника. Основна улазница, која обухвата едукативне садржаје и посјету Центру за посјетиоце, омогућава масовнији прилив туриста и представља полазну тачку за упознавање са изузетним природним вриједностима парка. Разгранат систем накнада за појединачне активности, укључујући планинарење уз стручно вођење, бициклизам, водене и зимске активности, омогућава развој селективних туристичких производа прилагођених различитим афинитетима и физичким способностима посјетилаца. Посебан акценат стављен је на туристичку валоризацију ријеке Таре и језерских локалитета, што потврђује значај авантуристичког туризма у укупној понуди НП Дурмитор. Истовремено, увођењем накнада за камповање, спортски риболов и сакупљање природних плодова, успоставља се механизам контролисаног коришћења простора, којим се туристички развој усклађује са принципима заштите и одрживог управљања заштићеним природним подручјем.

¹² У све наведене цијене урачунат је пдв 21% – изузев за улазнице.

6.6 Остварени степен развоја туризма у НП Скадарско језеро и Дурмитор

6.6.1 Традиција развоја туризма у националним парковима у Црној Гори

Компетентни познаваоци географских и еколошких прилика у Црној Гори, али и туристичких вриједности природних ресурса и културног наслеђа, јединствени су у мишљењу да постоје веома добри услови за развој туризма. При томе су веома важан туристички ресурс подручја које се налазе под заштитом (Radović, 2010). Заштићена подручја у Црној Гори представљају значајни дио туристичких потенцијала који је за сада недовољно искориштен. На основу извјештаја Агенције за заштиту животне средине, национална мрежа заштићених подручја 2013. године покривала је 124964, 24 ha, односно 9, 047% територије Црне Горе, од чега се највећи дио (101733 ha или 7, 77%) састоји од пет националних паркова. Преостали дио чини више од 45 заштићених подручја у оквиру следећих категорија: споменик природе, подручја посебних природних карактеристика и (општи и посебни) резервати (Agencija za zaštitu životne sredine, Izvještaj o stanju životne sredine u Crnoj Gori na bazi indikatora, 2013). Националне паркове неопходно је посматрати као посебну категорију заштићених простора, прије свега због чињенице да у њиховим границама долази до највишег степена просторне повезаности и интеграције различитих природних елемената конкретне географске средине. Ријеч је о јединственим природним цјелинама које обухватају сложене системе изузетно вриједних шумских екосистема, специфичне геоморфолошке и хидрографске појаве, као и присуство реликтних, ендемичних и других ријетких биљних и животињских таксона. Поред тога, национални паркови карактеришу се разноврсним пејзажним структурама и уређеним просторима намијењеним спортско-рекреативним активностима, чиме се омогућава задовољавање широког спектра културних и туристичких потреба, од љетњих рекреативних облика до развоја зимских спортских садржаја (Николић, 2000). Црногорски национални паркови представљају природна и културна добра од општег интереса. Скупштина Црне Горе је 1952. године прогласила националним парковима Ловћен, Дурмитор и Биоградску гору. Скадарско језеро је 1983. године проглашено националним парком, а Проклетије 2009. године (Radojičić, 2015). Национални паркови у Црној Гори по својим основним обиљежјима припадају категорији заштићених простора отвореног типа, што их чини упоредивим са националним парковима у Сједињеним Америчким Државама и Канади. Њихова посебност огледа се у чињеници да је на просторно ограниченом подручју концентрисан изузетно висок ниво очуваности, биолошке разноврсности и природне комплексности, што представља ријетку појаву и у ширем међународном контексту. Све израженија афирмација националних паркова у Црној Гори има позитивне импликације и на унапређење квалитета живота становништва које настањује ове просторе или њихово непосредно окружење. Такав развој подстиче иницијативе за проширење обухвата заштићених подручја, као и јачање свеукупних мјера заштите природе и животне средине на нивоу државе (Radojičić, 2008). Системом националних паркова у Црној Гори управља Јавно предузеће за националне паркове Црне Горе (ЈПНПЦГ), институција основана 1992. године, чије се сједиште налази у Подгорици. Ово јавно предузеће има надлежност над спровођењем мјера заштите, управљачких активности и промотивних функција у оквиру пет заштићених подручја: Националних паркова Дурмитор, Биоградске горе, Ловћена, Скадарског језера и Проклетија. Изузетне природне вриједности, у

комбинацији са богатим културно-историјским наслеђем ових простора, позиционирају националне паркове Црне Горе као значајне и препознатљиве туристичке дестинације у савременом контексту. Поред тога, национални паркови Црне Горе интегрисани су у међународне системе заштите природе кроз чланство у Еуропарк федерацији и Међународној унији за заштиту природе (IUCN) (<https://nparkovi.me/edukativni-kutak>). Национални паркови у Црној Гори имају велику туристичку перспективу. Њихов туристички потенцијал је велики и значајан па из тих разлога они имају улогу комплексних туристичких мотива. То значи да могу бити самостални организатори туристичке понуде и да се развијају у значајне туристичке центре. До сада је само НП Дурмитор достигао тај ниво. Скадарско језеро, од преосталих националних паркова има најбољу ресурсну основу, па претендује да постане први наредни формиран туристички центар. Могућности су велике за развој различитих облика туризма у оба национална парка, нарочито рекреативног, излетничког, спортско-рекреативног (зимског-скијалишног и спортско-рекреативног на води), научног и културног (Николић, 2008).

Од 2009. године у оквиру националних паркова континуирано се евидентира раст туристичког промета, који у просјеку износи између 10% и 15% на годишњем нивоу, уз извјесне разлике у зависности од појединачног парка. Најизраженија динамика раста забиљежена је у НП Дурмитор. Истовремено, уочава се да су број посјетилаца, као и приходна структура остварена путем продаје улазница, биљежили изразито повећање упоредо са смањењем финансијске подршке из државног буџета, што указује на постепено јачање самоодрживости система управљања. Актуелни финансијски показатељи јасно потврђују да приходи од улазница данас имају доминантан удио у укупним приходима Јавног предузећа за националне паркове. Анализа постојећих смјештајних капацитета у оквиру националних паркова указује на то да они, како по обиму, тако и по структури, и даље не задовољавају потребне стандарде, те да нису у стању да адекватно одговоре захтјевима потенцијалне туристичке тражње усмјерене ка активном боравку у природном окружењу. Сходно томе, у наредном периоду неопходно је, на основу важећих просторно-планских докумената и дефинисаних пројектних решења, приступити обнови постојећих, као и изградњи нових смјештајних објеката. Посебно је важно нагласити да ниво очуваности и укупна атрактивност подручја националних паркова, као и других заштићених простора у Црној Гори, имају директан и значајан утицај на интензитет и правце развоја туризма. У савременом друштвеном контексту, туризам заснован на природним вриједностима представља не само облик рекреације, већ и интегрални елемент начина живота, друштвене организације и цивилизацијског развоја (Janković, Luburić & Šofranac, 2017). Национални паркови представљају један од кључних елемената конкурентске позиције Црне Горе на туристичком тржишту, будући да значајно доприносе њеном профилисању и препознатљивости као еколошки одговорне, односно „зелене“ туристичке дестинације. Очуваност природних вриједности, висок ниво биолошке разноврсности и аутентичност пејзажа у оквиру ових заштићених подручја имају снажан утицај на перцепцију дестинације код савремених туриста, чији су мотиви путовања све више усмјерени ка одрживим и природно оријентисаним облицима туризма. У том контексту, национални паркови не само да обогаћују туристичку понуду Црне Горе, већ и јачају њен укупни имиџ и позицију у односу на конкурентске дестинације у регионалном и међународном окружењу (Vučetić, 2023).

6.6.2 Материјална основа развоја туризма НП Скадарско језеро

6.6.2.1 Општа инфраструктура

Кроз простор НП Скадарско језеро пролази магистрални пут Подгорица–Бар, веома значајна и фреквентна саобраћајница која повезује југ и сјевер Црне Горе. Том трасом пролази и железничка пруга Београд–Бар. Из простора парка полази више путних праваца, један од њих повезује парк са Петровцем, други са Цетињем преко Вирпазара и Ријеке Црнојевића, трећи са Улцињем преко Вирпазара и Остроса. За НП Скадарско језеро веома је значајна близина Подгорице и аеродрома Голубовци. Након изградње тунела Созина омогућена је ближа повезаност са приморјем, а изградњом булевара од Подгорице до Зете и заобилазнице до Голубоваца омогућено је да посјетиоци из Подгорице за кратко вријеме могу доћи у национални парк. У склопу јединственог електроенергетског система Црне Горе, на подручју НП налазе се електроенергетски објекти преносне мреже напона 110 kV, 35 kV, 10 kV и 1 kV, а преко парка пролазе и магистрални коридори далековода од Подгорице ка приморју. Насеља су електрифицирана. Телефонски саобраћај у насељима добро функционише (Predlog plana upravljanja za Nacionalni park „Skadarsko jezero“ за 2021–2025. godinu, 2023).

6.6.2.2 Туристичка инфраструктура и супраструктура

Простор НП Скадарско језеро са својим природним љепотама, богатим културно-историјским наслеђем, богатством флоре и фауне, традицијом, има одличне предиспозиције за развој разних видова туризма. За сада се туристичка понуда базира на:

- Рекреативно-купалишни туризам на локалитетима Доњи Мурићи, Врањина, Вирпазар, Ријека Црнојевића и зона Каруч – Додоши – Жабљак Црнојевића;
- Излетнички туризам базиран на културно-историјском наслеђу, богатој флори и фауни – пјешачењу, посматрању птица;
- Спортски туризам – веслање, спортски риболов, тематски обиласци;
- Сеоски туризам заснован на организовању манифестација на којима се пласирају домаћи производи и
- Викенд туризам – последњих година на језеру је забиљежена значајна посјета током викенда у реновираним кућама (Prostorni plan posebne namjene Nacionalni park Skadarsko jezero nacrt plana, knjiga 1 – opšta dokumentacija, 2018).

Смјештајни и ресторански објекти на подручју НП Скадарско језеро су у приватном власништву. Поред хотела „Вир“, „Пеликан“ и „Газивода“, у понуди су и апартмани. Број лежачева у хотелима износи 111, док се број лежачева у апартманима и бунгаловима креће око 200. Угоститељске услуге пружа више угоститељских објеката, од којих су неки у хотелима, а остали су ресторани „Црмница“, „Вода у кршу“, конобе „Бадањ“ и „Црмнички водоток“ у Вирпазару, потом ресторан „Језеро“ на Врањини, ресторан „Плавница“ на Плавници, ресторан у Мурићима, у излетишту Пјешачац, ресторан на Каручу „Код Стругара“, ресторан „Плоче“, ресторани у Додошима „Локвањ“ и „Студенац“, на Ријеци Црнојевића: „Стари

мост", „Мостина", „Ријечка гостионица", у Остросу ресторан „Розафа", „Теута" и „Вотра" (Prostorni plan posebne namjene Nacionalni park Skadarsko jezero nacrt plana, knjiga 1 – opšta dokumentacija, 2018).

У НП Скадарско језеро се налазе три центра за посјетиоце и то на Врањини, у Вирпазару и у Подхуму. Центар за посјетиоце ЈПНПЦГ на Врањини налази се у Управној згради парка и у њему је обједињена поставка свих пет националних паркова Црне Горе. Преко класичних модела рељефа, природних експоната и аудио и визуелних презентација, приказани су национални паркови Црне Горе. У центру се налази и етно соба, опремљена експонатима. Центар посједује и мултимедијалну салу у којој се одржавају едукативне радионице, приказују филмови и одржавају научни скупови. Експо простор у непосредној близини Центра за посјетиоце на Врањини даје информације о туристичким понудама и основне информације о црногорским парковима. У Центру за посјетиоце у Вирпазару представљене су природне и културне вриједности НП Скадарско језеро. Центар за посјетиоце у Подхуму располаже инфо пултом и салом за одржавање радионица и састанака. Овај центар је тренутно у функцији објекта Службе заштите. На простору парка постоје два контролно-наплатна пункта и то у Вирпазару и на Врањини. У наредном планском периоду неопходно је извршити рестаурацију постојећих, а планирана је и изградња контролно-наплатног пункта на Липовику, Каручу, Додошима и Жабљаку Црнојевића. У парку постоји осам пјешачких стаза, укупне дужине 53,5 km (табела 6). Стазе су опремљене хоризонталном и вертикалном сигнализацијом. По степену захтјевности то су углавном средње тешке стазе (Predlog plana upravljanja za Nacionalni park „Skadarsko jezero“ за 2021–2025. godinu, 2023).

Табела 6. Пјешачке стазе у НП Скадарско језеро

1. Цеклинским путевима Рваши – Мала Бобија (792)
2. Старим караванским путем Комарно – Ријека Црнојевића (792 Б)
3. Долином ријеке Ораховштице (793)
4. Коритом рјечице Суторман (778)
5. Забес–Годиње (796 Б)
6. Обалом Краине кроз маслињаке (795 Е)
7. Централни видиковац Скадарско језеро (796 А)
8. Видиковац Зекова глава (793 Р)

Извор: Predlog plana upravljanja za Nacionalni park „Skadarsko jezero“ за 2021–2025. godinu, 2023.

Парк располаже са пет бициклистичких стаза, укупне дужине 146 km, и двије стазе за планински бициклизам, укупне дужине 18 km (табела 7). По степену захтјевности то су лаке и средње тешке стазе. На већини се налази пјешачка хоризонтална и вертикална сигнализација, коју је потребно допунити стандардним пиктограмима. У парку се налазе и двије стазе посебне намјене – едукативна стаза Липовик и едукативно-рекреативна стаза Обод. Едукативна стаза Липовик дужине 2, 5 km опремљена је едукативним, интерактивним и одморишним мобилијаром. Едукативно-рекреативна стаза Обод је дужине 7 km и у вези је са едукативном стазом Липовик (Predlog plana upravljanja za Nacionalni park „Skadarsko jezero“ за 2021–2025. godinu, 2023).

Табела 7. Бициклистичке стазе и стазе за планински бициклизам у НП Скадарско језеро

1. Ријека Црнојевића – Вирпазар – Цкла
2. Ријека Црнојевића – Цкла
3. Вирпазар – Црмничко поље – Вирпазар
4. Вирпазар–Лимљани–Бољевићи–Вирпазар
5. Вирпазар–Суторман–Бар
Стазе за планински бициклизам
1. Додоши – Жабљак Црнојевића
2. Вирпазар–Ораховштица

Извор: Predlog plana upravljanja za Nacionalni park „Skadarsko jezero“
za 2021–2025. godinu, 2023.

На подручју парка постоје двије уређене стазе за спортско-рекреативни риболов: стаза за спортско-рекреативни риболов „Танки рт“ која се налази на насипу на Врањини и стаза за спортско-рекреативни риболов „Морача“ која се налази на ушћу ријеке Мораче у Скадарско језеро и то од Бакихних тигли до полуострва Врањина. Обје стазе опремљене су информативним и одморишним мобилијаром. У појединим селима Црмнице и Ријечке области која се налазе у границама или контактної зони парка успостављене су винске стазе. У парку се налази систем информативних и едукативних табли. Оне упућују и информишу посјетиоце о природним и културним вриједностима парка и његовој туристичкој понуди. Поред тога, улазне табле на магистралном путу Подгорица–Петровац на насипу у близини Врањине, у Вирпазару, на Царевом лазу и на путном правцу Цетиње – Ријека Црнојевића. Такође, билборди се налазе на Станају, Врањини, Танком рту и Будви. Културним таблама означени су културно-историјски споменици, а природне табле и информативно-едукативне табле (триангли) постављене су у свим већим насељима на простору парка. Информативно-едукативне табле инсталиране су испред Центра за посјетиоце у Подхуму, а у близини осматрачнице за посматрање птица на Станају инсталиране су едукативне табле. Поред тога, постављена је и адекватна саобраћајна сигнализација (Predlog plana upravljanja za Nacionalni park „Skadarsko jezero“ za 2021–2025. godinu, 2023).

У парку постоји пет уређених видиковца: видиковац Зекова глава - на истоименој пјешачкој стази, видиковац Обод – на еколошко-рекреативној стази Обод, видиковац на Врањини, видиковац Пјешачац – на бициклистичкој стази Ријека Црнојевића–Вирпазар–Цкла и видиковац на Павловој страни. Поред видиковаца у Парку су постојале три осматрачнице за посматрање птица и то на Станају, Пјесцима и Радушју, од којих је у функцији осматрачница Станај (Prostorni plan posebne namjene Nacionalni park Skadarsko jezero nacrt plana, knjiga 1 – opšta dokumentacija, 2018).

6.6.2.3 Привредне и друштвене дјелатности

НП Скадарско језеро просторно је позициониран између два економски најразвијенија региона у Црној Гори, односно између подручја централне Црне Горе са главним градом Подгорицом и црногорског приморја. Привредни и укупни друштвено-економски процеси који се одвијају у Подгорици остварују изразит утицај на економску структуру НП, с обзиром на то да главни град представља значајно емитивно тржиште за локално становништво и привредне активности у

оквиру парка. Град Бар има статус најзначајнијег лучког центра у Црној Гори, при чему туризам представља једну од кључних стратешких привредних грана овог подручја. Током читаве године организују се туристичке посјете НП Скадарско језеро из Бара, што додатно доприноси туристичкој валоризацији простора. Повезаност Цетиња са парком посредством Ријеке Црнојевића има позитивне развојне ефекте, нарочито у домену туризма и културне размјене. Посебно је значајно истаћи насеља Каруч, Додоши и Жабљак Црнојевића, која својом амбијенталном вриједношћу, културно-историјским наслеђем и специфичним просторним карактеристикама представљају значајан потенцијал за будући развој туристичке понуде парка. У ширем окружењу НП налази се и већи број привредних субјеката и индустријских капацитета, међу којима се издвајају компанија „Плантаже 13. јул“ и Комбинат алуминијума Подгорица (КАП). Простор Скадарског језера има изузетан значај и са аспекта водопривреде, будући да се вода из сублакустичних извора језера, на локалитету Боље сестре, користи за потребе регионалног водовода. У последњим годинама у оквиру парка забиљежен је интензивнији развој привредних активности усмјерених ка излетничком туризму. Угоститељску понуду углавном чине мањи, приватни угоститељски објекти, док је један од већих објеката, ресторан „Језеро“, у власништву НП тренутно дат у закуп компанији „Плантаже“. Крстарење језером најчешће се реализује посредством туристичких агенција које располажу сопственом флотом пловила. Поред туризма, значајне привредне дјелатности на подручју НП Скадарско језеро су пољопривреда и рибарство, при чему доминирају повртарство, воћарство, виноградарство и контролисани облици риболова. Ипак, туризам се издваја као водећа привредна грана, у складу са концептом одрживог развоја. Туристички развој усмјерен је на интеграцију локалних привредних активности кроз специфичне облике понуде, као што су агро- и еко-туризам, винске руте и рурални туризам, уз активно учешће локалног становништва. Истовремено, неопходна је континуирана контрола привредних активности ради очувања еколошке равнотеже Скадарског језера (Predlog plana upravljanja za Nacionalni park „Skadarsko jezero“ za 2021–2025. godinu, 2023).

6.6.2.4 Туристички промет НП Скадарско језеро

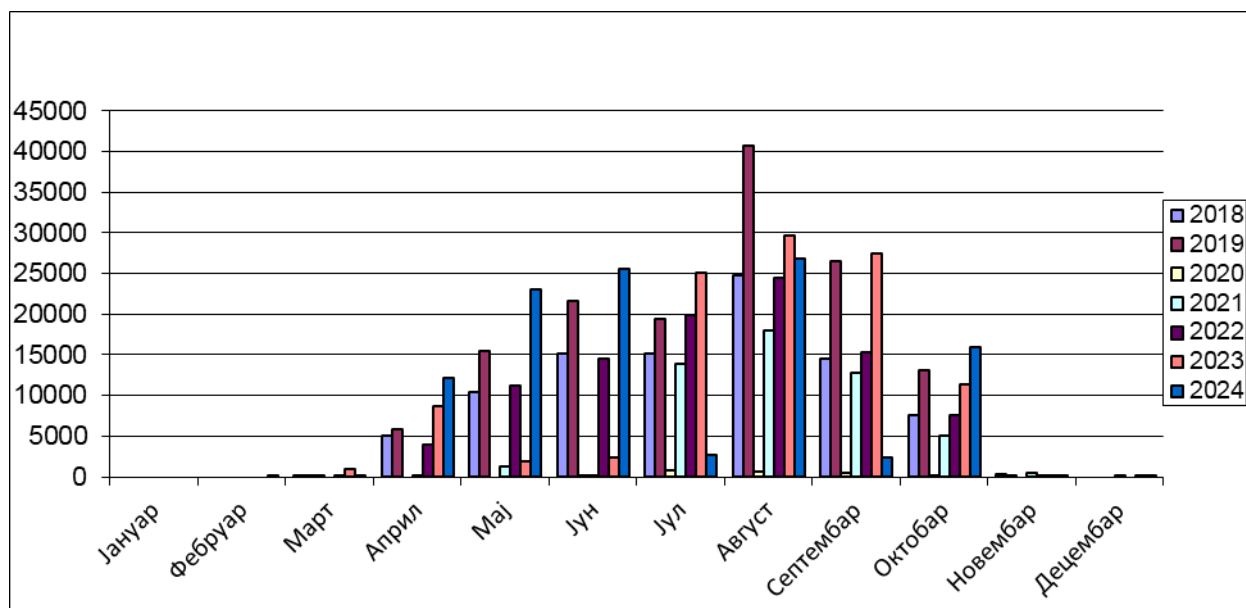
Због великих природних богатстава и изобиља културно-историјских вриједности НП Скадарско језеро је атрактиван простор. На релативно малој раздаљини налазе се море, планине, језера, па се стичу одлични услови за развој различитих видова туризма. Томе додатно доприносе просторна отвореност и добра саобраћајна повезаност са сваком црногорском регијом. На основу табеле 8 може се закључити да је у периоду од 2018. до 2024. године НП укупно посјетило 697478 туриста, при чему се тај број увећао са 93004 на 156584 или за 40,83%. Инфекција COVID 19 се негативно одразила на туристички промет у 2020. години, па је број посјета опао на свега 2411, односно за 98,31% у односу на 2019. годину. Наредних година туризам се постепено опорављао, а туристички промет растао, да би 2024. године забиљежен највећи број посјетилаца 156584. У периоду 2023–2024. година пораст туристичког промета је 6,24%. У односу на НП Дурмитор, мања је посјећеност и израженија сезоничност туристичког промета. Током зимских мјесеци ријетки су посјетиоци НП Скадарско језеро. Од мјесеца априла број посјетилаца се постепено повећава да би посјете биле најинтезивније током љетњих мјесеци, нарочито у августу.

Табела 8. Годишњи и мјесечни број посјетилаца у НП Скадарско језеро у периоду 2018–2024. година

Датум	ГОДИНА							УПОРЕДНО 2024/2023.
	2018.	2019.	2020.	2021.	2022.	2023.	2024.	
	Број посетилаца							
01.01.-31.01.								
01.02.-28.02.							19	
01.03.-31.03.	12	1	12		160	899	1182	31.48%
01.04.-30.04.	5003	5833	0	81	4011	8611	12206	41.75%
01.05.-31.05.	10414	15442		1293	11243	19540	23113	18.29%
01.06.-30.06.	15136	21548	195	6160	14482	24370	25598	5.04%
01.07.-31.07.	15221	19359	807	13852	19947	25059	26930	7.47%
01.08.-31.08.	24795	40782	657	18058	24536	29675	26864	-9.47%
01.09.-30.09.	14462	26455	542	12826	15251	27513	23630	-14.11%
01.10.-31.10.	7647	13173	198	4997	7567	11414	15997	40.15%
01.11.-30.11.	314	248		537	246	249	1011	305.82%
01.12.-31.12.				10		51	34	-33.33%
УКУПНО	93004	142841	2411	57814	97443	147381	156584	6.24%

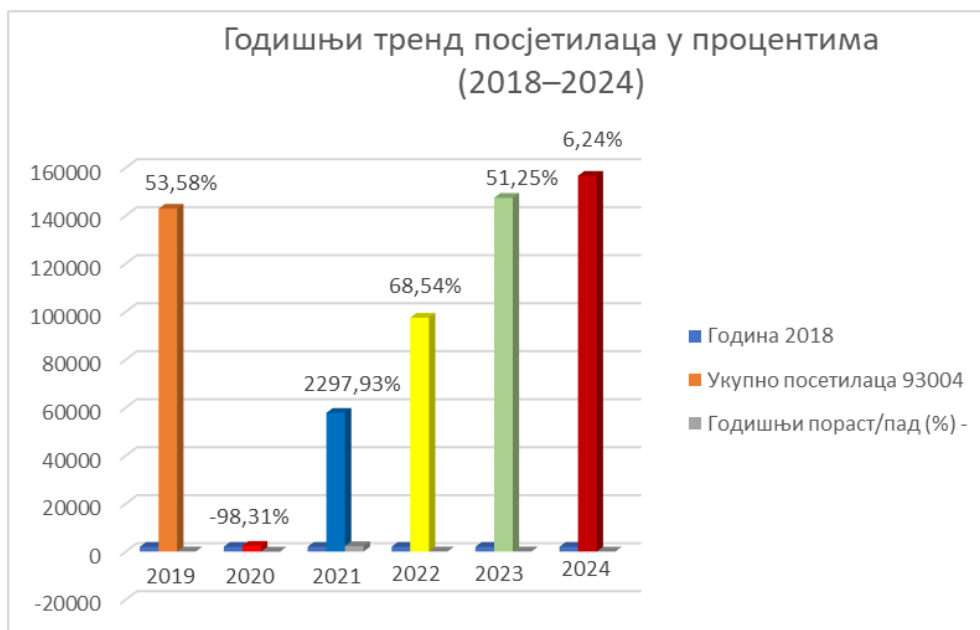
Извор: Јавно предузеће Национални паркови Црне Горе

Анализа туристичког промета у НП Скадарско језеро (табела 8) у периоду 2018–2024. године указује на изражен растући тренд посјета, уз снажан поремећај изазван пандемијом COVID-19 током 2020. године. Након драстичног пада броја посјетилаца у 2020. години, у наредном периоду забиљежен је постепен опоравак туристичке активности, који је кулминирао рекордним бројем посјета у 2024. години.

Графикон 11. Годишњи и мјесечни број посјетилаца у НП Скадарско језеро у периоду 2018–2024. година

Сезонска дистрибуција туристичког промета показује изражену концентрацију посјета у лјетњим мјесецима, нарочито у јулу и августу, док је у зимском периоду посјећеност минимална (графикон 11). Упоредни подаци за 2023. и 2024. годину указују на умјерен, али стабилан раст укупног туристичког промета, уз одређене мјесечне осцилације (табела 8). Резултати истраживања потврђују да НП Скадарско језеро представља значајан туристички ресурс са потенцијалом за даљи развој, али и са израженом сезоничношћу туристичког промета што указује на потребу диверзификације туристичке понуде и јачања вансезонских садржаја.

Графикон 12. Годишњи тренд посјетилаца у процентима у НП Скадарско језеро (2018¹³–2024. година)

Изражене процентуалне промјене у туристичком промету резултат су значајних поремећаја и накнадног опоравка током посматраног периода. Нагли пад броја посјетилаца у 2020. години директна је посљедица пандемије COVID-19 и ограничења туристичких кретања, што је довело до изразито негативне стопе раста у односу на референтну годину. Високе стопе раста у наредним годинама условљене су ниском полазном базом након кризне 2020. године и постепеним обнављањем туристичке активности. У 2024. години уочава се умјерен раст, што указује на стабилизацију туристичког промета и повратак на дугорочни растући тренд, уз смањење екстремних осцилација карактеристичних за постпандемијски период (графикон 12).

6.6.3 Материјална основа развоја туризма НП Дурмитор

6.6.3.1 Општа инфраструктура

Квалитетна саобраћајна инфраструктура је предуслов јачања свеукупног развоја НП Дурмитор. Изградњом пута Рисан–Жабљак извршена је повезаност сјеверног,

¹³ Година 2018. представља референтну основу, док су процентуалне промјене у наредним годинама израчунате у односу на број посјетилаца забиљежен у тој години.

средишњег и јужног региона, чиме се нарочито допринијело повезивању приморског и континенталног туристичког подручја. На подручју НП налазе се регионални путеви: Мојковац–Ђурђевића Тара–Жабљак, Пљевља–Ђурђевића Тара–Жабљак, регионални пут Плужине–Трса–Жабљак, као и пут Плужине–Недајно–Мала Црна Гора–Жабљак. Туристички веома значајна саобраћајница је тзв. „Дурмиторски прстен“ дуг 85 km, то је кружни асфалтирани пут Жабљак–Седло–Трса–Недајно–Мала Црна Гора–Жабљак који пролази кроз задивљујуће планинске предјеле. Поред регионалних, значајни су и локални путеви, па се на простору парка и у његовој гравитационој зони налазе бројни локални путеви којима је омогућена приступачност свим насељеним мјестима у парку и претежно су макадамског карактера. У преносни систем сјеверне Црне Горе укључена је електродистрибутивна мрежа Жабљака надземним водом Пљевља–Жабљак и Жабљак–Шавник. Жабљак и сва сеоска насеља парка су електрификована. Туристички центар Жабљак се водом снабдијева из изворишта „Око“ и „Млински поток“. На подручју Дурмитора једино је у Жабљаку изграђен јавни сепаратни канализациони систем који покрива комплетно градско подручје. Имајући у виду да су изворишта која снабдијевају водом Жабљак ограничена, а да су амбиције туризма и других дјелатности велике, неопходно је пронаћи што ефикасније решење за систем водовода са минималним губицима (Predlog plana upravljanja za Nacionalni park „Durmitor“ за 2021–2025. godinu, 2023).

6.6.3.2 Туристичка инфраструктура и супраструктура

Посјетиоци НП Дурмитор у највећој мјери приступају парку индивидуалним моторним возилима, при чему се кретање усмјерава ка уређеним рампама на шеталишту према Црном језеру и у зони Војног одмаралишта, гдје су успостављени контролно-наплатни пунктови. У плану је успостављање додатних контролно-наплатних пунктова на локацијама Добри до и Тодоров до, као и на полазној тачки за рафтинг активности на Сплавишту (II логор), док је у непосредној близини моста на Ђурђевића Тари предвиђено постављање информативног пулта за посјетиоце. У оквиру Парка функционишу два центра за посјетиоце, у којима су доступне информације о природним и културним вриједностима, као и о укупној туристичкој понуди заштићеног подручја. Центар за посјетиоце који се налази у Управној згради НП Дурмитор располаже обимном природњачком збирком, у оквиру које су заступљени дермопрепарати карактеристичних врста сисара и птица, колекција инсекатске фауне (ентомофауна), ловачки трофеји, као и геолошка збирка. Поред изложбеног садржаја, центар је опремљен мултимедијалном салом капацитета 35 сједишта, мањим галеријским простором и сувенирницом. На подручју парка налазе се два планинарска дома – „Шкрка“ и „Сушица“. Планинарски дом „Шкрка“, капацитета 12 лежајева, смјештен је између Великог и Малог Шкрчког језера. Током 2022. године извршена је санација кровне конструкције, међутим неопходна је додатна адаптација унутрашњег простора како би објект био у потпуности функционалан и прилагођен потребама посјетилаца. Такође, планирано је формирање планинарских склоништа на локацијама Валовити до и Доња Алишница. Поред наведеног, у оквиру НП постоје и два планинарска склоништа намијењена краткотрајном боравку, односно преноћишту током вишедневних пјешачких тура или у условима неповољних временских прилика. То су алпинистичко склониште „Калице“, капацитета од 6 до 12 лежајева, и планинарско склониште „Локвице“, са могућношћу смјештаја до 20 лица. Склониште „Локвице“

налази се у незадовољавајућем стању, те је његова реконструкција неопходна ради обезбјеђивања адекватних услова за кориснике. Мотел „Радован Лука“ дат је у дугорочни закуп и тренутно се налази у фази реконструкције. Поред смјештајног капацитета, који обухвата планиране 22 собе са сопственим санитарним чвором, предвиђено је да објекат располаже и ресторанским садржајима, као и кафетеријом. У оквиру Парка омогућено је камповање, односно постављање шатора, искључиво на унапријед дефинисаним и контролисаним локацијама, међу којима се издвајају Жугића Лука, Радован Лука, Шкрка, Добри до, Сушица, Шарбан и Локвице. Ресторан на Црном језеру налази се у дугорочном закупу и изграђен је у складу са важећим еколошким стандардима који регулишу изградњу објеката у заштићеним природним подручјима. У претходном периоду реализована је реконструкција центра за рафтере на Жугића Луци, док је у наредном планском периоду предвиђена завршна фаза радова, након које ће објекат бити стављен у пуну функцију предвиђене намјене. У оквиру центра планирана је изградња информативног пулта, кафетерије, кабина за пресвлачење, просторија за надзорнике, као и више тоалета (Izvještaj o realizaciji programa upravljanja NP Durmitor za 2023. godinu, 2024; Predlog plana upravljanja za Nacionalni park „Durmitor“ za 2021–2025. godinu, 2023).

Услед израженог интересовања посјетилаца, панорамска рута „Дурмиторски прстен“ је инфраструктурно унапријеђена, при чему су дуж трасе уређени паркинг-простори, постављен одморишни мобилијар и формирани видиковци, са циљем побољшања туристичког доживљаја и контроле кретања посјетилаца. Рута повезује Жабљак, ски-центар Штуоц, кањон ријеке Сушице, село Недајно, Пивску планину и висораван, село Трсу, ледничка језера Валовито, Модро и Пошћенско, планине Пруташ и Седло, Језерску висораван и ски-центар Савин кук, представљајући један од кључних туристичких производа заснованих на панорамском разгледању и активном боравку у природи. Кружна саобраћајница дужине 76 km, односно 83 km са укљученим видиковцем Ћуревац, пролази кроз подручје НП Дурмитор и Парка природе Пива, чиме се омогућава просторна интеграција туристичких атракција и повезивање заштићених подручја у јединствену дестинациону цјелину. Имајући у виду ограничену приступачност главних атракција за особе са инвалидитетом, планирано је унапређење приступачности кроз постављање рампи на згради Центра за посјетиоце и дуж едукативне стазе око Црног језера, у складу са принципима инклузивног туризма. На подручју НП Дурмитор успостављено је 25 уређених и маркираних пјешачко-планинарских стаза (табела 9) различитих дужина и нивоа захтјевности, као и једна едукативна и двије тематске стазе, опремљене информативним таблама и одговарајућим одморишним мобилијаром, што доприноси диверзификацији туристичке понуде и равномјернијој просторној дистрибуцији посјетилаца. Едукативна стаза око Црног језера, дужине приближно 4 km, представља једну од најпосјећенијих рекреативно-интерпретативних цјелина, у оквиру које се налази Центар за посјетиоце посвећен туристичким активностима. У његовом саставу је и етно-соба, у којој је представљен традиционални начин живота и привређивања локалног становништва, чиме се природне вриједности допуњују елементима нематеријалног културног наслеђа. У оквиру центра функционише и сувенирница као дио пратеће туристичке понуде. Тематска стаза „Стаза млинова“, дужине око 3 km, опремљена је са двије информативне табле, четрнаест мањих табли које указују на остатке некадашњих млинова, као и једном таблом која усмјерава ка локацији некадашње стругаре. Тематска стаза „Кањон Таре – живот на ивици и вјечита инспирација“ опремљена је са дванаест информативних табли, смјероказима, одморишним мобилијаром и два уређена видиковца („Бројила“ и

„Соа“), који имају значајну улогу у презентацији пејзажних вриједности и унапређењу туристичког доживљаја једног од најрепрезентативнијих кањона у региону (Predlog plana upravljanja za Nacionalni park „Durmitor“ за 2021–2025. godinu, 2023).

Табела 9. Пјешачко планинарске стазе у НП Дурмитор

1. Жабљак – Локвице – Боботов кук
2. Жабљак – Локвице – Ледена пећина – Валовити до – Боботов кук
3. Жабљак – Валовити до – Безимени врх
4. Жабљак – Змијње језеро – Алишница – Планиница – Шкрка
5. Жабљак – Седло – Седлена греда
6. Жабљак – Босача – Јаблан бара – Црвена греда – Водени до – Гологлав – Пашина гомила – Катун – Велики Штуоц – село Црна Гора
7. Жабљак – видиковац Ђуревац
8. Црно језеро – Локвице – Велика превија – Терзин богаз
9. Црно језеро – Локвице – Велика превија – Велика калица – Струга – Црно језеро
10. Црно језеро – Локвице – Тројни превој – Бандијерна
11. Црно језеро – Локвице – Сагореле плоче – Минин богаз
12. Црно језеро – Миоч пољана – Корита – Савина вода – Савин кук
13. Црно језеро – Миоч пољана – Панаљ – Чиста срана – Шљеме
14. Црно језеро – Струга – Мали Мећед – Велики Мећед
15. Црно језеро – Струга-Велика калица – Велика превија – Велики Мећед
16. Црно језеро – Струга – Велика калица – Велика превија – Терзин богаз
17. Рампа – Барно језеро – Змиње језеро – Планиница – Шкрка – Сушица
18. Седло – Сурутка – Добри до – Зелени вир – Боботов кук
19. Валовити до – Алишница
20. Савин кук – Шљеме
21. Добри до – Шкрчко ждријело – Пруташ – Шкрчка језера
22. Добри до – Шкрчко ждријело – Шкрчка језера
23. Тодоров до – Пруташ
24. Село Црна Гора – Водице – Пољица – Мећећи до – Суви клек – Ботун – Шкрка
25. Село Црна Гора – Сушичко језеро – Кањон Сушице – Скакала – Шкрка

Извор: Predlog plana upravljanja za Nacionalni park „Durmitor“ за 2021–2025. godinu, 2023.

Поред наведеног, у оквиру НП уређене су и двије кружне, јасно маркиране стазе за планински бициклизам, намијењене корисницима вишег степена физичке спремности, односно захтјевнијег нивоа вожње (табела 10). У понуди се налази и више дионица типа „cross-country“, међу којима се посебно издваја кружна стаза која повезује Црно језеро, Змиње језеро и Млински поток, као и „freeride“ стаза „Црно језеро“. Стазе се редовно одржавају, налазе се у задовољавајућем функционалном стању и опремљене су одговарајућом инфраструктуром, која обухвата информативне табле, смјероказе и маркационе стубиће са пиктограмима, чиме се обезбјеђује безбједно коришћење и јасна оријентација корисника, уз поштовање режима заштите простора. Током зимске туристичке сезоне, посјетиоцима је на располагању уређена и маркирана стаза за ходање на крпљама, која се простире од Ски центра Савин кук до Црног језера (Predlog plana upravljanja za Nacionalni park „Durmitor“ за 2021–2025. godinu, 2023).

Табела 10. Стазе за планински бициклизам у НП Дурмитор

1. Жабљак – Вирак – Пашина вода – превој Седло – Добри до – Трса – Недајно – Сушичко језеро – Црна Гора – видиковац Велики Штуоц (1962) – Пољане – Жабљак
2. Жабљак – Баре Жугића – Рибље језеро – Вражје језеро – Јаворје – Жабљак

Извор: Predlog plana upravljanja za Nacionalni park „Durmitor“ за 2021–2025. godinu, 2023.

Два уређена видиковца, Туревац и Недајно, налазе се у оквиру НП Дурмитор и представљају значајне пунктове за панорамско сагледавање природних вриједности простора и важне елементе туристичке инфраструктуре. Ради унапређења приступачности и квалитета боравка посјетилаца, успостављен је систем информативних и едукативних табли, чија је улога усмјеравање, информисање и едукација посјетилаца о природним и културним вриједностима парка, као и о расположивој туристичкој понуди. Информативно-едукативне табле постављене су дуж локалног путног правца од Жабљака према Црном језеру, у непосредном окружењу Управне зграде НП Дурмитор, као и на едукативним и тематским стазама, чиме се омогућава боље разумијевање природних процеса, биодиверзитета и културно-историјског наслеђа, уз истовремено подстицање одговорног понашања посјетилаца у заштићеном подручју (Predlog plana upravljanja za Nacionalni park „Durmitor“ за 2021–2025. godinu, 2023).

6.6.3.3 Привредне и друштвене дјелатности

Економска структура општина на чијем се подручју простире НП Дурмитор у највећој мјери је ослоњена на туризам, пољопривреду, дрвопрерађивачки сектор, као и на низ пратећих услужних дјелатности. У оквиру производних активности, осим енергетике и основне прераде дрвета, друге индустријске гране нијесу значајније развијене. Пољопривреда и туризам представљају кључне изворе прихода локалног, домицилног становништва. Посебно је уочљив раст туристичког промета у општини Плужине након проглашења Парка природе Пива, што указује на позитиван утицај заштићених природних подручја на туристички развој. Туризам који се заснива на валоризацији очуваних природних ресурса у посљедњој деценији биљежи интензивнији развој, међутим, његов пун потенцијал ограничава недовољно развијена пољопривредна производња која би могла представљати значајну логистичку и понудну подршку туристичком сектору. Пољопривредне активности углавном обављају старачка домаћинства, претежно на екстензиван начин, уз изражене тешкоће у пласману производа на тржиште. Сточарство се издваја као доминантна грана пољопривреде у оквиру парка, чему доприносе обимне површине ливада и пашњака погодне за исхрану сточног фонда. Даљи развој овог простора могуће је остварити кроз интензивирање пољопривредне производње, са посебним нагласком на органску храну, сакупљање шумских плодова и љековитог биља, као и очување и афирмацију традиционалних занатских дјелатности. Овакве активности имају потенцијал да значајно унаприједи туристичку понуду, доприносећи одрживом развоју и свеукупној економској и друштвеној валоризацији простора НП Дурмитор (Predlog plana upravljanja za Nacionalni park „Durmitor“ за 2021–2025. godinu, 2023).

6.6.3.4 Туристички промет НП Дурмитор

Улазак у XXI вијек обиљежио је период континуираног и релативно стабилног развоја туризма у Црној Гори, при чему и даље доминирају облици масовних туристичких кретања, али се паралелно биљежи све израженије присуство селективних и специјализованих видова туризма. Планинске туристичке дестинације су у досадашњој пракси своју понуду превасходно заснивале на зимским, скијашким и рекреативним активностима, међутим, у условима све захтјевније, разноврсније и софистицираније туристичке тражње, неопходно је проширивање и прилагођавање туристичког производа. У том контексту, заштићена природна подручја се у перспективи туристичког развоја издвајају као изузетно вриједан ресурс са значајним потенцијалом за унапређење укупне туристичке понуде и позиционирање дестинације на тржишту (Манојловић & Перошевић, 2022).

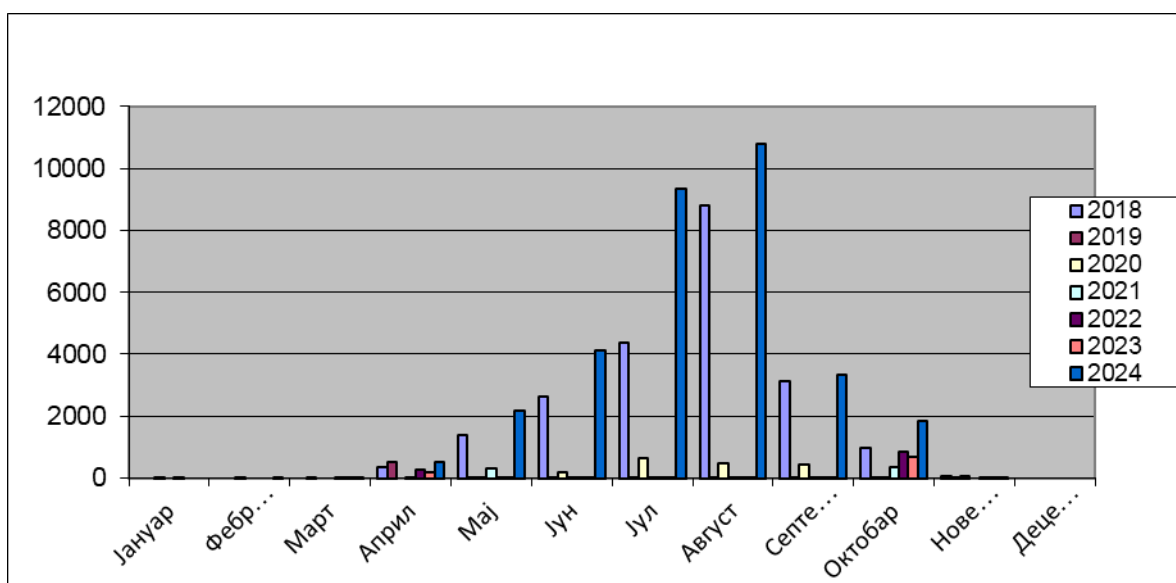
Туристички промет у НП Дурмитор, за период од 2018. до 2024. године (табела 11) је износио 1497583 посјетилаца. У истом периоду, увећао се са 221482 на 307920 или за 39%. Највећи број посјетилаца забиљежен је 2024. године. За период 2023–2024. година, пораст броја посјетилаца био је 5,94%. Континуитет пораста броја посјетилаца прекинут је 2020. године услед пандемије COVID 19 вируса. Свега 26991 туриста је посјетило НП Дурмитор те године. Пад туристичког промета у 2019. и 2020. години је 90,11%. Корона вирус се драстично одразио на туристичка кретања и на глобалном нивоу. Готово све земље свијета су затвориле границе и ограничиле кретања ради сузбијања ширења инфекције што је проузроковало велики пад у туристичком промету. Такву политику заштите је примијенила и Црна Гора. Током цијеле године биљежи се туристичка посјећеност парку, с тим што је израженија у лјетњој половини године, нарочито у јуну, јулу и августу. Мјесец август је најпосјећенији током свих посматраних година.

Табела 11. Годишњи и мјесечни број посјетилаца у НП Дурмитор у периоду 2018–2024. година

Датум	ГОДИНА							УПОРЕДНО 2024/2023.
	2018.	2019.	2020.	2021.	2022.	2023.	2024.	
	Број посјетилаца							
01.01.-31.01.	3320	2603	6198	2983	7227	5228	5966	14.12%
01.02.-28.02.	916	1394	1827	1262	2120	2560	3607	40.90%
01.03.-31.03.	838	1639	812	361	1158	2836	3125	10.19%
01.04.-30.04.	3871	6848	0	663	4996	7519	10633	41.41%
01.05.-31.05.	13675	18330	614	5314	11318	19232	27887	45.00%
01.06.-30.06.	26963	39946	2284	17604	22232	35430	39491	11.46%
01.07.-31.07.	47482	57066	7369	42486	48150	64949	59448	-8.47%
01.08.-31.08.	65839	79316	3573	60081	55981	73335	70977	-3.22%
01.09.-30.09.	38970	39469	3393	33515	30396	52599	48572	-7.66%
01.10.-31.10.	15165	22135	633	9007	13017	20445	26451	29.38%
01.11.-30.11.	3173	2655	179	1718	2048	3477	6913	98.82%
01.12.-31.12.	1270	1600	109	2562	1322	3058	4850	58.60%
УКУПНО	221482	273001	26991	177556	199965	290668	307920	5.94%

Извор: Јавно предузеће Национални паркови Црне Горе

Туристички промет у НП Дурмитор у периоду 2018–2024. године показује изражен тренд раста, упркос значајном паду узрокованом пандемијом COVID-19. Након драстичног смањења броја посјетилаца 2020. године, туристичка кретања се постепено опорављају, а 2024. година биљежи највећи број посјета, што указује на јачање атрактивности ове дестинације. Подаци из табеле 11 потврђују јасну сезоничност туристичког промета, са највећом посјећеношћу током љетњих мјесеци, посебно у августу. Истовремено, уочљив је пораст броја посјетилаца и ван сезоне, што отвара могућности за развој цјелогодишњег и одрживог туризма. Укупно посматрано, НП Дурмитор представља значајног носиоца планинског и еколошког туризма у Црној Гори, са израженим потенцијалом за даљи развој и унапређење туристичке понуде.

Графикон 13. Годишњи и мјесечни број посјетилаца у НП Дурмитор у периоду 2018–2024. година

На јасно изражену сезоничност туристичких кретања указује графикон 13, при чему је љетњи период перципиран као најатрактивнији дио године за посјету НП Дурмитор. Већа концентрација посјета у јулу и августу одражава туристичку перцепцију Дурмитора као љетње планинске дестинације, погодне за активни одмор и боравак у природи. Истовремено, постепени раст посјета у прољећним и јесењим мјесецима указује на промјену афинитета туриста и све веће интересовање за мирније, аутентичне облике боравака ван главне сезоне. Структура посјета наглашава значај управљања туристичком понудом у складу са очекивањима туриста и могућност позиционирања Дурмитора као дестинације атрактивне током цијеле године.

Графикон 14. Годишњи тренд посјетилаца у процентима у НП Дурмитор
(2018–2024. година)

Приказани тренд (графикон 14), заснован на 2018. години као референтној, указује на изражену нестабилност туристичког промета у НП Дурмитор током анализираног периода. Значајан пад у 2020. години потврђује осјетљивост туризма на кризне услове, док високе стопе раста у наредној години представљају прије свега ефекат опоравка. У периоду након тога забиљежен је умјерен и стабилан раст, што упућује на постепено јачање туристичке тражње и обнову позитивне туристичке перцепције дестинације.

На глобалном туристичком тржишту уочљиве су значајне промјене у структури туристичке тражње, при чему се све већи нагласак ставља на смањење просторних оптерећења, подстицање развоја аутохтоних активности и креирање јединствених туристичких производа. Овакви приступи представљају одговор на zasiћеност тржишта традиционалним туристичким аранжманима и служе као основ за јачање конкурентности дестинација (Mijanović, Brajušković & Manojlović, 2020).

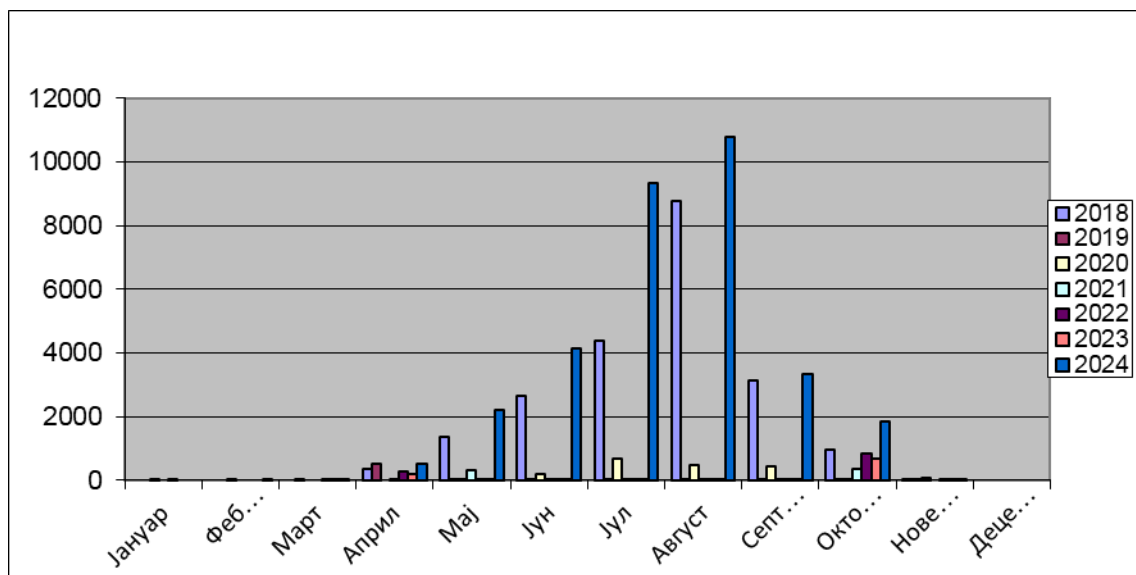
Табела 12. Годишњи и мјесечни број посјетилаца рафтингу на Тари у периоду 2018–2024. година

Датум	Година							
	<u>2018.</u>	<u>2019.</u>	<u>2020.</u>	<u>2021.</u>	<u>2022.</u>	<u>2023.</u>	<u>2024.</u>	<u>Проценат 2024/2023.</u>
	Број посјетилаца							
01.01.-31.01.			29		6			
01.02. - 29.02.			36				32	
01.03.-31.03.		2			7	26	22	-15.38%
01.04.-30.04.	355	530		4	277	194	530	173.20%
01.05.-31.05.	1379	1153	36	317	1270	1575	2197	39.49%
01.06.-30.06.	2651	3249	183	1900	4390	3447	4137	20.02%
01.07.-31.07.	4369	8285	660	5281	7632	9831	9329	-5.11%
01.08.-31.08.	8791	8442	465	9003	9917	10325	10780	4.41%
01.09.-30.09.	3126	3880	428	3686	2820	3539	3336	-5.74%
01.10.-31.10.	970	1285	38	337	857	669	1855	177.28%
01.11.-30.11.	49	12	55		30	8	26	225.00%
01.12.-31.12.¹⁴								
УКУПНО	<u>21690</u>	<u>26838</u>	<u>1930</u>	<u>20528</u>	<u>27206</u>	<u>29614</u>	<u>32244</u>	8.88%

Извор: Јавно предузеће Национални паркови Црне Горе

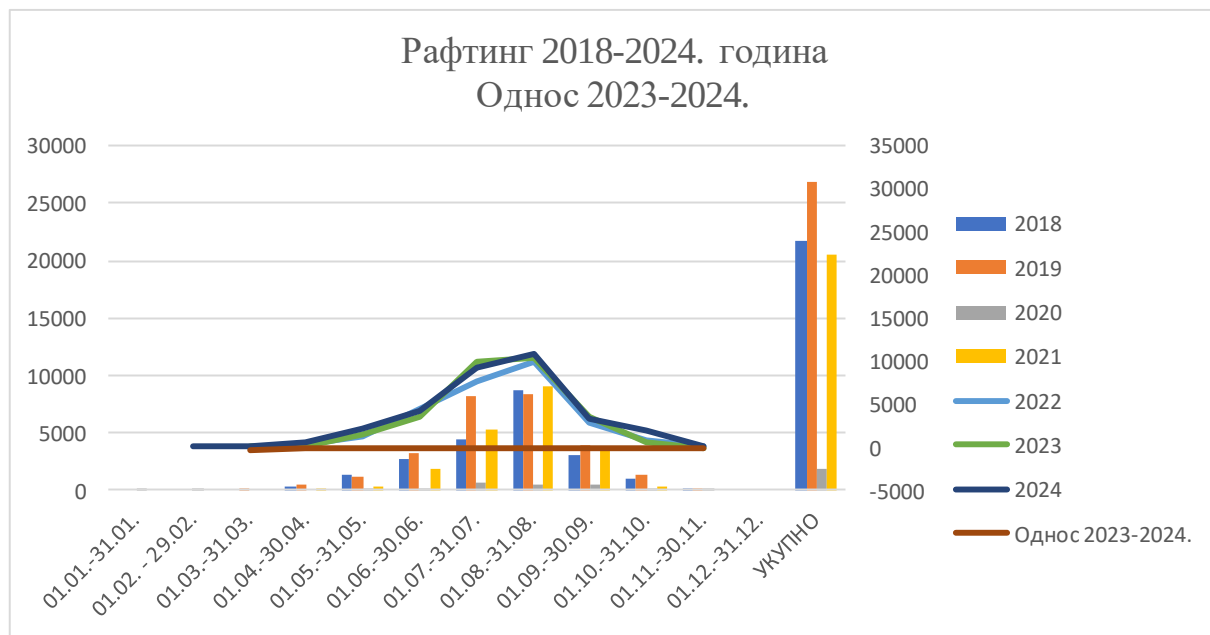
На укупан туристички промет НП Дурмитор значајно утиче рафтинг на ријеци Тари. Ова атракција је туристима све интересантнија, па се из године у годину повећава број посјетилаца, тј. учесника. У понуди су различите рекреативне активности, рафтинг, кајакинг, јахање и шетња кроз природу, џип рели, фото-сафари, рекреативно бављење спортом, учествовање у производњи хране, боравак у сеоским домаћинствима, промоција локалне културе и традиције, уживање у локалној традиционалној кухињи и друго. Од свих активности рафтинг је највише заживио и најпопуларнији је. Најзаступљенији је у периоду од маја до октобра. Понуде организатора за рафтинг туре на Тари су различите: једнодневне, дводневне или тродневне. Поред сплаварења туристи имају могућност преноћишта у камповима, уживања у вечерњим сатима уз ватру и музику, конзумирања традиционалне кухиње, као и организације различитих екскурзија или анимација, све у зависности од висине цијене. Постоји више организованих рута. Осим адреналинског ужитка у самом чину сплаварења, у зависности од дионица, туристи имају прилику да виде и различите природне и културно-историјске вриједности (Rajak, Marijanović & Klarić, 2016). У периоду 2018–2024. година (табела 12), укупан број учесника на рафтингу је 160050, при чему је укупан пораст посјећености 32,73%. Ако изузмемо 2020. годину у којој је забиљежен драстичан пад у броју посјетилаца, осталих година биљежи се стални пораст. Лоша посјећеност 2020. године је последица пандемије COVID – 19 која је имала озбиљне негативне последице на туристичка кретања у Црној Гори. Године 2024. на рафтингу је учествовао највећи број посјетилаца – 32244, при чему је дошло до пораста од 8,88% у односу на претходну годину. Традиционално се највише долази на рафтинг у мјесецу августу.

¹⁴ Подаци за мјесец децембар нијесу доступни што је последица прекида рафтинг активности услед неповољних временских услова.

Графикон 15. Годишњи и мјесечни број посјетилаца рафтингу на Тари у периоду 2018–2024. година

Графички приказ указује на снажну сезонску условљеност рафтинг туризма на ријеци Тари, при чему се највећи обим активности остварује током љетњег периода (графикон 15). Врхунац посјећености забиљежен је у јулу и августу, што је резултат погодних природних услова и повећаног туристичког промета у главној сезони. Минимална активност у хладнијем дијелу године потврђује ограничену могућност реализације рафтинга у том периоду. Укупни тренд раста у новијим годинама одражава појачану потражњу за авантуристичким облицима туризма и истиче значај рафтинга као препознатљивог сегмента туристичке понуде дестинације.

Графикон 16. Рафтинг на Тари 2018–2024. година, однос 2023–2024. година¹⁵

¹⁵ Лијева оса графикана приказује број рафтинг посјета по мјесецима, док десна оса приказује компаративни однос података за 2023. и 2024. годину. Вриједности 30.000 и 35.000 односе се на опсег скале коришћен ради прегледнијег приказа резултата.

Графикон 16 приказује кретање рафтинг активности на ријеци Тари у периоду 2018–2024. године, уз посебан осврт на упоредни однос 2023. и 2024. године. Уочљив је јасан сезонски образац, са постепеним растом активности од прољећа ка љетњем врхунцу, након чега слиједи опадање у јесењем периоду. Укупне вриједности указују на појачану туристичку тражњу за рафтингом у посљедњим годинама, што је у складу са растућом популарношћу активног и авантуристичког туризма. Упоредни показатељи за 2023. и 2024. годину указују на релативну стабилизацију тржишта, уз мање осцилације које могу бити условљене временским и хидролошким факторима. Посматрано у цјелини, графикон 16 потврђује значај рафтинга као комплементарног туристичког производа.

7. МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

7.1 Методе истраживања

Истраживање улоге локалне заједнице у развоју туристичких производа у националним парковима Скадарско језеро и Дурмитор засновано је на комбинованом методолошком приступу, који обухвата примјену општих и посебних научних метода, као и квантитативних и квалитативних истраживачких техника.

У раду су примијењене опште научне методе: анализа, синтеза, компарација и дескрипција. Анализа представља научну методу којом се предмет истраживања рашчлањује на његове саставне дијелове ради бољег разумијевања његове структуре, функција и међусобних односа. Синтеза представља процес повезивања појединачних елемената у цјелину ради стицања свеобухватнијег научног сазнања. Компаративна метода заснива се на упоређивању појава, процеса или система у циљу утврђивања њихових сличности, разлика и специфичности. Дескриптивна метода користи се за описивање и систематско приказивање појава, процеса и њихових основних карактеристика (Miljević, 2007).

Аналитички и синтетички метод коришћени су приликом анализе теоријских концепата, релевантне научне литературе и резултата спроведеног истраживања. Компаративни метод омогућио је упоређивање националних паркова Скадарско језеро и Дурмитор, као и анализу ставова испитаника различитих социо-демографских карактеристика. Дескриптивни метод примијењен је ради приказивања природних, друштвених и туристичких карактеристика истраживаног простора.

С обзиром на то да су национални паркови анализирани као специфичне просторно-функционалне и туристичке цјелине, у раду је примијењен и приступ студије случаја. Метод студије случаја омогућава детаљно истраживање конкретног случаја или појаве као цјелине, уз сагледавање његових унутрашњих карактеристика, односа и развојних процеса (Miljević, 2007).

Истраживање је засновано на комбиновању квантитативног и квалитативног приступа. Квантитативни приступ подразумијева прикупљање и анализу нумеричких података ради мјерења, поређења и статистичког уопштавања резултата. Квалитативни приступ усмјерен је на дубље разумијевање ставова, искустава и значења које испитаници придају истраживаној појави (Knežević Florić & Ninković, 2012)

Квантитативни дио истраживања реализован је методом анкетног испитивања, док је квалитативни дио обухватио примјену полуструктурираних интервјуа.

У истраживању је коришћен и индуктивно-дедуктивни приступ. Индуктивни приступ омогућава извођење општих закључака на основу појединачних запажања и емпиријских података, док дедуктивни приступ полази од општих теоријских поставки ка провјери у конкретним истраживачким условима (Knežević Florić & Ninković, 2012). Њихова комбинована примјена омогућила је повезивање теоријских сазнања и емпиријских резултата, као и формулисање релевантних закључака о

улози локалне заједнице у развоју туристичких производа у националним парковима.

На основу примјењеног комбинованог методолошког приступа може се закључити да је истраживање омогућило свеобухватно сагледавање улоге локалне заједнице у развоју туристичких производа у националним парковима Скадарско језеро и Дурмитор. Интеграцијом квантитативних и квалитативних техника, као и комбиновањем општих научних метода и студије случаја, обезбијеђено је дубље разумијевање како објективних показатеља, тако и субјективних ставова актера укључених у туристички развој. Примјена индуктивно-дедуктивног приступа додатно је омогућила повезивање емпиријских налаза са теоријским оквиром, чиме су формулисани релевантни и научно утемељени закључци о значају локалне заједнице у унапређењу туристичке понуде посматраних простора.

7.2 Извори података

7.2.1 Постојећи извори података

У оквиру овог истраживања коришћени су постојећи, секундарни извори података, који су допринијели дубљем разумијевању просторног, институционалног и туристичког контекста националних паркова Скадарско језеро и Дурмитор. Ови извори били су основа за израду анкетног упитника, дефинисање истраживачких индикатора, као и за интерпретацију добијених резултата.

Секундарни подаци обухватали су:

- званичне статистике националних и међународних институција, као што су Завод за статистику Црне Горе (Монстат), Агенција за заштиту животне средине, Јавно предузеће Национални паркови Црне Горе и Завод за хидрометеорологију и сеизмологију;
- стратешка и планска документа попут Просторних планова посебне намене, Стратегије развоја туризма, Стратегије управљања националним парковима и Локалних акционих планова одрживог развоја;
- релевантну научну и стручну литературу, укључујући домаће и међународне изворе из области туризма, одрживог развоја, заштите природе и дестинацијског менаџмента;
- извјештаје и документацију туристичких организација и локалних институција (нпр. туристичке организације Жабљака, Плужина, Подгорице, Бара и других општина које гравитирају националним парковима);
- податке из претходних истраживања и упоредне студије из других заштићених подручја у земљи и иностранству.

Ова разноврсна база података омогућила је мултиперспективни приступ теми, као и боље разумијевање нормативних, просторних и економских услова у којима

функционишу локалне заједнице. Секундарни извори послужили су као основ за формулисање хипотеза и обликовање примарног истраживања.

7.2.2 Технике и процедуре прикупљања квантитативних података

Квантитативни подаци у оквиру овог истраживања прикупљени су анкетирањем становништва на подручју два национална парка у Црној Гори – Скадарско језеро и Дурмитор. Укупно је анкетирано 400 испитаника¹⁶, равномерно распоређених по територији, при чему се водило рачуна о старосној, полној, образовној и економској структури популације. Анкета је спроведена анонимно и на добровољној бази. Прикупљање података реализовано је током 2024. и 2025. године, у периодима лјетње и зимске туристичке сезоне, на подручју општина на чијим територијама се налазе национални паркови Скадарско језеро (Подгорица, Бар и Цетиње) и Дурмитор (Жабљак, Шавник, Плужине, Мојковац и Пљевља). У истраживање су укључена насеља различитог степена урбанизације, укључујући урбана и рурална (сеоска) насеља у оквиру обухвата националних паркова и њихове заштитне зоне, чиме је обезбијеђена већа репрезентативност узорка и увид у ставове локалног становништва различитих типова насељског окружења (табеле 1, 2 и 3).

Међу обухваћеним руралним и функционално мјешовитим насељима издвајају се она која су у већој мјери под утицајем туристичке активности и која представљају важна просторна жаришта у оквиру посматраних подручја. У зони НП Скадарско језеро то су насеља Мојановићи и Понари у општини Подгорица, као и Велики Острос и Лимљани у општини Бар, која се одликују израженијом повезаношћу са руралним туризмом, пољопривредом и транзитним туристичким токовима. Посебно се издваја и подручје око Ријеке Црнојевића и Вирпазара као туристички најпрепознатљивијих насеља у оквиру ширег простора Парка, иако она по административном статусу припадају мањим урбаним центрима.

У оквиру НП Дурмитор, као туристички најактивнија рурална насеља издвајају се Ђурђевића Тара и Левер Тара у општини Пљевља, која су директно везана за кањон Таре и развој авантуристичког и излетничког туризма, затим Тепца у општини Жабљак, као и Добриловина у општини Мојковац, која представља једно од значајнијих полазишта за активности у зони националног парка. Ова насеља представљају кључне тачке сусрета локалног становништва и туристичких токова, уз изражене процесе демографских промјена.

Анкетни инструмент осмишљен је са циљем да обезбиједи податке о ставовима, искуствима и перцепцијама локалног становништва у вези са развојем туризма у заштићеним природним подручјима. Упитник је обухватао социо-демографске карактеристике и сет тврдњи оцјењиваних на Ликертовој скали од 1 (уопште се не слажем) до 5 (у потпуности се слажем). Питања су тематски подијељена у следеће цјелине:

¹⁶ У оквиру анкетног истраживања обухваћено је локално становништво као шира демографска категорија, при чему је могуће да су у оквиру овог узорка били заступљени и појединци који припадају различитим сегментима локалне заједнице, у мјери у којој су они дио свакодневног живота и активности на посматраном простору.

- перцепција негативних утицаја туризма: питања о утицају на културу, понашање, животну средину, инфраструктуру и биодиверзитет;
- перцепција позитивних утицаја туризма: обухвата аспекте попут унапређења економије, инфраструктуре, заштите природе и очувања наслеђа;
- улога и учешће локалне заједнице: мјерење нивоа укључености у одлучивање, креирање туристичких иницијатива и постојање институционалне подршке;
- ставови према различитим облицима туризма: процјена девет видова туризма (нпр. рурални, еко, спортско-рекреативни, гастрономски, културни и сл.) у контексту њиховог потенцијала за развој производа.

Анкетни упитник је конципиран на основу истраживања Манојловић и сарадника (2025), те је модификован и прилагођен циљевима, задацима и хипотезама докторске дисертације. Коначна верзија упитника садржи укупно 36 затворених питања распоређених у неколико логичних цјелина. Прикупљени подаци омогућавају провјеру постављених хипотеза и доношење закључака о улози локалне заједнице у туристичком развоју националних паркова.

Анкетирање је спроведено на терену, уз подршку анкетара, током лјетње и зимске туристичке сезоне, што је допринијело релевантности добијених одговора, јер су се они темељили на актуелним искуствима испитаника. Обрада података је извршена у складу са принципима анонимности и добровољности.

7.2.2.1 Узорак локалног становништва у истраживању

Истраживање је обухватило узорак од 400 испитаника са подручја националних паркова Скадарско језеро и Дурмитор, по 200 из сваког парка (табела 13). Полна структура показује благо већу заступљеност жена (55%) у односу на мушкарце (45%). Старосна расподела испитаника је разнолика: највећи удио чине особе старости између 26 и 35 година (32.3%), затим слиједе испитаници од 36 до 45 година (19.8%) и они од 18 до 25 година (16%). Најмање је било испитаника млађих од 18 година (5.5%) и старијих од 56 година (12%).

Што се тиче образовања, већина испитаника има завршену средњу стручну спрему (53.8%), док 38.8% посједује високо образовање. Основну школу завршило је 7.5% испитаника. Када је ријеч о мјесечним приходима домаћинстава, највише испитаника (40.5%) наводи да располаже приходима у распону од 450 до 700 евра. Слиједе они са приходима испод 450 евра (24.3%) и од 700 до 1000 евра (24%), док 11.3% испитаника има приходе веће од 1000 евра мјесечно.

Ангажованост у туристичкој дјелатности варира: 33.5% испитаника активно је укључено у туризам, 19.5% дјелимично, док 47% уопште није ангажовано. Начини ангажовања су разноврсни — 25.8% нуди услуге смјештаја, хране и пића, 15.5% се бави продајом сувенира и домаћих производа, 5% ради као туристички водичи, а 5.3% учествује у обликовању туристичке понуде у оквиру локалне управе. Скоро половина испитаника (46.3%) није укључена у туристичке активности, док се 2.3% изјаснило да је на неки други начин повезано са туризмом.

Табела 13. Основне демографске и социо-економске карактеристике испитаника (n = 400)

Промјенљиве	Категорија	Укупно N	%
Пол	Мушки	180	45.0
	Женски	220	55.0
Старосна структура	До 18 година	22	5.5
	18–25 година	64	16.0
	26–35 година	129	32.3
	36–45 година	79	19.8
	46–55 година	58	14.5
	56 и више година	48	12.0
Образовање	Основна школа	30	7.5
	Средња стручна спрема	215	53.8
	Висока стручна спрема	155	38.8
Мјесечни приход домаћинства	Испод 450 евра	97	24.3
	Између 450 и 700 евра	162	40.5
	Од 700 до 1000 евра	96	24.0
	Преко 1000 евра	45	11.3
Ангажованост у туристичкој дјелатности	Да	134	33.5
	Не	188	47.0
	Дјелимично	78	19.5
Начин ангажовања у туризму	Учествујем у креирању туристичке понуде / политика	21	5.3
	Радим као туристички водич	20	5.0
	Бавим се продајом производа (домаћи производи, сувенири и сл.)	62	15.5
	Нудим услуге смештаја, хране и пића	103	25.8
	Нисам ангажован/а	185	46.3
	Остало ¹⁷	9	2.3

Ови налази указују да узорак обухвата појединце са различитим демографским и социо-економским карактеристикама, што омогућава шири увид у ставове и перцепције локалног становништва према развоју туризма у истраживаном простору.

7.2.3 Технике и процедуре прикупљања квалитативних података

Уз квантитативне податке добијене анкетним истраживањем, у оквиру овог рада коришћени су и квалитативни подаци с циљем дубљег сагледавања ставова, искустава и перцепција различитих актера локалне заједнице у вези са туристичким развојем у националним парковима Скадарско језеро и Дурмитор.

Ови подаци прикупљени су методом полуструктурисаних интервјуа, спроведених са различитим категоријама актера, што подразумева представнике локалне

¹⁷ Категорија „Остало“ обухвата друге облике ангажовања у туризму који нијесу обухваћени понућеним одговорима као нпр. рад у туристичким агенцијама, маркетинг и промоција туризма, пружање трговачких, занатских и саобраћајних услуга, организовање догађаја и слично.

заједнице¹⁸: туристичке пружаоце услуга, запослене у локалној управи и управама националних паркова, као и појединце са дугогодишњим искуством у туризму. Интервјуи су омогућили прикупљање дубинских података путем слободније формулисаних одговора и личних наратива, пружајући увид у доживљај туризма, његове ефекте и улогу коју сами актери виде у његовом развоју.

Питања су била организована у четири тематске цјелине:

- перцепција позитивних и негативних утицаја туризма (нпр. утицај на животну средину, традицију, запосленост, наслеђе),
- ангажовање заједнице у креирању туристичких производа (степен консултовања, учешћа, очекивана улога),
- однос институција према туризму у заштићеним подручјима (стратегије, мјере подршке, ресурси),
- очекивања и будућност развоја туризма (пожељни правци, изазови, потенцијали).

Интервјуи су реализовани лицем у лице, у познатом и пријатном окружењу за испитанике, што је допринијело отворенијем изражавању мишљења. Сви учесници су претходно информисани о сврси истраживања, а учешће је било добровољно. Разговори су биљежени у писаној форми, уз претходну сагласност саговорника.

Квалитативни налази послужили су као значајна допуна статистичким резултатима, омогућивши дубље тумачење квантитативних података. Такође су допринијели разумијевању комплексних релација између локалне заједнице и туристичког развоја, као и идентификацији специфичних потреба и контекста сваке заједнице.

7.2.3.1 Узорак испитаника у интервјуу

У оквиру квалитативног дијела истраживања спроведено је осам полуструктурираних интервјуа, равномјерно распоређених према просторном обухвату – четири на територији НП Скадарско језеро и четири на територији НП Дурмитор (табела 14).

Испитаници су одабрани на основу критеријума активне или дугорочне повезаности са туристичким активностима, као и ангажованости у различитим секторима релевантним за развој туризма у заштићеним подручјима. Циљ оваквог избора био је добијање разноврсних и дубинских увида у ставове локалне заједнице.

Узорак је обухватио:

- представнике локалне самоуправе ангазоване у планирању и спровођењу туристичких пројеката;

¹⁸ У овом дијелу истраживања акценат је стављен на различите представнике локалне заједнице с циљем допуне квантитативних података и добијања комплекснијег увида у улогу локалне заједнице у туристичком развоју а самим тим и у креирању туристичких производа.

- запослене у управама националних паркова са искуством у области заштите и развоја;
- предузетнике и пољопривредне произвођаче чије услуге или производи чине дио туристичке понуде;
- мјештане са дугогодишњим искуством у угоститељству и другим туристичким услугама (смештај, храна, водичке услуге).

Табела 14. Профил испитаника у квалитативном истраживању

Бр. Испитаника	Национални парк	Пол	Сфера деловања	Улога у заједници / занимање	Учесник у туризму
1	НП Дурмитор	Мушки	Јавни сектор	Представник локалне самоуправе	Да
2	НП Дурмитор	Женски	Туристичка привреда	Власница сеоског домаћинства (смјештај, храна)	Да
3	НП Дурмитор	Мушки	Приватни сектор	Понуђач услуга авантуристичког туризма (водич)	Да
4	НП Дурмитор	Женски	Управа националног парка	Запослена у служби за едукацију и промоцију	Индиректно
5	НП Скадарско језеро	Мушки	Приватни сектор	Производња и продаја домаћих производа	Да
6	НП Скадарско језеро	Женски	Управа националног парка	Стручни сарадник за одрживи развој	Да
7	НП Скадарско језеро	Мушки	Туристичка привреда / угоститељство	Власник рибљег ресторана у близини парка	Да
8	НП Скадарско језеро	Женски	Јавни сектор / локална заједница	Чланица мјесне заједнице, активна у културним манифестацијама	Дјелимично

Сви саговорници имају директно искуство у туризму – било кроз институционалне улоге или путем неформалног ангажмана у заједници. Њихова мишљења пружила су значајан увид у локалне друштвено-економске и просторне оквире, као и у изазове и потенцијале у области учешћа у развоју туристичких производа.

Интервјуи су реализовани током љетње и зимске туристичке сезоне, што је омогућило да добијени одговори одражавају актуелне ставове и искуства.

7.3 Анализа података

Ради свеобухватног сагледавања улоге локалних заједница у развоју туристичких производа у националним парковима Скадарско језеро и Дурмитор, примијењен је комбиновани методолошки приступ који обухвата анализу и квантитативних и

квалитативних података. Квантитативни дио заснива се на обради података прикупљених анкетним упитником, док се квалитативни дио темељи на полуструктурисаним интервјуима са кључним актерима у локалним заједницама.

Квантитативна анализа реализована је у програму IBM SPSS Statistics (верзија 26), уз примјену више статистичких техника. На почетку су израчунате дескриптивне статистике – средње вриједности и стандардне девијације – ради увида у распоdjелу одговора. Затим је спроведен t-тест за независне узорке ради испитивања полних разлика у перцепцијама, као и једнофакторска анализа варијансе (ANOVA) за процјену значајних разлика у ставовима испитаника у односу на старосну доб, ниво образовања и приходе. Степен повезаности између појединачних промјенљивих анализиран је Пирсоновим коефицијентом корелације, док је за идентификацију кључних предиктора различитих аспеката перцепције примијењена вишеструка линеарна регресија. У свим анализама, праг статистичке значајности био је постављен на $p < 0.05$.

Процјена поузданости инструмента извршена је путем Кронбаховог коефицијента интерне конзистентности (Cronbach's alpha) за сваку тематску цјелину упитника. Резултати показују добру поузданост: $\alpha = 0.86$ за скалу негативних утицаја туризма, $\alpha = 0.82$ за позитивне утицаје, $\alpha = 0.88$ за укљученост локалне заједнице, $\alpha = 0.84$ за институционалну подршку и $\alpha = 0.76$ за афирмацију различитих облика туризма – све изнад прихватљивог прага од 0.70. На основу тога, у SPSS-у су креиране композитне промјенљиве (комбиноване скале) помоћу опције Compute Variables, што је омогућило прецизнију анализу тенденција по свакој подскали.

Претходно је спроведено пилот-истраживање са тридесет испитаника изван главног истраживачког подручја, у циљу тестирања валидности инструмента, јасноће формулација и логичког редоследа питања. Повратне информације послужиле су за прецизирање појединих ставки, чиме је финализована верзија упитника.

Квалитативни подаци прикупљени су кроз полуструктурисане интервјуе са представницима локалне заједнице, институција, предузетницима и актерима из туристичке привреде. Анализа интервјуа спроведена је тематски, уз примјену отвореног и затвореног кодирања, којим су идентификоване кључне теме, понављајући обрасци и значајна искуства. Интерпретација је обављена у контексту истраживачких питања, са нагласком на улогу заједнице у туристичком развоју и изазове са којима се она суочава.

Интеграција квантитативних и квалитативних налаза допринијела је дубљем разумијевању односа између туристичког развоја и учешћа локалног становништва, пружајући свеобухватнију слику о одрживости туристичких активности унутар заштићених природних подручја.

8. РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

8.1 Резултати дескриптивне статистичке анализе

8.1.1 Негативни утицаји развоја туризма

Негативне последице развоја туризма, према резултатима спроведеног истраживања, нијесу у значајној мјери препознате од стране испитаника. Средње вриједности на скали сагласности за све ставове из ове категорије биле су испод неутралне вриједности 3, што указује да учесници у просјеку не прихватају тврдње о штетном утицају туризма. Најмању просјечну оцјену добила је изјава да туризам негативно утиче на локално становништво кроз промјену културе и традиције ($M = 2.02$, $SD = 1.00$), што говори да већина испитаника не сматра да туризам угрожава културни идентитет заједнице.

Сличан образац уочен је и код става о промјени традиционалних образаца понашања ($M = 2.17$, $SD = 1.06$), као и тврдње да развој туризма доводи до деградације културно-историјског наслеђа ($M = 2.13$, $SD = 1.00$). Еколошки аспекти, иако нешто чешће препознати као могући изазов, такође нису оцијењени као изразито проблематични – тврдње да туризам нарушава животну средину ($M = 2.23$, $SD = 1.10$) и угрожава биодиверзитет ($M = 2.38$, $SD = 1.09$) нису добиле високе оцјене сагласности. Највиша просјечна вриједност у овој категорији забиљежена је код става да туризам негативно утиче на инфраструктуру, услед преоптерећености и оштећења ($M = 2.47$, $SD = 1.19$), али и ова оцјена остаје испод неутралне границе (табела 15).

Табела 15. Ставови испитаника о негативним утицајима развоја туризма

Ставови	M	SD
Развој туризма има негативне утицаје по локално становништво, јер мијења локалну културу и традицију	2.02	1.000
Развој туризма мијења традиционалне обрасце понашања код локалног становништва	2.17	1.06
Развој туризма нарушава животну средину	2.23	1.10
Деградирано културно-историјско наслеђе је последица развоја туризма	2.13	1.00
Развој туризма угрожава биодиверзитет	2.38	1.09
Развој туризма се негативно одражава на инфраструктуру (преоптерећеност, оштећења)	2.47	1.19

На основу резултата приказаних у табели 15, хипотезе 1, 2, 3, 4, 5 и 6 су одбачене, јер испитаници у просјеку не исказују сагласност да туристички развој значајно мијења традиционалне обрасце понашања, негативно утиче на локалну културу и обичаје, доводи до нарушавања животне средине, има претежно негативне ефекте на очување културно-историјског наслеђа, угрожава биодиверзитет националних паркова и узрокује значајно оштећење постојеће инфраструктуре. Резултати истраживања могу указивати на то да се туризам у посматраним подручјима налази у релативно раној фази развоја, у којој негативни ефекти још увијек нијесу достигли ниво који би локално становништво препознало као значајан проблем. Ипак,

одсуство тренутно перципираних негативних утицаја не умањује ризик од њиховог појављивања у будућности, уколико туристички развој буде интензивирањем без системског планирања, управљања и адекватне контроле.

Укупно посматрано, резултати истраживања показују да локално становништво не доживљава туризам као озбиљну пријетњу по културу, животну средину или инфраструктуру, што се може сматрати значајним предусловом за планирање и спровођење одрживог развоја туризма у заједници.

8.1.2 Позитивни утицаји развоја туризма

Резултати истраживања показују да испитаници у великој мјери препознају позитивне ефекте развоја туризма на локалну заједницу. Сви ставови из ове категорије оцијењени су просјечним вриједностима већим од неутралне тачке (3), што указује на висок степен сагласности са наведеним позитивним утицајима. Највишу просјечну оцјену добио је став да туризам отвара веће могућности за запошљавање ($M = 4.24$, $SD = 1.01$), што упућује на то да већина испитаника доживљава туризам као важан економски потенцијал. У односу на тај резултат, хипотеза 7 је потврђена, јер испитаници изражавају сагласност да развој туризма доприноси запошљавању локалног становништва.

Високе оцјене добили су и ставови о повећању прихода у заједници ($M = 4.19$, $SD = 0.98$) и подстицању инвестиција на локалном нивоу ($M = 4.12$, $SD = 0.99$), што потврђује да су економске добити најпрепознатљивији аспект туризма у очима испитаника. Хипотеза 8 је потврђена, будући да испитаници процјењују да развој туризма доводи до повећања прихода унутар локалне заједнице. Такође, хипотеза 9 је потврђена, јер испитаници у просјеку потврђују да туризам подстиче прилив инвестиција у посматраним заштићеним подручјима (табела 16).

Табела 16. Ставови испитаника о позитивним утицајима развоја туризма

Ставови	M	SD
Развој туризма доноси већу могућност запослења	4.24	1.01
Кроз туристички развој се повећавају приходи локалне заједнице	4.19	0.98
Развој туризма стимулише инвестирање у локалну заједницу	4.12	0.99
Развој туризма тражи очувану животну средину па самим тим унапређује њену заштиту	3.72	1.04
Туристички развој позитивно утиче на очување културно-историјског наслеђа	3.67	1.01
Развој туризма подстиче изградњу инфраструктуре и унапређење постојеће	3.85	0.93

Иако нешто ниже, позитивне су и оцјене ставова који се односе на еколошке и културне користи. Став да туризам доприноси очувању животне средине добио је оцјену $M = 3.72$ ($SD = 1.04$), док је очување културно-историјског наслеђа оцијењено слично ($M = 3.67$, $SD = 1.01$). На основу тога, може се рећи да је хипотеза 10 потврђена, јер испитаници сматрају да туристички развој доприноси унапређењу мјера заштите животне средине. Ове оцјене показују умјерену, али присутну свијест о значају туризма у заштити нематеријалне и природне баштине. Став да туризам подстиче изградњу и унапређење инфраструктуре такође је високо оцијењен ($M = 3.85$, $SD = 0.93$), што додатно указује на перцепцију туризма као мотора развоја. На

основу добијених података, хипотезе 11 и 12 су потврђене, јер испитаници у просјеку потврђују да туристички развој подстиче очување културно-историјског наслеђа и доприноси унапређењу локалне инфраструктуре, што указује на перцепцију туризма као фактора одрживог локалног развоја. Свеукупно, добијени подаци свједоче о јасно изражено позитивном ставу локалног становништва према туризму, прије свега због његове економске користи, али и због доприноса очувању културних и природних вриједности. Овакво виђење представља стабилан основ за будуће активније укључивање заједнице у развој туризма (табела 16).

Резултати показују да локално становништво препознаје економске, еколошке и културне користи туризма, што указује на повољан оквир за планирање и спровођење конкретних стратегија одрживог туристичког развоја.

8.1.3 Укљученост локалне заједнице у туристички развој

Резултати истраживања указују на то да испитаници углавном имају негативну перцепцију када је ријеч о укључености локалне заједнице у развој туризма. Сви ставови из ове области оцијењени су просјечним вриједностима испод неутралне тачке (3), што показује да испитаници не сматрају да су као чланови заједнице довољно укључени у процесе планирања, одлучивања и креирања туристичке понуде.

Најниже оцјене добили су ставови који се односе на директно учешће у доношењу одлука – да су били активно укључени у важне одлуке о туристичком развоју ($M = 2.06$, $SD = 1.10$), као и да су консултовани од стране локалне самоуправе приликом планирања туристичких активности ($M = 2.09$, $SD = 1.14$). Ово указује на изражен осећај искључености грађана из управљачких процеса у туризму.

Ниске оцјене добили су и ставови који се односе на уважавање мишљења и предлога представника заједнице ($M = 2.28$ – 2.35), што показује да испитаници не виде свој утицај у креирању туристичког развоја. Слична оцјена добијена је и за учешће у конкретним туристичким пројектима ($M = 2.34$, $SD = 1.17$), као и за коришћење локалних производа у туристичкој понуди ($M = 2.34$, $SD = 1.17$), што указује на недовољно интегрисање локалних ресурса у туристичку индустрију. Налаз о коришћењу и промоцији локалних производа је у складу са укупном негативном перцепцијом укључености локалне заједнице у туристички развој и додатно потврђује ставове о слабом нивоу интеграције локалних ресурса у туристичку понуду, због чега се хипотеза 13 не може сматрати потврђеном (табела 17).

Табела 17. Ставови испитаника о укључености локалне заједнице у туристички развој

Ставови	M	SD
Локални производи су искоришћени у циљу стварања туристичке понуде	2.34	1.17
Приликом планирања активности везних за развој туризма били смо на неки начин консултовани од стране локалне самоуправе	2.09	1.14
Када су се доносиле важне одлуке везане за развој туризма у нашој локалној средини били смо активни учесници у одлучивању	2.06	1.10
Наши предлози су били уважени	2.28	1.17
Локална заједница је довољно укључена у процес туристичког развоја	2.34	1.21
Локална заједница је била укључена / тренутно је укључена у израду туристичких пројеката	2.34	1.17
Ставови и сугестије представника локалне заједнице су уважени	2.35	1.17

Закључује се да је хипотеза 14 потврђена, јер су испитаници у националним парковима процијенили да је локална заједница недовољно укључена у процесе туристичког развоја. Такође, хипотезе 15 и 16 су потврђене, јер локално становништво у оба национална парка исказује претежно позитивне ставове према туристичком развоју. У цјелини, налази истраживања указују на слаб однос између туризма и локалне заједнице, те на постојање осјећаја маргинализације локалних актера. Ови резултати представљају важан сигнал доносиоцима одлука и планерима да је неопходно веће укључивање становништва у све фазе развоја – од планирања до реализације. Активнија партиципација грађана и уважавање њихових ставова може допринијети успјешнијој реализацији туристичких пројеката, већој одрживости и развоју аутентичне понуде засноване на локалним вриједностима (табела 17).

8.1.4 Перцепција и спремност локалног становништва за развој туризма

Резултати приказани у табели 18 показују висок ниво позитивне перцепције и личне спремности становништва за активно учешће у туристичком развоју. Сви ставови у овој категорији добили су просјечне вриједности изнад 3.5, што говори у прилог сагласности испитаника и снажне подршке развоју туризма у њиховој заједници.

Највишу просјечну оцјену има став да туристички развој може донијети бројне користи локалној заједници ($M = 4.10$, $SD = 1.00$), што јасно указује на препознавање потенцијала туризма од стране испитаника. Високу оцјену добио је и став да испитаници желе да се њихово мјесто позиционира као туристичка дестинација ($M = 3.98$, $SD = 1.09$), што говори о израженој мотивацији за унапређење локалног простора кроз туризам.

Перцепција туризма као перспективне области огледа се и у увјерењу да је ријеч о дјелатности будућности ($M = 3.80$, $SD = 0.96$), као и у ставу да сваки појединац има важну улогу у туристичком развоју ($M = 3.86$, $SD = 1.07$). Ови налази указују на висок степен колективне свијести и заједништва, што представља важну основу за ефикасно планирање и реализацију туристичких пројеката. Иако је став „Желим да се бавим туризмом“ добио нешто нижу, али и даље позитивну оцјену ($M = 3.65$, $SD =$

1.14), он и даље показује релативно снажан лични интерес становништва за директно укључивање у туристичке активности.

Табела 18. Ставови испитаника о перцепцији и спремности локалног становништва за развој туризма

Ставови	М	SD
Ја желим да се моје мјесто афирмише као туристичка дестинација	3.98	1.09
Сматрам да туристички развој може донијети доста бенефита мојој локалној заједници	4.10	1.00
Ја желим да се бавим туризмом	3.65	1.14
Туризам је дјелатност будућности	3.80	0.96
Сматрам да је сваки становник локалне заједнице једнако важан за туристички развој	3.86	1.07

Свеукупно, резултати ове категорије ставова потврђују да локално становништво има веома позитиван однос према туризму и вјерује у његову улогу у економском и друштвеном напретку заједнице. Такав ниво спремности и подршке представља вриједан потенцијал који би требало искористити у будућем планирању, с акцентом на интензивније укључивање грађана у конкретне пројекте и активности.

8.1.5 Подршка државе и локалне самоуправе у процесу унапређења туризма

Резултати приказани у табели 19 указују на то да испитаници имају превасходно негативну перцепцију када је ријеч о ангажовању државних органа и органа локалне самоуправе у процесу укључивања заједнице у туристички развој. Све изјаве у овој категорији добиле су просјечне оцјене испод неутралне вриједности ($M < 3$), што говори да већина испитаника не сматра да институције предузимају довољне кораке у том правцу.

Највишу, иако и даље релативно ниску оцјену, добио је став да су државни и локални органи исказали намјеру да се у будућности повећа учешће локалне заједнице у туристичком развоју ($M = 2.53$, $SD = 1.22$). Ово указује на то да постоји одређен степен препознавања потенцијалне институционалне иницијативе, али да те намјере нису довољно јасне, конкретне или увјерљиве да би добиле ширу подршку. Остали ставови оцијењени су још нижим вриједностима – посебно онај који се односи на спровођење конкретних програма, округлих столова или едукација усмјерених на масовније укључивање становништва ($M = 2.34$, $SD = 1.18$), као и став о постојању институционалне подршке у облику кредита, субвенција, донација или едукативних програма за заинтересоване у области туризма ($M = 2.49$, $SD = 1.20$). Ови подаци сугеришу да испитаници не препознају реалне мјере подршке од стране институција, ни у смислу информисања и обуке, нити у погледу финансијског или организационог оснаживања локалних актера. Иако је могуће да одређене институционалне активности формално постоје, резултати истраживања показују да оне нису препознате од стране локалног становништва као довољно видљиве и дјелотворне.

Табела 19. Ставови испитаника о подршци државе и локалне самоуправе у процесу унапређења туризма

Ставови	M	SD
Државни органи и органи локалне самоуправе су показали жељу да се у будућности локална заједница што више укључи у туристички развој	2.53	1.22
Државни органи и органи локалне самоуправе су спровели различите програме, округле столове, едукације и др., како би се локална заједница едуковала и што масовније укључила у процес формирања туристичких производа	2.34	1.18
Постоји помоћ локалне самоуправе или државе приликом укључивања чланова локалне заједнице да се баве туризмом (кредити, субвенције, донације, едукације)	2.49	1.20

Хипотеза 17 је одбачена, јер испитаници у зони НП Скадарско језеро не процјењују да постоје довољно видљиве и дјелотворне институционалне иницијативе за веће укључивање локалне заједнице у туристички развој. Такође, хипотеза 18 је одбачена, јер испитаници у зони НП Дурмитор у пројсеку не потврђују да институције у довољној мери иницирају и подржавају укључивање локалне заједнице у процесе туристичког развоја (табела 19).

Сумирајући, резултати указују на постојање јасног јаза између спремности и потенцијала локалне заједнице, и недовољне ангажованости државних и локалних институција. Такав дисбаланс представља значајну препреку за развој туризма заснованог на заједници, и указује на потребу за снажнијом, активнијом и видљивијом улогом јавних институција у оснаживању грађана кроз конкретне мјере, едукације и подстицаје.

8.1.6 Перцепција о најперспективнијим облицима туризма за развој

Резултати из табеле 20 приказују ставове испитаника о врстама туризма за које сматрају да могу највише допринијети развоју локалне заједнице. Сви наведени облици туризма добили су просјечне оцјене изнад или у близини неутралне вриједности (3), што указује на умјерено позитиван став и отвореност према различитим туристичким производима, уз благу наклоност према појединим формама.

Највише оцјене добили су екотуризам ($M = 3.63$, $SD = 0.99$), културни туризам ($M = 3.59$, $SD = 1.10$) и гастрономски туризам ($M = 3.57$, $SD = 1.00$). Ови резултати указују на то да испитаници препознају највећи потенцијал у облицима туризма који се ослањају на локалне ресурсе, културно наслеђе и еколошки одговоран приступ. Одмах иза њих су спортско-рекреативни ($M = 3.53$) и авантуристички туризам ($M = 3.42$), што показује интересовање за активне и природно оријентисане туристичке доживљаје.

Рурални туризам ($M = 3.35$) и манифестациони туризам ($M = 3.36$) добили су нешто ниже, али и даље позитивне оцјене, што говори о препознавању њиховог значаја, али са мањим степеном приоритета. С друге стране, ловни и риболовни туризам ($M = 3.05$), као и наутички туризам ($M = 2.90$), добили су најниже оцјене, што може

указивати на перцепцију ограничене примјенљивости ових форми у конкретном локалном контексту. Хипотеза 22 је потврђена, јер различити видови туризма нису једнако оцијењени као допринос развоју туристичких производа.

Табела 20. Ставови испитаника о перцепцији најперспективнијих облика туризма за развој

Ставови	М	SD
Развоју највише доприноси рурални туризам	3.35	1.08
Развоју највише доприноси спортско-рекреативни туризам	3.53	1.02
Развоју највише доприноси авантуристички туризам	3.42	1.01
Развоју највише доприноси културни туризам	3.59	1.10
Развоју највише доприноси екотуризам	3.63	0.99
Развоју највише доприноси гастрономски туризам	3.57	1.00
Развоју највише доприноси манифестациони туризам	3.36	1.02
Развоју највише доприносе ловни и риболовни туризам	3.05	1.20
Развоју највише доприноси наутички туризам	2.90	1.15

У цјелини, испитаници показују позитиван став према различитим врстама туризма, при чему се највећи потенцијал види у оним облицима који су у складу са одрживим развојем, културним наслеђем и специфичностима локалне заједнице. Ови налази могу послужити као полазна основа за даље обликовање туристичке понуде у складу са интересовањима и ресурсима локалног становништва.

8.1.7 Компаративна анализа ставова

Уочава се у табели 21 да становници оба национална парка имају прилично сличне ставове када је у питању утицај туризма на локалну заједницу. На примјер, тврдњу да туризам негативно утиче на становништво кроз промјену културе и традиције, већина не прихвата у потпуности – становници НП Дурмитор показују благу несасгласност (2.04), као и они из НП Скадарско језеро (2.00). Иста тенденција присутна је и код перцепције да туризам нарушава традиционалне обрасце понашања – обје групе имају идентичан просјек (2.17), што поново указује на умјерену несасгласност. Иако је присутна извјесна забринутост када је ријеч о утицају туризма на животну средину, оцјена је и даље ниска (2.22 у НП Дурмитор и 2.25 у НП Скадарско језеро), без изражене осуде.

Табела 21. Компаративна анализа средњих вриједности ставова испитаника из НП Дурмитора и НП Скадарског језера

Ставови	НП Дурмитор (M±SD)	НП Скадарско језеро (M±SD)
Развој туризма има негативне утицаје по локално становништво, јер мијења локалну културу и традицију	2.04 ± 1.067	2.00 ± 0.930
Развој туризма мијења традиционалне обрасце понашања код локалног становништва	2.17 ± 1.103	2.17 ± 1.036
Развој туризма нарушава животну средину	2.22 ± 1.120	2.25 ± 1.097
Деградирано културно-историјско наслеђе је последица развоја туризма	2.17 ± 1.049	2.09 ± 0.955
Развој туризма угрожава биодиверзитет	2.40 ± 1.121	2.36 ± 1.065
Развој туризма се негативно одражава на инфраструктуру (преоптерећеност, оштећења)	2.57 ± 1.234	2.38 ± 1.150
Развој туризма доноси већу могућност запослења	4.03 ± 1.063	4.45 ± 0.917
Кроз туристички развој се повећавају приходи локалне заједнице	4.04 ± 0.976	4.34 ± 0.964
Развој туризма стимулише инвестирање у локалну заједницу	4.00 ± 0.977	4.25 ± 0.990
Развој туризма тражи очувану животну средину па самим тим унапређује њену заштиту	3.64 ± 1.047	3.80 ± 1.032
Туристички развој позитивно утиче на очување културно-историјског наслеђа	3.59 ± 1.052	3.74 ± 0.978
Развој туризма подстиче изградњу инфраструктуре	3.78 ± 0.929	3.92 ± 0.939
Локални производи су искоришћени у циљу стварања туристичке понуде	3.39 ± 1.120	3.37 ± 1.158
Приликом планирања активности везаних за развој туризма били смо на неки начин консултовани од стране локалне самоуправе	2.49 ± 1.178	2.19 ± 1.149
Када су се доносиле важне одлуке везане за развој туризма у нашој локалној средини били смо активни учесници у одлучивању	2.26 ± 1.188	1.92 ± 1.069
Наши предлози су били уважени	2.20 ± 1.136	1.92 ± 1.048
Локална заједница је довољно укључена у процес туристичког развоја	2.57 ± 1.19+3	1.98 ± 1.087
Локална заједница је била укључена/тренутно је укључена у израду туристичког пројекта	2.66 ± 1.230	2.02 ± 1.103
Ја желим да се моје мјесто афирмише као туристичка дестинација	3.90 ± 1.051	4.05 ± 1.129
Сматрам да туристички развој може донијети доста бенефита мојој локалној заједници	3.97 ± 1.022	4.23 ± 0.979
Ја желим да се бавим туризмом	3.54 ± 1.169	3.76 ± 1.113
Туризам је дјелатност будућности	3.72 ± 1.004	3.89 ± 0.907
Сматрам да је сваки становник локалне заједнице једнако важан за туристички развој	3.66 ± 1.149	4.05 ± 0.947
Државни органи и органи локалне самоуправе су показали жељу да се у будућности локална заједница што више укључи у туристички развој	2.77 ± 1.198	2.28 ± 1.199
Државни органи и органи локалне самоуправе су спровели различите програме, округле столове, едукације и др., како би се локална заједница едуковала и што масовније укључила у процес формирања туристичких производа	2.56 ± 1.197	2.11 ± 1.133

Ставови	НП Дурмитор (M±SD)	НП Скадарско језеро (M±SD)
Постоји помоћ локалне самоуправе или државе приликом укључивања чланова локалне заједнице да се баве туризмом (кредити, субвенције, донације, едукације)	2.74 ± 1.204	2.23 ± 1.156
Ставови и сугестије представника локалне заједнице су уважени	2.64 ± 1.173	2.06 ± 1.099
Развоју туристичких производа највише доприноси рурални туризам	3.64 ± 1.051	3.06 ± 1.048
Развоју туристичких производа највише доприноси спортско-рекреативни туризам	3.48 ± 1.070	3.59 ± 0.973
Развоју туристичких производа највише доприноси авантуристички туризам	3.41 ± 1.080	3.44 ± 0.939
Развоју туристичких производа највише доприноси културни туризам	3.22 ± 1.038	3.96 ± 1.048
Развоју туристичких производа највише доприноси екотуризам	3.67 ± 1.014	3.59 ± 0.973
Развоју туристичких производа највише доприноси гастрономски туризам	3.44 ± 1.025	3.71 ± 0.975
Развоју туристичких производа највише доприноси манифестациони туризам	3.22 ± 1.028	3.50 ± 0.997
Развоју туристичких производа највише доприноси ловни и риболовни туризам	2.72 ± 1.236	3.38 ± 1.087
Развоју туристичких производа највише доприноси наутички туризам	2.57 ± 1.197	3.22 ± 1.005

Што се тиче деградације културног наслеђа, ни ту не постоји већа забринутост – просјечне вриједности су ниске: 2.17 и 2.09. Сличан став исказује се и поводом питања угрожености биодиверзитета (2.40 и 2.36). Ипак, становници НП Дурмитор у нешто већој мјери примјећују оптерећење инфраструктуре (2.57), у поређењу са становницима НП Скадарско језеро (2.38).

Са друге стране, позитивни аспекти туризма високо су оцијењени. У оба подручја се развој туризма доживљава као подстицај за запошљавање (4.03 у НП Дурмитор и 4.45 у НП Скадарско језеро), повећање прихода (4.04 и 4.34), инвестирање (4.00 и 4.25), па чак и заштиту животне средине (3.64 и 3.80). Такође, препознаје се значај туризма у очувању културно-историјског наслеђа (3.59 и 3.74), као и унапређењу инфраструктуре (3.78 и 3.92). Коришћење локалних производа у туристичкој понуди добија приближно једнаке оцјене у оба подручја.

Међутим, укљученост грађана у процесе доношења одлука остаје ниска. Становници НП Дурмитор се осјећају нешто више консултованим (2.49 према 2.19), али у оба случаја је утисак да је простор за побољшање велики. То важи и за активно учешће у доношењу одлука (2.26 према 1.92), уважавање мишљења (2.20 према 1.92), као и конкретну укљученост у пројекте (2.66 према 2.02).

Жеља за позиционирањем своје заједнице као туристичке дестинације је снажно изражена (3.90 и 4.05), као и увјерење у користи које туризам доноси (3.97 и 4.23). Лична заинтересованост за укључивање у туризам је висока (3.54 у НП Дурмитор и

3.76 у НП Скадарско језеро), а оба подручја туризам виде као перспективну дјелатност (3.72 и 3.89). Становници НП Скадарско језеро у већој мјери вјерују у значај појединца у развоју туризма (4.05 према 3.66).

Подршка од државних институција се и даље перципира као недовољна, али је нешто израженија у НП Дурмитор – у погледу напора институција (2.77 према 2.28) у НП Скадарско језеро, програма едукације (2.56 према 2.11) и подршке за укључење у туризам (2.74 према 2.23).

Када је ријеч о врстама туризма које се сматрају најкориснијим, становници НП Дурмитор дају предност руралном туризму (3.64), док становници НП Скадарско језеро више вреднују културни (3.96), гастрономски (3.71), манифестациони (3.50), ловни и риболовни (3.38), као и наутички туризам (3.22). Спортско-рекреативни и авантуристички туризам су подједнако цијењени, уз благи нагласак на Скадарско језеро.

У цјелини, резултати указују да су перцепције туристичког развоја у оба национална парка веома сличне, при чему је код становника НП Скадарско језеро присутан нешто већи ентузијазам, док становници НП Дурмитор исказују нешто већу потребу за укључивањем локалне заједнице у процесе туристичког развоја. Сходно томе, хипотеза 23 је потврђена, јер се мишљења становника оба национална парка о туристичком развоју у великој мјери поклапају, што потврђују сличне средње вриједности ставова приказане у табели 21.

8.2 Резултати предикторских анализа развоја туристичких производа

Вишеструка регресиона анализа имала је за циљ да испита у којој мјери различити социо-демографски фактори и елементи повезани са степеном ангажованости могу предвидјети како испитаници доживљавају негативне последице развоја туризма (табела 22). Међутим, цјелокупни модел није показао статистичку значајност ($R^2 = 0.026$, прилагођени $R^2 = 0.011$, $F(6, 393) = 1.754$, $p = 0.107$), објашњавајући тек 2.6% варијансе у тим перцепцијама. То указује на ограничену моћ укључених променљивих у тумачењу овог феномена.

Ниједан од појединачних предиктора није достигао праг статистичке значајности ($p < 0.05$), иако су ниво образовања ($p = 0.061$) и учешће у туристичким активностима ($p = 0.062$) били близу те границе, што би могло указивати на њихов потенцијални значај у будућим истраживањима са већим или специфичније одабраним узорцима. Остале промјенљиве – пол, старост, приход и начин ангажовања – нијесу дале значајан допринос унутар овог модела.

Ови налази упућују на могућност да су перцепције о негативним утицајима туризма више под утицајем психолошких, културолошких или специфично контекстуалних фактора, него што их објашњавају саме социо-демографске и бихевиоралне карактеристике.

Даље, мултиваријантна регресиона анализа била је усмјерена на процјену утицаја социо-демографских и понашајних фактора на перцепцију позитивних аспеката развоја туризма међу испитаницима. Добијени модел је показао статистичку значајност ($R^2 = 0.056$, прилагођени $R^2 = 0.041$, $F(6, 393) = 3.870$, $p = 0.001$), што

сугерише да обухваћене промјенљиве објашњавају око 5.6% варијансе у доживљају позитивних утицаја. Иако проценат није висок, резултати указују на постојање одређене предиктивне вриједности модела.

Од испитиваних промјенљивих, статистички значајан утицај имала је ангажованост у туристичкој дјелатности ($B = 0.187$, $p = 0.024$), што показује да особе активне у туризму имају већу вјероватноћу да развој те привредне гране доживљавају позитивно. Иако пол и начин ангажовања нису достигли формални праг значајности ($p = 0.076$ и $p = 0.120$), њихова близина том прагу указује на потенцијалне трендове који би могли постати релевантни у већим или боље профилисаним узорцима.

Остале промјенљиве — старост, образовни ниво и приход — нису значајно утицале на модел. Налази добијени корелационом анализом подржавају ове резултате, при чему су уочене слабе до умјерене, али статистички значајне позитивне везе између перцепције позитивних утицаја и неких фактора, нарочито ангажованости у туризму ($r = 0.188$, $p < 0.001$) и пола ($r = 0.146$, $p = 0.002$). Ови резултати сугеришу да индивидуалне карактеристике повезане са директним учешћем у туристичким активностима могу имати већу тежину у формирању позитивне перцепције, док класичне социо-демографске одлике имају ограничен објашњавајући капацитет.

Вишеструка регресиона анализа спроведена је са циљем процјене утицаја социодемографских и понашајних карактеристика на перцепцију испитаника о степену укључености локалне заједнице у развој туризма. Модел је био статистички значајан ($R^2 = 0.119$, прилагођени $R^2 = 0.106$, $F(6, 393) = 8.879$, $p < 0.001$), што указује да одабрани предиктори објашњавају приближно 12% варијансе у посматраној перцепцији. Иако овај проценат није висок, резултати показују да поједини фактори имају релевантан утицај.

Од шест укључених предиктора, три су се издвојила као статистички значајна: а) пол ($B = -0.268$, $p = 0.006$): жене чешће од мушкараца сматрају да је локална заједница активно укључена у развој туризма; б) приходи ($B = -0.432$, $p < 0.001$): испитаници са нижим приходима имају наглашенији осећај недовољне укључености заједнице; в) ангажованост у туризму ($B = 0.931$, $p < 0.001$): особе које су директно укључене у туристичке активности имају позитивнији став о учешћу локалне заједнице. Супротно томе, старост, ниво образовања и начин ангажовања нису допринијели моделу на статистички значајан начин.

Налази из корелационе анализе додатно подржавају ове резултате, показујући слабе до умјерене, али статистички значајне везе између перцепције укључености и следећих променљивих: пол ($r = -0.164$), приходи ($r = -0.183$), туристичка дјелатност ($r = -0.149$) и начин ангажовања ($r = 0.157$), све при $p < 0.01$. Ови налази указују да активност у туристичком сектору корелира са позитивнијом перцепцијом улоге заједнице, док испитаници са нижим приходима и мушкарци чешће имају критичнији став. То сугерише да социо-економски статус и директно учешће у туризму могу играти значајну улогу у формирању ставова о партиципацији заједнице у развојним процесима.

Табела 22. Резултати мултиваријантне регресионе анализе развоја туристичких производа (n = 406)

	Негативни Утицаји			Позитивни утицаји			Укљученост локалне заједнице			Перцепција и спремност			Подршка државе и локалне самоуправе			Облици Туризма		
	B	SE	B	B	SE	β	B	SE	B	B	SE	β	B	SE	B	B	SE	B
Пол	-0.048	0.096	-0.027	0.134	0.075	0.094	-0.268	0.097	-0.140*	0.220	0.086	0.131*	-0.444	0.114	-0.195	0.154	0.080	0.101
Године	-0.390	0.264	-0.099	0.148	0.207	0.047	0.181	0.267	0.043	0.330	0.236	0.091	0.170	0.312	0.034	0.366	0.220	0.110
Образовање	0.420	0.223	0.124	-0.169	0.175	-0.063	-0.029	0.226	-0.008	-0.173	0.200	-0.055	0.003	0.264	0.001	-0.295	0.187	-0.103
Приходи	0.123	0.117	0.059	-0.092	0.092	-0.055	-0.432	0.119	-0.194**	-0.268	0.105	-0.138*	-0.500	0.139	-0.189	-0.210	0.098	-0.119*
Туристичка Дјелатност	-0.198	0.105	-0.104	0.187	0.083	0.124	-0.392	0.107	-0.194**	0.306	0.094	0.174*	-0.546	0.125	-0.228	0.111	0.088	0.069
Начин Ангажованости	0.083	0.213	0.021	0.261	0.167	0.082	0.931	0.216	0.218**	0.173	0.191	0.046	1.020	0.252	0.202	0.221	0.178	0.065
$R^2 (R^2_{adj})$																0.079 (0.051)		

* $p \leq 0.05$; ** $p \leq 0.01$; B: unstandardized (B) coefficients; SE: std. error; β : standardised (β) coefficients.

Биљешка: Вриједност 1 додијељена је испитаницима који испуњавају следеће услове: млађи од 18 година, мушког пола, са завршеном основном школом, мјесечним приходима испод 450 евра, активно ангажовани у туристичкој дјелатности и који учествују у креирању туристичких производа. Сви остали испитаници добили су вриједност 0.

У даљим анализама, вишеструка регресиона анализа је примијењена у циљу процјене у којој мјери социо-демографске и понашајне промјенљиве могу предвидјети перцепцију испитаника о сопственој спремности за ангажовање у туристичком развоју њихове заједнице. Добијени модел је био статистички значајан ($R^2 = 0.099$, прилагођени $R^2 = 0.085$, $F(6, 393) = 7.197$, $p < 0.001$), што указује да укључени предиктори објашњавају приближно 10% варијансе, што представља умјерену предиктивну снагу. Од шест анализираних променљивих, три су се издвојиле као статистички значајне: пол ($B = 0.220$, $p = 0.011$): жене чешће него мушкарци изражавају спремност да се ангажују у туристичком развоју; приходи ($B = -0.268$, $p = 0.011$): испитаници са нижим приходима показују нижу перцепцију сопствене спремности за ангажовање; и ангажованост у туризму ($B = 0.306$, $p = 0.001$): особе већ активне у туристичком сектору исказују већи ниво спремности за даљи допринос. Старост, ниво образовања и начин ангажовања нису показали статистички значајан утицај у овом моделу.

Резултати корелационе анализе потврђују наведене налазе, показујући позитивне и статистички значајне везе између спремности и пола ($r = 0.203$, $p < 0.001$), ангажованости у туризму ($r = 0.247$, $p < 0.001$), као и начина ангажовања ($r = 0.140$, $p = 0.002$), док је ниво прихода у негативној корелацији ($r = -0.149$, $p = 0.001$). Ови резултати указују на значај личног искуства и социо-економског положаја у формирању спремности грађана за активно учешће у развоју туризма. Ангажовање у постојећим туристичким активностима подстиче већу спремност за даље учешће, што може имати важне импликације за креирање инклузивних и одрживих развојних политика.

У даљим анализама, циљ вишеструке регресионе анализе био је да се испита утицај социо-демографских и понашајних фактора на перцепцију потребе за државном подршком у туристичком развоју. Резултати показују да је модел статистички значајан ($R^2 = 0.147$, прилагођени $R^2 = 0.134$, $F(6, 393) = 11.284$, $p < 0.001$), при чему

укључене промјенљиве објашњавају око 15% укупне варијансе у зависној промјенљивој, што представља умјерену предиктивну моћ.

Од шест анализираних предиктора, четири су се показала као статистички значајна. Пол је имао негативан ефекат ($B = -0.444$, $p < 0.001$), што указује да жене чешће него мушкарци сматрају да је неопходна већа државна интервенција. Приходи су такође били значајан фактор ($B = -0.500$, $p < 0.001$), гдје су особе са нижим примањима чешће изражавале потребу за подршком. Слично је уочено и код ангажованости у туризму ($B = -0.546$, $p < 0.001$), гдје су активно укључени испитаници мање захтијевали државну интервенцију, што може указивати на већу самосталност или реалистичнију перцепцију развојних процеса. С друге стране, начин ангажовања ($B = 1.026$, $p < 0.001$) имао је позитиван утицај, што сугерише да формалније учешће у туризму доводи до веће свијести о значају институционалне подршке.

Старост и образовни ниво нису имали статистички значајан утицај у овом моделу. Корелациона анализа потврђује добијене резултате, показујући слабе до умјерене, али значајне везе са промјенљивим као што су пол ($r = -0.233$), приходи ($r = -0.171$), ангажованост у туризму ($r = -0.207$) и начин ангажовања ($r = 0.121$, $p = 0.008$).

У цјелини, резултати указују да на перцепцију потребе за државном подршком у туризму утичу како социоекономски статус, тако и врста и степен укључености у туристичке активности. Економски рањивији појединци и они који нису директно ангажовани у сектору чешће очекују интервенцију државе, што указује на важност креирања јавних политика усмјерених на равномјерно укључење различитих друштвених група у процесе туристичког развоја.

Након тога, вишеструка регресиона анализа спроведена је ради испитивања утицаја различитих социо-демографских и понашајних фактора на перцепцију испитаника о развоју туризма у њиховој заједници. Модел је био статистички значајан ($R^2 = 0.053$, прилагођени $R^2 = 0.038$, $F(6, 393) = 3.660$, $p = 0.002$), при чему је објашњено нешто више од 5% варијансе зависне промјенљиве. Иако та вриједност није висока, резултати указују на присуство значајних разлика у перцепцији у зависности од одређених карактеристика испитаника.

Од шест испитиваних предиктора, једино се ниво прихода показао као статистички значајан ($B = -0.210$, $p = 0.033$), што значи да испитаници са нижим примањима чешће перципирају развој туризма као позитиван. Пол ($p = 0.056$) и старост ($p = 0.097$) нису достигли праг значајности, али су били у његовој близини, што може указивати на потенцијалне трендове у већим или специфичнијим узорцима. Образовни ниво, ангажованост у туризму и начин учешћа нису показали статистички значајан утицај.

Резултати корелационе анализе подржавају ове налазе, показујући слабе, али статистички значајне везе између перцепције туризма и појединих промјенљивих. Пол ($r = 0.135$), туристичка дјелатност ($r = 0.136$) и начин ангажовања ($r = 0.119$) позитивно су повезани са перцепцијом, док приходи показују негативну корелацију ($r = -0.129$, $p = 0.005$). Уопштено, резултати указују на то да социоекономски положај игра одређену улогу у формирању ставова о развоју туризма. Особе са мање финансијских ресурса чешће препознају туризам као прилику за напредак. Иако већина испитиваних фактора није показала јак утицај, налази представљају полазиште за даља истраживања усмјерена ка дубљем разумијевању психо-

социјалних и културних аспеката који обликују ставове грађана о туризму (табела 22).

8.3 Резултати инференцијалних статистичких анализа

8.3.1 Корелационе анализе и утицаји социо-демографских фактора

8.3.1.1 Утицаји пола на различите димензије туристичког развоја - Т-тест

Резултати спроведеног t-теста за независне узорке указују да не постоје статистички значајне разлике између мушкараца и жена када је ријеч о перцепцији негативних последица туризма. На примјер, изјава „развој туризма има негативне утицаје по локално становништво, јер мијења локалну културу и традицију“ дала је резултате $F = 2.011$, $t = -0.608$, $df = 398$, при p-вриједности од 0.544, што није довољно за закључак о значајној разлици.

Сличан образац уочен је и код изјаве да „развој туризма мијења традиционалне обрасце понашања код локалног становништва“, гдје је добијено $F = 6.904$, $t = -1.426$, $df = 398$, $p = 0.155$. Иако су жене, у просјеку, показале нешто виши ниво сагласности ($M = 2.24$, $SD = 1.122$) у поређењу са мушкарцима ($M = 2.08$, $SD = 0.997$), разлика није достигла статистички значајан ниво.

Иста слика се понавља и код осталих тврдњи. За став да „развој туризма нарушава животну средину“, добијене вриједности $F = 10.033$, $t = -0.985$, $df = 398$, $p = 0.325$ не указују на значајност. Ни тврдња о деградацији културно-историјског наслеђа ($F = 6.389$, $t = -1.143$, $df = 398$, $p = 0.254$), као ни она о угрожавању биодиверзитета ($F = 3.043$, $t = -0.363$, $df = 398$, $p = 0.717$), нису показале релевантне разлике међу половима. Исто важи и за перцепцију утицаја на инфраструктуру, гдје је $F = 2.161$, $t = -0.883$, $df = 398$, $p = 0.378$.

Упркос благој тенденцији да жене у већој мјери изражавају сагласност са изјавама о негативним ефектима туризма, ове разлике нису достигле праг статистичке значајности. Свеукупно, резултати указују да пол испитаника није фактор који значајно утиче на процјену еколошких, културних и инфраструктурних аспеката развоја туризма. Ово сугерише да се мјере едукације и развојне политике у оквиру одрживог туризма могу равномјерно усмјеравати ка оба пола (табела 23).

Табела 23. Резултати Т-теста утицаја пола на перцепцију негативних утицаја развоја туризма

Варијабле	F	t	Sig. (2-Tailed)	df	Мушки M (SD)	Женски M (SD)
Развој туризма има негативне утицаје по локално становништво, јер мијења локалну културу и традицију	2.011	-0.608	0.544	398	1.99 (0.939)	2.05 (1.048)
Развој туризма мијења традиционалне обрасце понашања код локалног становништва	6.904	-1.426	0.155	398	2.08 (0.997)	2.24 (1.122)
Развој туризма нарушава животну средину	10.033	-0.985	0.325	398	2.17 (0.985)	2.28 (1.198)
Деградирано културно-историјско наслеђе је последица развоја туризма	6.389	-1.143	0.254	398	2.07 (0.907)	2.18 (1.074)
Развој туризма угрожава биодиверзитет	3.043	-0.363	0.717	398	2.36 (1.028)	2.40 (1.144)
Развој туризма се негативно одражава на инфраструктуру (преоптерећеност, општећења)	2.161	-0.883	0.378	398	2.42 (1.138)	2.52 (1.240)

Према резултатима t-теста за независне узорке, утврђене су статистички значајне разлике у перцепцији позитивних ефеката туризма између мушкараца и жена за три од укупно шест испитиваних изјава. Тако је, на примјер, изјава да „развој туризма доноси већу могућност запослења“ дала резултате $F = 4.034$, $t = 3.976$, $df = 398$, при $p < 0.001$. Мушкарци су у просјеку оцијенили ову тврдњу вишом оцјеном ($M = 4.46$, $SD = 0.861$) у односу на жене ($M = 4.06$, $SD = 1.092$).

Идентична тенденција уочена је и код тврдње „кроз туристички развој се повећавају приходи локалне заједнице“, гдје су вриједности $F = 2.697$, $t = 3.729$, $df = 398$, $p < 0.001$, као и код изјаве „развој туризма стимулише инвестирање у локалну заједницу“, са $F = 0.634$, $t = 3.389$, $df = 398$, $p = 0.001$. У свим овим случајевима, мушкарци су исказивали већи ниво сагласности у односу на жене.

С друге стране, разлике у ставовима нису достигле ниво статистичке значајности у преостале три изјаве. За тврдњу „развој туризма тражи очувану животну средину па самим тим унапређује њену заштиту“ добијени су резултати $F = 4.975$, $t = 1.683$, $df = 398$, $p = 0.093$. Изјава да „туристички развој позитивно утиче на очување културно-историјског наслеђа“ имала је вриједности $F = 7.607$, $t = 1.469$, $df = 398$, $p = 0.142$, док је за став о изградњи инфраструктуре $t = 0.967$, $df = 398$, $p = 0.334$.

Гледано у цјелини, мушкарци су показали већу сагласност са позитивним утицајима туризма, нарочито у домену економских добити као што су запослење, раст прихода и инвестиције. Ови резултати могу указивати на то да мушкарци, у оквиру локалних заједница, чешће препознају или директно осјећају економске користи од развоја туризма. Са друге стране, жене могу имати умјеренији или критичкији став према овим аспектима (табела 24).

Табела 24. Резултати Т-теста утицаја пола на перцепцију позитивних утицаја развоја туризма

Варијабле	F	T	Sig. (2-Tailed)	Df	Мушки M (SD)	Женски M (SD)
Развој туризма доноси већу могућност запослења	4.034	3.976	0.000	398	4.46 (0.861)	4.06 (1.092)
Кроз туристички развој се повећавају приходи локалне заједнице	2.697	3.729	0.000	398	4.39 (0.815)	4.03 (1.072)
Развој туризма стимулише инвестирање у локалну заједницу	0.634	3.389	0.001	398	4.31 (0.866)	3.97 (1.060)
Развој туризма тражи очувану животну средину, па самим тим унапређује њену заштиту	4.975	1.683	0.093	398	3.82 (0.942)	3.64 (1.112)
Туристички развој позитивно утиче на очување културно-историјског наслеђа	7.607	1.469	0.142	398	3.75 (0.902)	3.60 (1.100)
Развој туризма подстиче изградњу инфраструктуре и унапређење постојеће	2.84	0.967	0.334	398	3.90 (0.853)	3.81 (0.998)

Резултати t-теста за независне узорке указују на статистички значајне разлике у начину на који мушкарци и жене доживљавају укљученост локалне заједнице у туристички развој. Жене су, у свим испитиваним ставкама, у већој мјери изразиле увјерење да је заједница имала активну улогу у процесима планирања и доношења одлука, као и да су предлози мјештана били уважени.

Најизраженија разлика забиљежена је код ставке „ставови и сугестије представника локалне заједнице су уважени“, при чему су резултати били $F = 0.734$, $t = -4.106$, $df = 398$, $p < 0.001$. Просјечна оцјена мушкараца износила је $M = 2.09$ ($SD = 1.135$), док је код жена та оцјена била $M = 2.56$ ($SD = 1.163$).

Сличне разлике уочене су и у другим изјавама, попут оне да је „локална заједница довољно укључена у процес туристичког развоја“ ($F = 6.321$, $t = -3.600$, $df = 398$, $p < 0.001$), затим да је „локална заједница била укључена или је тренутно укључена у израду туристичког пројекта“ ($F = 0.748$, $t = -3.211$, $df = 398$, $p = 0.001$), као и тврдње да су „наши предлози били уважени“ ($F = 1.416$, $t = -2.411$, $df = 398$, $p = 0.016$). У свим овим случајевима, жене су исказале виши ниво сагласности.

Додатно, значајне разлике уочене су и код ставке „консултовање од стране локалне самоуправе при планирању развоја туризма“ ($F = 6.833$, $t = -3.547$, $df = 398$, $p < 0.001$), као и код изјаве „активно учешће у доношењу одлука“ ($F = 1.482$, $t = -2.228$, $df = 398$, $p = 0.026$). Једино изјава „локални производи су искоришћени у циљу стварања туристичке понуде“ није показала статистички значајну разлику ($F = 0.568$, $t = 0.062$, $df = 398$, $p = 0.951$).

Сумирано, жене у већој мјери препознају или можда чак прижељкују активнију улогу и признање локалне заједнице у процесима развоја туризма. Ово би могло одражавати различите социјалне улоге и очекивања, али и сугерисати да жене у туризму виде потенцијал за друштвене промјене и већу мобилизацију локалних ресурса (табела 25).

Табела 25. Резултати Т-теста утицаја пола на перцепцију укључености локалне заједнице у туристички развој

Варијабле	F	T	Sig. (2- Tailed)	df	Мушки M (SD)	Женски M (SD)
Локални производи су искоришћени у циљу стварања туристичке понуде	0.568	0.062	0.951	398	3.39 (1.179)	3.38 (1.106)
Приликом планирања активности везаних за развој туризма били смо на неки начин консултовани од стране локалне самоуправе	6.833	-3.547	0.00	398	2.11 (1.093)	2.52 (1.203)
Када су се доносили важне одлуке везане за развој туризма у нашој локалној средини били смо активни учесници у одлучивању	1.482	-2.228	0.026	398	1.95 (1.120)	2.20 (1.150)
Наши предлози су били уважени	1.416	-2.411	0.016	398	1.92 (1.072)	2.18 (1.112)
Локална заједница је довољно укључена у процес туристичког развоја	6.321	-3.6	0.00	398	2.04 (1.108)	2.46 (1.199)
Локална заједница је била укључена / тренутно је укључена у израду туристичких пројеката	0.748	-3.211	0.001	398	2.13 (1.191)	2.51 (1.199)
Ставови и сугестије представника локалне заједнице су уважени	0.734	-4.106	0.00	398	2.09 (1.135)	2.56 (1.163)

Анализа t-тестом за независне узорке показала је статистички значајне разлике у личним ставовима и мотивацији према туризму у зависности од пола. Мушкарци су у већој мјери изразили спремност да се лично ангажују у туристичком сектору и да промовишу своју локалну заједницу као туристичку дестинацију.

Највећа разлика је уочена код изјаве „Желим да се бавим туризмом“, гдје су добијени резултати $F = 33.110$, $t = 6.392$, $df = 398$, $p < 0.001$. Просјечна оцјена мотивације код мушкараца била је $M = 4.03$ ($SD = 0.845$), док је код жена износила $M = 3.33$ ($SD = 1.258$), што указује на значајну полну разлику.

Сличне разлике регистроване су и код ставке „Желим да се моје мјесто афирмише као туристичка дестинација“ ($F = 9.733$, $t = 3.887$, $df = 398$, $p < 0.001$), као и код изјаве „Сматрам да туристички развој може донијети доста бенефита мојој локалној заједници“ ($F = 2.863$, $t = 4.008$, $df = 398$, $p < 0.001$). У свим овим случајевима, мушкарци су у већој мјери препознали потенцијал туризма као развојне могућности.

С друге стране, код изјава „Туризам је дјелатност будућности“ ($F = 1.548$, $t = 1.210$, $df = 398$, $p = 0.227$) и „Сматрам да је сваки становник локалне заједнице једнако важан за туристички развој“ ($F = 0.416$, $t = 0.530$, $df = 398$, $p = 0.596$), нису забиљежене статистички значајне разлике међу половима.

У цјелини, налази показују да мушкарци испољавају већи лични ентузијазам и економски интерес за активну улогу у туристичком сектору. Иако се оба пола слажу о важности инклузивности у развоју туризма, мушкарци се у већој мјери виде као директни учесници у тим процесима (табела 26).

Табела 26. Резултати Т-теста утицаја пола на ставове испитаника о перцепцији и спремности локалног становништва за развој туризма

Варијабле	<i>F</i>	<i>t</i>	Sig. (2-Tailed)	df	Мушки М (SD)	Женски М (SD)
Ја желим да се моје мјесто афирмише као туристичка дестинација	9.733	3.887	0.00	398	4.21 (0.920)	3.79 (1.184)
Сматрам да туристички развој може донијети доста бенефита мојој локалној заједници	2.863	4.008	0.00	398	4.32 (0.849)	3.92 (1.091)
Ја желим да се бавим туризмом	33.11	6.392	0.00	398	4.03 (0.845)	3.33 (1.258)
Туризам је дјелатност будућности	1.548	1.21	0.227	398	3.87 (0.893)	3.75 (1.010)
Сматрам да је сваки становник локалне заједнице једнако важан за туристички развој	0.416	0.53	0.596	398	3.89 (1.040)	3.83 (1.095)

Анализа разлика у перцепцији институционалне подршке туристичком развоју показала је статистички значајне разлике између полова у све три испитиване димензије. Жене су у већој мјери него мушкарци сматрале да државни и локални органи показују иницијативу за укључивање локалне заједнице у будуће туристичке активности.

Највећа разлика уочена је код изјаве да су надлежне институције „показале жељу да се у будућности локална заједница што више укључи у туристички развој“, са резултатима $F = 0.097$, $t = -4.417$, $df = 398$, $p < 0.001$. Просјечна оцјена код жена износила је $M = 2.76$ ($SD = 1.208$), док је код мушкараца била $M = 2.23$ ($SD = 1.178$).

Исти образац поновио се и код ставке о програмима, округлим столовима и едукацијама које су институције спроводиле ради већег укључивања грађана ($F = 1.042$, $t = -3.997$, $df = 398$, $p < 0.001$). Такође, у ставу који се односи на постојање конкретне подршке у виду кредита, субвенција и донација, жене су поново показале вишу оцјену ($F = 0.151$, $t = -5.046$, $df = 398$, $p < 0.001$). У свим случајевима, њихова перцепција институционалне активности била је израженија у односу на мушкарце.

Ови налази могу указивати на различите нивое информисаности, учешћа или очекивања код мушкараца и жена, али и на активнију улогу коју жене можда већ преузимају у иницирању локалних туристичких процеса. Резултати сугеришу важност родно сензитивног приступа у планирању и спровођењу јавних политика у области одрживог развоја туризма (табела 27).

Табела 27. Резултати Т-теста утицаја пола на перцепцију подршке државе и локалне самоуправе у процесу унапређења туризма

Варијабле	F	T	Sig. (2-Tailed)	df	Мушки M (SD)	Женски M (SD)
Државни органи и органи локалне самоуправе су показали жељу да се у будућности локална заједница што више укључи у туристички развој	0.097	-4.417	0.00	398	2.23 (1.178)	2.76 (1.208)
Државни органи и органи локалне самоуправе су спровели различите програме, округле столове, едукације и др., како би се локална заједница едуковала и што масовније укључила у процес формирања туристичких производа	1.042	-3.997	0.00	398	2.08 (1.155)	2.55 (1.171)
Постоји помоћ локалне самоуправе или државе приликом укључивања чланова локалне заједнице да се баве туризмом (кредити, субвенције, донације, едукације)	0.151	-5.046	0.00	398	2.16 (1.187)	2.75 (1.156)

Резултати t-теста показују статистички значајне разлике у начину на који мушкарци и жене доживљавају развојни допринос појединих облика туризма. Мушкарци су у већој мјери од жена препознали потенцијал спортско-рекреативног туризма ($F = 1.329$, $t = 3.811$, $df = 398$, $p < 0.001$), културног ($F = 0.764$, $t = 3.056$, $df = 398$, $p = 0.002$), еко-туризма ($F = 2.456$, $t = 2.553$, $df = 398$, $p = 0.011$) и гастрономског туризма ($F = 1.492$, $t = 3.118$, $df = 398$, $p = 0.002$).

Посебно се издваја спортско-рекреативни туризам, гдје је просјечна оцјена код мушкараца износила $M = 3.74$ ($SD = 0.975$), док је код жена била нижа – $M = 3.36$ ($SD = 1.031$), што јасно указује на разлику у перцепцији овог сегмента.

Иако су мушкарци такође нешто више вредновали допринос манифестационог, ловног и наутичког туризма, те разлике нису биле статистички значајне ($p > 0.05$), осим у случају наутичког туризма који је био на граници значајности ($F = 0.013$, $t = 1.967$, $df = 398$, $p = 0.050$). Код руралног и авантуристичког туризма полне разлике нису биле статистички значајне, иако су мушкарци благо више оцијенили њихов утицај (табела 28).

Табела 28. Резултати Т-теста утицаја пола на перцепцију најперспективнијих облика туризма за развој

Варијабле	F	T	Sig. (2-Tailed)	Df	Мушки М (SD)	Женски М (SD)
Развоју највише доприноси рурални туризам	0.292	-1.665	0.097	398	3.25 (1.103)	3.43 (1.073)
Развоју највише доприноси спортско-рекреативни туризам	1.329	3.811	0.00	398	3.74 (0.975)	3.36 (1.031)
Развоју највише доприноси авантуристички туризам	4.272	1.389	0.166	398	3.50 (0.925)	3.36 (1.074)
Развоју највише доприноси културни туризам	0.764	3.056	0.002	398	3.77 (1.128)	3.44 (1.064)
Развоју највише доприноси екотуризам	2.456	2.553	0.011	398	3.77 (0.916)	3.51 (1.040)
Развоју највише доприноси гастрономски туризам	1.492	3.118	0.002	398	3.74 (0.952)	3.43 (1.034)
Развоју највише доприноси манифестациони туризам	0.04	1.643	0.101	398	3.45 (1.010)	3.28 (1.026)
Развоју највише доприноси ловни и риболовни туризам	5.962	1.714	0.087	398	3.17 (1.284)	2.96 (1.136)
Развоју највише доприноси наутички туризам	0.013	1.967	0.05	398	3.02 (1.200)	2.80 (1.102)

Свеукупно, резултати указују да мушкарци чешће повезују туристички развој са облицима који носе економски, спортски или адреналински карактер. Женска перцепција у овим областима је умјеренија, што може одражавати различите друштвене улоге, интересовања или приступ туризму. Ове разлике важно је имати у виду при креирању стратегија развоја туризма које узимају у обзир родну структуру локалне заједнице. Хипотеза 19 је потврђена, јер је утврђена статистички значајна разлика у перцепцијама туристичког развоја у зависности од пола испитаника.

8.3.1.2 Утицаји година старости на различите димензије туристичког развоја - Пирсонова корелација

Пирсонова корелациона анализа показала је да не постоји статистички значајна веза између старосне доби испитаника и њихових ставова о негативним последицама развоја туризма. Коефицијенти корелације (r) крећу се у распону од 0.01 до 0.08, док су све r -вриједности изнад прага значајности од 0.05, што указује да узраст не представља значајан фактор у формирању ових ставова. Хипотеза 20 је одбачена, јер није утврђена статистички значајна повезаност старосне структуре испитаника и њихових перцепција туристичког развоја.

Највећа корелација забиљежена је код става „Развој туризма има негативне утицаје по локално становништво, јер мијења локалну културу и традицију“ ($r = 0.08$; $p = 0.078$), али чак и ова вриједност није статистички значајна. Остали испитани ставови, као што су „Развој туризма нарушава животну средину“ ($r = 0.05$; $p = 0.262$) и „Развој туризма се негативно одражава на инфраструктуру“ ($r = 0.01$; $p = 0.733$), показују још слабију повезаност са старосном доби.

Све у свему, резултати сугеришу да узраст испитаника не игра пресудну улогу у критичком сагледавању утицаја туризма. Вјероватније је да су други фактори — попут образовања, мјеста боравка или личних искустава са туризмом — од већег значаја у обликовању ових ставова.

Поред корелације са старосном доби, анализиране су и узајамне повезаности између различитих ставова испитаника о негативним последицама развоја туризма. Резултати Пирсонове корелационе анализе показују снажне и статистички значајне позитивне везе међу свим испитиваним ставовима, што указује на њихову унутрашњу повезаност и доследност у перцепцији испитаника.

Најјача корелација утврђена је између става „Развој туризма има негативне утицаје по локално становништво, јер мијења локалну културу и традицију“ и става „Развој туризма мијења традиционалне обрасце понашања код локалног становништва“ ($r = 0.773$, $p < 0.001$), што потврђује висок ниво сагласности у доживљају културолошких промјена као негативне последице туризма.

Јакe повезаности уочене су и између еколошких и инфраструктурних аспеката, као што је став „Развој туризма нарушава животну средину“, који је високо повезан са ставом „Развој туризма угрожава биодиверзитет“ ($r = 0.779$, $p < 0.001$), као и са ставом „Развој туризма се негативно одражава на инфраструктуру (преоптерећеност, оштећења)“ ($r = 0.621$, $p < 0.001$). Такође, значајна повезаност постоји и са ставом о деградацији културно-историјског наслеђа ($r = 0.681$, $p < 0.001$).

Ови коефицијенти корелације упућују на умјерену до снажну усклађеност у ставовима, што значи да испитаници који препознају један облик негативног утицаја туризма често препознају и друге — било да су еколошке, културне или инфраструктурне природе.

Насупрот томе, старосна доб испитаника показала је слабу и статистички незначајну повезаност са свим анализираним ставовима. Сходно томе, може се закључити да на формирање ових ставова утичу прије свега други друштвени или индивидуални фактори, а не сам узраст испитаника (табела 29).

Табела 29. Резултати Пирсонове корелационе анализе утицаја година старости на перцепцију негативних утицаја развоја туризма

Варијабле	R	Sig.
Развој туризма има негативне утицаје по локално становништво, јер мијења локалну културу и традицију	0.08	0.78
Развој туризма мијења традиционалне обрасце понашања код локалног становништва	0.06	0.18
Развој туризма нарушава животну средину	0.05	0.26
Деградирано културно-историјско наслеђе је последица развоја туризма	0.01	0.74
Развој туризма угрожава биодиверзитет	0.04	0.34
Развој туризма се негативно одражава на инфраструктуру (преоптерећеност, оштећења)	0.01	0.73

Резултати Пирсонове корелационе анализе показали су да не постоји статистички значајна повезаност између старосне доби испитаника и њихових ставова о позитивним ефектима развоја туризма. Коефицијенти корелације (r) крећу се од

-0.04 до 0.08, док све *p*-вриједности прелазе праг значајности од 0.05, што указује на одсуство значајне статистичке везе између узраста и наведених ставова.

Највиша вриједност забиљежена је за став „Развој туризма доноси већу могућност запошљавања“ ($r = 0.077$; $p = 0.124$), док су најниже, и негативне, вриједности уочене код ставова „Туристички развој позитивно утиче на очување културно-историјског наслеђа“ ($r = -0.041$; $p = 0.409$) и „Развој туризма подстиче изградњу инфраструктуре“ ($r = -0.032$; $p = 0.527$). Ови резултати упућују на благу сумњу старијих испитаника према позитивним ефектима туризма, али су те разлике занемарљиве и статистички безначајне. Овакви налази потврђују претходне закључке да старост није пресудан фактор у обликовању ставова о туризму, без обзира на то да ли су ти ставови позитивни или негативни.

Супротно односу са узрастом, резултати Пирсонове корелационе анализе показују снажне и статистички значајне позитивне повезаности међу самим ставовима о позитивним аспектима туризма. Ове повезаности, које су у већини случајева високе до веома високе, указују на доследну перцепцију – испитаници који идентификују једну позитивну страну туризма, обично препознају и остале.

Најизраженија повезаност уочена је између става „Кроз туристички развој се повећавају приходи локалне заједнице“ и ставова „Развој туризма стимулише инвестирање у локалну заједницу“ и „Развој туризма доноси већу могућност запошљавања“ ($r = 0.862$; $p < 0.001$), што указује на снажно повезивање економских ефеката са развојем туризма.

Висок ниво повезаности присутан је и у еколошко-културним аспектима. Ставови попут „Развој туризма тражи очувану животну средину, па самим тим унапређује њену заштиту“ и „Туристички развој позитивно утиче на очување културно-историјског наслеђа“ ($r = 0.733$; $p < 0.001$), као и са ставом „Развој туризма подстиче изградњу инфраструктуре“ ($r = 0.690$; $p < 0.001$), показују значајну повезаност.

Највиша корелација у цјелокупном сету позитивних ставова уочена је између ставова „Туристички развој позитивно утиче на очување културно-историјског наслеђа“ и „Развој туризма подстиче изградњу инфраструктуре“ ($r = 0.791$; $p < 0.001$), што сугерише да испитаници туризам често виде као покретач и културног и инфраструктурног напретка (табела 30).

Табела 30. Резултати Пирсонове корелационе анализе утицаја година старости на перцепцију позитивних утицаја развоја туризма

Варијабле	<i>R</i>	<i>Sig.</i>
Развој туризма доноси већу могућност запослења	0.07	0.12
Кроз туристички развој се повећавају приходи локалне заједнице	0.06	0.13
Развој туризма стимулише инвестирање у локалну заједницу	0.04	0.34
Развој туризма тражи очувану животну средину, па самим тим унапређује њену заштиту	0.00	0.92
Туристички развој позитивно утиче на очување културно-историјског наслеђа	-0.04	0.40
Развој туризма подстиче изградњу инфраструктуре и унапређење постојеће	-0.03	0.52

Резултати Пирсонове корелационе анализе показали су да не постоји статистички значајна веза између старосне доби испитаника и њихове перцепције степена укључености локалне заједнице у туристички развој. Сви коефицијенти корелације (r) су веома ниски, у опсегу од -0.062 до 0.048 , а p -вриједности су знатно изнад прага значајности од 0.05 , што указује на одсуство релевантне статистичке повезаности.

Највиша, иако слаба, позитивна корелација уочена је код става „Локални производи су искоришћени у циљу стварања туристичке понуде“ ($r = 0.048$; $p = 0.339$), док су најниже, негативне вриједности забиљежене за ставове „Ставови и сугестије представника локалне заједнице су уважени“ ($r = -0.062$; $p = 0.219$) и „Локална заједница је била/тренутно је укључена у израду туристичких пројеката“ ($r = -0.052$; $p = 0.301$).

Ови подаци потврђују да старосна доб не утиче на процјену степена партиципације локалне заједнице, при чему индивидуалне перцепције највјероватније произилазе из личног искуства и специфичности локалног окружења.

С друге стране, анализа је показала висок ниво међусобне повезаности између свих ставова који се односе на учешће локалне заједнице у туристичком развоју. Све корелације су позитивне и статистички значајне на нивоу од 0.01 , што указује на конзистентан образац перцепције међу испитаницима.

Најјача повезаност је забиљежена између става „Локална заједница је довољно укључена у процес туристичког развоја“ и става „Локална заједница је била/тренутно је укључена у израду туристичких пројеката“ ($r = 0.870$; $p < 0.001$), што сугерише да осјећај опште укључености прати препознавање конкретног учешћа.

Слично томе, веома јака веза постоји између става „Када су се доносиле важне одлуке везане за развој туризма били смо активни учесници“ и става „Наши предлози су били уважени“ ($r = 0.870$; $p < 0.001$), што указује на значај осјећаја учешћа у одлучивању за укупну процјену партиципације.

Поред тога, ставови о консултацијама са локалном самоуправом, уважености мишљења и употреби локалних производа такође показују значајне позитивне везе са осталим показатељима, што потврђује повезаност између формалне и неформалне партиципације.

У цјелини, резултати показују да испитаници који препознају мањак укључености у једном аспекту, често слично оцјењују и друге аспекте, што упућује на унутрашње повезан и стабилан систем ставова о учешћу локалне заједнице (табела 31).

Табела 31. Резултати Пирсонове корелационе анализе утицаја година старости на перцепцију укључености локалне заједнице у туристички развој

Варијабле	R	Sig.
Локални производи су искоришћени у циљу стварања туристичке понуде	0.04	0.33
Приликом планирања активности везаних за развој туризма били смо на неки начин консултовани од стране локалне самоуправе	-0.05	0.30
Када су се доносиле важне одлуке везане за развој туризма у нашој локалној средини били смо активни учесници у одлучивању	-0.04	0.39
Наши предлози су били уважени	-0.01	0.78
Локална заједница је довољно укључена у процес туристичког развоја	-0.03	0.52
Локална заједница је била укључена / тренутно је укључена у израду туристичких пројеката	-0.05	0.30
Ставови и сугестије представника локалне заједнице су уважени	-0.06	0.21

Резултати Пирсонове корелационе анализе показују да не постоји статистички значајна повезаност између старосне доби испитаника и њихових ставова о будућности туризма, личним намјерама и значају заједничког дјеловања у развоју туризма. Сви коефицијенти корелације су веома ниски, у распону од -0.02 до 0.07 , а r -вриједности су знатно изнад прага значајности од 0.05 .

Највећа, и даље слаба, повезаност уочена је код става „Сматрам да туристички развој може донијети доста бенефита мојој локалној заједници“ ($r = 0.067$; $p = 0.178$), док је најнижа, негативна, вриједност забиљежена код става „Сматрам да је сваки становник локалне заједнице једнако важан за туристички развој“ ($r = -0.017$; $p = 0.733$). Ови подаци указују да узраст не представља релевантан фактор у формирању позитивних ставова о развоју туризма, већ да су они условљени ширим друштвеним и личним околностима.

Корелациона анализа показује висок степен узајамне повезаности између ставова који се односе на афирмацију туризма као значајне друштвене и економске дјелатности. Све испитиване ставке у снажним су и статистички значајним позитивним корелацијама ($p < 0.001$), што указује на постојање стабилне унутрашње структуре увјерења код испитаника.

Најјача повезаност установљена је између ставова „Ја желим да се моје мјесто афирмише као туристичка дестинација“ и „Сматрам да туристички развој може донијети доста бенефита мојој локалној заједници“ ($r = 0.802$; $p < 0.001$), што указује да испитаници који подржавају локални туристички развој уједно у њему виде потенцијал за добробит читаве заједнице.

Такође, став „Туризам је дјелатност будућности“ у снажној је вези са увјерењем да су „сви чланови заједнице подједнако важни за туристички развој“ ($r = 0.639$; $p < 0.001$) и са лично исказаном жељом „да се бавим туризмом“ ($r = 0.573$; $p < 0.001$), што показује јасну повезаност између визије туризма и личне мотивације за ангажман у тој области (табела 32).

Табела 32. Резултати Пирсонове корелационе анализе утицаја година старости на ставове испитаника о перцепцији и спремности локалног становништва за развој туризма

Варијабле	R	Sig.
Ја желим да се моје мјесто афирмише као туристичка дестинација	0.05	0.27
Сматрам да туристички развој може донијети доста бенефита мојој локалној заједници	0.06	0.17
Ја желим да се бавим туризмом	0.04	0.42
Туризам је дјелатност будућности	-0.02	0.66
Сматрам да је сваки становник локалне заједнице једнако важан за туристички развој	-0.01	0.73

Према резултатима Пирсонове корелационе анализе, није утврђена статистички значајна повезаност између старосне доби испитаника и њихове перцепције подршке коју државни и локални органи пружају у туристичком развоју. Коефицијенти корелације (r) су слаби и негативни, у распону од -0.051 до -0.064 , док су све p -вриједности изнад 0.05 .

Најнижа вриједност забиљежена је код става „Државни органи и органи локалне самоуправе су показали жељу да се у будућности локална заједница што више укључи у туристички развој“ ($r = -0.064$; $p = 0.200$), што може указивати на нешто критичнији став старијих испитаника, али без статистичке релевантности.

Ови резултати потврђују раније налазе, додатно указујући да старосна доб не утиче значајно на формирање перцепција о институционалној подршци туризму.

С друге стране, анализа је показала да су сви ставови који се односе на подршку државних и локалних институција у међусобној снажној и статистички значајној позитивној повезаности. Вриједности корелације крећу се између $r = 0.799$ и $r = 0.843$ ($p < 0.001$), што указује на високу унутрашњу конзистентност испитиваних ставова.

Највиша повезаност утврђена је између става „Државни органи и органи локалне самоуправе су спровели различите програме, округле столове, едукације и др.“ и става „Постоји помоћ локалне самоуправе или државе приликом укључивања чланова локалне заједнице да се баве туризмом“ ($r = 0.843$; $p < 0.001$).

Ови налази показују да испитаници који препознају један облик институционалне подршке, најчешће уочавају и друге, што указује на доживљај подршке као системске и мултидимензионалне у процесу туристичког развоја (табела 33).

Табела 33. Резултати Пирсонове корелационе анализе утицаја година старости на перцепцију подршке државе и локалне самоуправе у процесу унапређења туризма

Варијабле	R	Sig.
Државни органи и органи локалне самоуправе су показали жељу да се у будућности локална заједница што више укључи у туристички развој	-0.06	0.20
Државни органи и органи локалне самоуправе су спровели различите програме, округле столове, едукације и др., како би се локална заједница едуковала и што масовније укључила у процес формирања туристичких производа	-0.05	0.30
Постоји помоћ локалне самоуправе или државе приликом укључивања чланова локалне заједнице да се баве туризмом (кредити, субвенције, донације, едукације)	-0.04	0.29

За разлику од претходно анализираних области, Пирсонова корелациона анализа показала је поједине статистички значајне, иако слабе, позитивне повезаности између старосне доби испитаника и њихове перцепције о томе који облици туризма највише доприносе развоју туристичких производа.

Најизраженије позитивне корелације утврђене су за:

- спортско-рекреативни туризам ($r = 0.165$; $p = 0.001$),
- манифестациони туризам ($r = 0.166$; $p = 0.001$),
- гастрономски туризам ($r = 0.152$; $p = 0.002$),
- ловни и риболовни туризам ($r = 0.150$; $p = 0.003$),
- екотуризам ($r = 0.144$; $p = 0.004$),
- културни туризам ($r = 0.122$; $p = 0.015$),
- наутички туризам ($r = 0.110$; $p = 0.028$),
- авантуристички туризам ($r = 0.108$; $p = 0.030$).

Ове вриједности указују на благу склоност старијих испитаника да у већој мјери препознају потенцијал ових облика туризма за локални развој. Иако су све корелације ниске по интензитету, њихова статистичка значајност указује на постепено формирање структурираног и критичкијег става са годинама. Супротно томе, рурални туризам није показао статистички значајну повезаност са узрастом ($r = 0.045$; $p = 0.367$), што може значити да је прихваћен слично међу свим генерацијама (табела 34).

Табела 34. Резултати Пирсонове корелационе анализе утицаја година старости на перцепцију најперспективнијих облика туризма за развој

Варијабле	<i>R</i>	<i>Sig.</i>
Развоју највише доприноси рурални туризам	0.04	0.36
Развоју највише доприноси спортско-рекреативни туризам	0.16	0.00**
Развоју највише доприноси авантуристички туризам	0.10	0.03*
Развоју највише доприноси културни туризам	0.12	0.01**
Развоју највише доприноси екотуризам	0.14	0.00**
Развоју највише доприноси гастрономски туризам	0.15	0.00**
Развоју највише доприноси манифестациони туризам	0.16	0.00**
Развоју највише доприноси ловни и риболовни туризам	0.15	0.00**
Развоју највише доприноси наутички туризам	0.11	0.02*

Корелациона анализа између различитих облика туризма показала је веома високе и статистички значајне позитивне повезаности ($p < 0.001$). То сугерише да испитаници који позитивно оцјењују један облик туризма имају тенденцију да на сличан начин вреднују и друге.

Примјери укључују:

- авантуристички и манифестациони туризам ($r = 0.601$),
- гастрономски и манифестациони туризам ($r = 0.692$),
- ловни и риболовни са наутичким туризмом ($r = 0.712$).

Ови резултати указују на широку отвореност испитаника према разноврсној туристичкој понуди, као и на потенцијал за интеграцију више туристичких форми у развојне стратегије (табела 34).

8.3.1.3 Утицаји образовања на различите димензије туристичког развоја - АНОВА

Једнофакторска анализа варијансе (ANOVA) примијењена је ради утврђивања постоје ли статистички значајне разлике у перцепцији негативних утицаја развоја туризма у односу на ниво образовања испитаника. Анализа је обухватила три образовне категорије: основно, средње и високо образовање. Провјера хомогености варијанси методом Levene-овог теста показала је, у већини случајева, испуњеност неопходних претпоставки.

Резултати указују на постојање статистички значајне разлике у ставу „Развој туризма има негативне утицаје по локално становништво, јер мијења локалну културу и традицију“ ($F = 3.19$, $p = 0.042$). Tukey HSD анализа показује да испитаници са високом стручном спремом мање изражавају сагласност са овом тврдњом ($M = 2.05$, $SD = 1.03$) у односу на оне са завршеном основном школом ($M = 2.43$, $SD = 0.94$), што указује на мање доживљене пријетње по културу и традицију код високообразованих.

Сличан образац уочен је и код става „Развој туризма мијења традиционалне обрасце понашања код локалног становништва“, гдје су разлике у перцепцијама такође статистички значајне ($F = 3.95$, $p = 0.020$). Високообразовани испитаници у већој мјери уочавају овај утицај ($M = 2.30$, $SD = 1.14$), у поређењу са онима са средњом стручном спремом ($M = 2.03$, $SD = 1.02$), што може указивати на већу сензибилисаност за друштвене и културне промјене.

Такође је утврђена статистички значајна разлика у ставу „Развој туризма нарушава животну средину“ ($F = 3.28$, $p = 0.038$), при чему испитаници са високом стручном спремом изражавају већу забринутост за еколошке последице ($M = 2.37$, $SD = 1.16$) у односу на оне са средњом школом ($M = 2.10$, $SD = 1.08$), што може одражавати и виши ниво еколошке свијести.

С друге стране, код изјава као што су: „Деградирано културно-историјско наслеђе је последица развоја туризма“ ($F = 1.61$, $p = 0.201$), „Развој туризма угрожава биодиверзитет“ ($F = 1.90$, $p = 0.151$) и „Развој туризма се негативно одражава на инфраструктуру (преоптерећеност, оштећења)“ ($F = 1.46$, $p = 0.233$), нису уочене статистички значајне разлике у ставовима међу испитаницима различитих нивоа образовања.

У цјелини, налази указују на то да образовање има умјерен, али статистички значајан утицај на перцепцију одређених негативних аспеката развоја туризма. Високообразовани појединци у већој мјери препознају друштвене и еколошке промјене, док се перцепције у другим областима, попут утицаја на инфраструктуру или биодиверзитет, не разликују знатно међу групама (табела 35).

Табела 35. Резултати АНОВА анализе утицаја образовања на перцепцију негативних утицаја развоја туризма

Варијабле	F	Sig.
Развој туризма има негативне утицаје по локално становништво, јер мијења локалну културу и традицију	3.191	0.042*
Развој туризма мијења традиционалне обрасце понашања код локалног становништва	3.949	0.024*
Развој туризма нарушава животну средину	3.284	0.038*
Деградирано културно-историјско наслеђе је последица развоја туризма	1.609	0.201
Развој туризма угрожава биодиверзитет	1.897	0.151
Развој туризма се негативно одражава на инфраструктуру (преоптерећеност, општећења)	1.460	0.233

У циљу испитивања разлика у перцепцији позитивних утицаја туризма у зависности од образовне структуре, спроведена је једнофакторска анализа варијансе (ANOVA), при чему су испитаници били подијељени у три групе: основно, средње и високо образовање. Levene-ов тест хомогености варијанси у већини случајева потврдио је испуњеност услова за примјену анализе.

Резултати показују да не постоје статистички значајне разлике у перцепцијама позитивних ефеката туризма између образовних група. Ипак, уочене су нијансиране разлике у просјечним оцјенама, које указују на суптилне трендове у ставовима испитаника.

Код става „Развој туризма доноси већу могућност запошљавања“, највишу оцјену дају испитаници са средњом стручном спремом ($M = 4.38$, $SD = 0.88$), затим високообразовани ($M = 4.09$, $SD = 1.13$), а најнижу они са основном школом ($M = 4.03$, $SD = 1.13$). Иако је разлика статистички незнатна ($p = 0.082$), овај образац може одражавати практичну оријентацију средње образованих.

Сличан тренд присутан је и код става „Кроз туристички развој се повећавају приходи локалне заједнице“, гдје испитаници са средњом школом исказују највиши ниво сагласности ($M = 4.29$, $SD = 0.90$), у поређењу са високообразованим ($M = 4.11$, $SD = 1.04$) и испитаницима са основном школом ($M = 3.87$, $SD = 1.17$). Иако је Levene-ов тест указао на граничну хетерогеност варијанси ($p = 0.049$), резултати ANOVA нису били статистички значајни ($p > 0.05$).

У ставу „Развој туризма стимулише инвестирање у локалну заједницу“, испитаници са средњом школом поново биљеже највишу оцјену ($M = 4.22$, $SD = 0.94$), док су вриједности ниже код основне ($M = 4.00$, $SD = 0.87$) и високе стручне спреме ($M = 4.01$, $SD = 1.06$). Разлика није статистички значајна ($p = 0.306$), уз потврду хомогености варијанси ($p = 0.960$).

Када је ријеч о еколошким аспектима, став „Развој туризма тражи очувану животну средину, па самим тим унапређује њену заштиту“ добија сличне оцјене у свим групама – од 3.63 до 3.79 – без статистички значајних разлика ($p = 0.184$).

Став „Туристички развој позитивно утиче на очување културно-историјског наслеђа“ такође показује уједначене оцјене: основно ($M = 3.63$), средње ($M = 3.73$), високо образовање ($M = 3.59$), без значајне разлике ($p = 0.425$).

На крају, код става „Развој туризма подстиче изградњу инфраструктуре“, испитаници са средњом ($M = 3.87$) и високом стручном спремом ($M = 3.85$) биљеже нешто више оцјене од оних са основном школом ($M = 3.73$), али разлика није статистички значајна ($p = 0.248$).

У цјелини, резултати показују да, иако статистички значајне разлике у процјени позитивних утицаја туризма између образовних група нису утврђене, постоје трендови који упућују на већу повезаност испитаника са средњим образовањем са економским аспектима туризма. Њихове оцјене доследно одражавају прагматичнији приступ, док су ставови осталих група уједначенији и умјеренији, што може захтијевати дубља квалитативна истраживања (табела 36).

Табела 36. Резултати АНОВА анализе утицаја образовања на перцепцију позитивних утицаја развоја туризма

Варијабле	<i>F</i>	<i>Sig.</i>
Развој туризма доноси већу могућност запослења	4.486	0.012
Кроз туристички развој се повећавају приходи локалне заједнице	3.378	0.035
Развој туризма стимулише инвестирање у локалну заједницу	2.206	0.111
Развој туризма тражи очувану животну средину па самим тим унапређује њену заштиту	0.936	0.393
Туристички развој позитивно утиче на очување културно-историјског наслеђа	0.776	0.461
Развој туризма подстиче изградњу инфраструктуре и унапређење постојеће	0.261	0.771

Резултати једнофакторске анализе варијансе показују постојање статистички значајних разлика у процјени укључености локалне заједнице у туристички развој у односу на образовну структуру испитаника. Све анализиране изјаве показале су висок ниво статистичке значајности ($p < 0.001$), чиме су потврђене разлике између група са основном, средњом и високом стручном спремом.

Испитаници са високом стручном спремом највише истичу да су локални производи искоришћени у туристичке сврхе ($M = 3.72$, $SD = 1.07$), док су ниже оцјене забиљежене код испитаника са средњом ($M = 3.20$, $SD = 1.14$) и основном школом ($M = 3.00$, $SD = 1.08$). Разлике су статистички значајне ($F = 11.72$, $p < 0.001$).

Код става „Били смо консултовани од стране локалне самоуправе приликом планирања туристичких активности“, испитаници са високом школом изражавају највиши ниво сагласности ($M = 2.65$, $SD = 1.22$), у односу на основно ($M = 2.03$, $SD = 0.96$) и средње образовање ($M = 2.15$, $SD = 1.12$). Разлике су статистички потврђене ($F = 9.64$, $p < 0.001$).

Слично важи и за став „Били смо активни учесници у доношењу одлука“, гдје су оцјене испитаника са високом спремом ($M = 2.37$, $SD = 1.18$) више у односу на основно ($M = 2.00$, $SD = 0.95$) и средње образовање ($M = 1.90$, $SD = 1.10$), уз статистичку значајност ($F = 7.83$, $p < 0.001$).

Највеће разлике уочене су код изјаве „Локална заједница је била укључена/тренутно је укључена у израду туристичког пројекта“, гдје испитаници са високом школом имају највишу просјечну оцјену ($M = 2.81$, $SD = 1.19$), док су оцјене нижих образовних

група ниже (основна: $M = 2.07$, $SD = 0.91$; средња: $M = 2.04$, $SD = 1.15$). Разлике су високо значајне ($F = 20.68$, $p < 0.001$).

Став „Наши предлози су били уважени“ је највише подржан од високообразованих испитаника ($M = 2.38$, $SD = 1.16$), а знатно ниже оцјене долазе од средње ($M = 1.85$, $SD = 1.02$) и основне групе ($M = 1.93$, $SD = 0.98$). Разлика је статистички потврђена ($F = 11.19$, $p < 0.001$).

Сличан образац важи и за став „Локална заједница је довољно укључена у процес туристичког развоја“ (висока: $M = 2.68$, $SD = 1.18$; основна: $M = 1.97$, $SD = 0.96$; средња: $M = 2.03$, $SD = 1.12$), уз јасну статистичку разлику ($F = 15.97$, $p < 0.001$).

И коначно, највећи степен сагласности са изјавом „Ставови и сугестије представника локалне заједнице су уважени“ такође исказују високообразовани испитаници ($M = 2.70$, $SD = 1.14$), док су оцјене ниже код основног ($M = 1.87$, $SD = 0.86$) и средњег образовања ($M = 2.16$, $SD = 1.17$). Разлика је статистички значајна ($F = 13.06$, $p < 0.001$).

У цјелини, резултати показују доследан образац: испитаници са вишим образовањем у већој мјери доживљавају заједницу као укључену, консултовану и утицајну у процесима туристичког развоја. Ово може бити резултат веће информисаности, боље повезаности са институцијама или личног учешћа у иницијативама. Насупрот томе, испитаници са нижим образовањем систематски изражавају ниже оцјене, што може указивати на њихову мању видљивост и укљученост у развојне процесе и потенцијалну потребу за већом инклузијом (табела 37).

Табела 37. Резултати АНОВА анализе утицаја образовања на перцепцију укључености локалне заједнице у туристички развој

Варијабле	<i>F</i>	<i>Sig.</i>
Локални производи су искоришћени у циљу стварања туристичке понуде	11.717	0.000
Приликом планирања активности везних за развој туризма били смо на неки начин консултовани од стране локалне самоуправе	9.638	0.000
Када су се доносиле важне одлуке везане за развој туризма у нашој локалној средини били смо активни учесници у одлучивању	7.834	0.000
Наши предлози су били уважени	11.187	0.000
Локална заједница је довољно укључена у процес туристичког развоја	15.968	0.000
Локална заједница је била укључена / тренутно је укључена у израду туристичких пројеката	20.679	0.000
Ставови и сугестије представника локалне заједнице су уважени	13.057	0.000

Резултати једнофакторске анализе варијансе нису показали постојање статистички значајних разлика у процјени будућности туризма и личној оријентацији ка туризму у односу на образовну структуру испитаника. Ниједна од анализираних изјава није достигла ниво статистичке значајности ($p > 0.05$), што указује да не постоје разлике у ставовима између испитаника са основном, средњом и високом стручном спремом.

Испитаници свих образовних нивоа у приближно једнакој мјери изражавају жељу да се њихово мјесто афирмише као туристичка дестинација. Средње вриједности су уједначене: испитаници са основном школом ($M = 3.80$, $SD = 1.13$), средњом

стручном спремом ($M = 4.00$, $SD = 1.09$) и високом стручном спремом ($M = 3.97$, $SD = 1.09$). Разлике нису статистички значајне ($F = 0.44$, $p = 0.644$).

Сличан образац уочен је и код изјаве да туристички развој може донијети бројне бенефите за локалну заједницу. Испитаници са основном школом дали су просјечну оцјену од $M = 4.10$ ($SD = 0.96$), они са средњом стручном спремом $M = 4.12$ ($SD = 1.02$), а са високом стручном спремом $M = 4.07$ ($SD = 1.01$). Разлике нису статистички значајне ($F = 0.09$, $p = 0.913$).

Жеља да се лично баве туризмом нешто је израженија код испитаника са средњом школом ($M = 3.74$, $SD = 1.16$) и основном школом ($M = 3.60$, $SD = 1.04$), у односу на високообразоване испитанике ($M = 3.53$, $SD = 1.14$). Међутим, ове разлике нису статистички значајне ($F = 1.55$, $p = 0.213$).

Када је ријеч о ставу да је туризам дјелатност будућности, највише се слажу испитаници са високом школом ($M = 3.89$, $SD = 1.02$), затим они са средњом школом ($M = 3.76$, $SD = 0.91$), док испитаници са основном школом изражавају нешто нижу сагласност ($M = 3.63$, $SD = 0.93$). Разлике ни у овом случају нијесу статистички значајне ($F = 1.30$, $p = 0.273$).

Став да је сваки члан локалне заједнице подједнако важан за туристички развој високо је оцијењен у све три групе: основна школа ($M = 3.73$, $SD = 0.94$), средња стручна спрема ($M = 3.89$, $SD = 1.06$) и висока стручна спрема ($M = 3.84$, $SD = 1.11$), без статистички значајне разлике ($F = 0.31$, $p = 0.731$).

Добијени резултати указују на висок ниво сагласности међу свим образовним групама када је ријеч о вредновању туризма као позитивне друштвене појаве и могућности за лични или локални развој, при чему ниво образовања не представља значајан фактор диференцијације ставова у овој области (табела 38).

Табела 38. Резултати АНОВА анализе утицаја образовања на ставове испитаника о перцепцији и спремности локалног становништва за развој туризма

Варијабле	<i>F</i>	<i>Sig.</i>
Ја желим да се моје мјесто афирмише као туристичка дестинација	0.440	0.644
Сматрам да туристички развој може донијети доста бенефита мојој локалној заједници	0.091	0.913
Ја желим да се бавим туризмом	1.554	0.213
Туризам је дјелатност будућности	1.301	0.273
Сматрам да је сваки становник локалне заједнице једнако важан за туристички развој	0.314	0.731

Резултати једнофакторске анализе варијансе показују постојање статистички значајних разлика у перцепцији институционалне подршке развоју туризма у зависности од образовне структуре испитаника. Све три анализиране изјаве показале су висок ниво статистичке значајности ($p < 0.001$), што је додатно потврђено резултатима Welch-ове робусне анализе, која узима у обзир могуће одступање од хомогености варијанси. Levene-ови тестови у свим случајевима нису показали статистички значајне разлике у варијансама ($p > 0.05$), чиме су испуњени предуслови за примјену ANOVA.

Испитаници са високом стручном спремом у највећој мјери сматрају да су државни органи и органи локалне самоуправе показали жељу да се у будућности локална заједница што више укључи у туристички развој ($M = 2.94$, $SD = 1.19$), док су ниже вриједности забиљежене код испитаника са средњом ($M = 2.27$, $SD = 1.19$) и основном школом ($M = 2.23$, $SD = 1.07$). Разлике су статистички значајне према резултатима ANOVA ($F = 15.84$, $p < 0.001$) и потврђене Welch-овом анализом ($F = 15.71$, $df = 2$, $p < 0.001$).

Сличан образац уочен је код изјаве „Државни органи и органи локалне самоуправе су спровели различите програме, округле столове, едукације и др., како би се локална заједница едуковала и што масовније укључила у процес формирања туристичких производа“, гдје испитаници са високом школом дају највишу оцјену ($M = 2.67$, $SD = 1.19$), у односу на испитанике са средњом ($M = 2.14$, $SD = 1.15$) и основном школом ($M = 2.00$, $SD = 1.05$). ANOVA резултати показују статистички значајне разлике ($F = 10.85$, $p < 0.001$), што је потврђено и Welch-овом анализом ($F = 10.70$, $df = 2$, $p < 0.001$).

Највећа разлика је утврђена код изјаве „Постоји помоћ локалне самоуправе или државе приликом укључивања чланова локалне заједнице да се баве туризмом (кредити, субвенције, донације, едукације)“. Испитаници са високом стручном спремом у највећој мјери препознају ову институционалну подршку ($M = 2.88$, $SD = 1.24$), док су средње вриједности ниже код испитаника са средњом школом ($M = 2.35$, $SD = 1.18$) и најниже код испитаника са основном школом ($M = 2.00$, $SD = 1.03$). Разлике су статистички значајне ($F = 18.05$, $p < 0.001$), при чему је и Welch анализа потврдила валидност резултата ($F = 18.13$, $df = 2$, $p < 0.001$).

Сумирано, резултати показују да ниво образовања има значајан утицај на перцепцију институционалне подршке туристичком развоју. Високообразовани испитаници у знатно већој мјери препознају и вреднују напоре државе и локалних самоуправа у укључивању локалног становништва у туристичке процесе. Овај налаз може указивати на разлике у информисаности, друштвеном капиталу и учешћу у програмима подршке, што би требало узети у обзир приликом планирања политика укључивања ширих друштвених група у локални развој (табела 39).

Табела 39. Резултати АНОВА анализе утицаја образовања на перцепцију подршке државе и локалне самоуправе у процесу унапређења туризма

Варијабле	<i>F</i>	<i>Sig.</i>
Државни органи и органи локалне самоуправе су показали жељу да се у будућности локална заједница што више укључи у туристички развој	0.314	0.731
Државни органи и органи локалне самоуправе су спровели различите програме, округле столове, едукације и др., како би се локална заједница едуковала и што масовније укључила у процес формирања туристичких производа	15.836	0.000
Постоји помоћ локалне самоуправе или државе приликом укључивања чланова локалне заједнице да се баве туризмом (кредити, субвенције, донације, едукације)	18.04	0.000

Резултати једнофакторске анализе варијансе показују да постоји статистички значајна разлика у процјени туристичког потенцијала одређених облика туризма у

зависности од образовног нивоа испитаника, али само у појединим категоријама. Од девет анализираних облика, три су показала значајне разлике ($p < 0.05$): рурални, културни и гастрономски туризам. Levene-ов тест је у већини случајева потврдио хомогеност варијанси, иако је код неких варијабли (нпр. рурални и авантуристички туризам) уочена одређена хетерогеност, што захтијева опрез при тумачењу.

Највеће разлике су уочене код става „Развоју туристичких производа највише доприноси рурални туризам“, гдје испитаници са високом стручном спремом дају највише оцјене ($M = 3.54$, $SD = 1.05$), у односу на оне са средњом ($M = 3.25$, $SD = 1.13$) и основном школом ($M = 3.10$, $SD = 0.80$). Разлике су статистички значајне ($F = 3.99$, $p = 0.019$), што указује да високообразовани појединци чешће препознају потенцијал руралног туризма.

Код културног туризма, највише вредновање долази од испитаника са средњом стручном спремом ($M = 3.76$, $SD = 1.13$), у поређењу са високообразованима ($M = 3.40$, $SD = 1.06$) и онима са основном школом ($M = 3.33$, $SD = 0.96$). Разлика је статистички значајна ($F = 5.72$, $p = 0.004$), што може указивати на већу сензибилност средње образованих испитаника према културним ресурсима.

Гастрономски туризам је добио високе оцјене у све три групе: основна школа ($M = 3.53$), средња ($M = 3.58$), висока стручна спрема ($M = 3.57$). Иако разлике нису статистички значајне ($F = 0.03$, $p = 0.968$), Levene-ов тест указује на маргиналну хетерогеност ($p = 0.031$), што захтијева пажљиво тумачење.

За остале облике туризма — спортско-рекреативни, авантуристички, еко, манифестациони, ловно-риболовни и наутички — није утврђена статистички значајна разлика међу образовним групама ($p > 0.05$). Средње вриједности се крећу у умјереном распону (од 3.01 до 3.63), што указује на уједначену перцепцију њиховог развојног потенцијала без обзира на ниво образовања (табела 40).

Табела 40. Резултати АНОВА анализе утицаја образовања на перцепцију најперспективнијих облика туризма за развој

Варијабле	<i>F</i>	<i>Sig.</i>
Развоју највише доприноси рурални туризам	3.985	0.019
Развоју највише доприноси спортско-рекреативни туризам	0.970	0.380
Развоју највише доприноси авантуристички туризам	1.160	0.315
Развоју највише доприноси културни туризам	5.724	0.004
Развоју највише доприноси екотуризам	0.946	0.389
Развоју највише доприноси гастрономски туризам	0.033	0.968
Развоју највише доприноси манифестациони туризам	1.497	0.225
Развоју највише доприноси ловни и риболовни туризам	0.648	0.523
Развоју највише доприноси наутички туризам	1.437	0.239

У цјелини, резултати показују да образовни ниво утиче на процјену специфичних туристичких облика — посебно руралног и културног — док код већине других не постоје значајне разлике. Ово отвара могућност за циљано информисање и едукацију становништва у циљу бољег разумијевања потенцијала различитих туристичких сегмената.

8.3.1.4 Утицаји прихода на различите димензије туристичког развоја - АНОВА

Резултати једнофакторске анализе варијансе показују да постоје статистички значајне разлике у перцепцији негативних утицаја туризма у зависности од материјалног статуса испитаника, односно висине мјесечних прихода домаћинства. Хипотеза 21 је потврђена, јер је утврђена статистички значајна разлика у перцепцијама туристичког развоја у зависности од нивоа прихода испитаника. Од шест анализираних изјава, чак четири су показале значајне разлике на нивоу $p < 0.05$. Највећа разлика уочена је код става „Развој туризма нарушава животну средину“ ($F = 6.53$, $p < 0.001$). Испитаници са примањима преко 1000 € изражавају највећи степен сагласности ($M = 2.71$, $SD = 1.20$), док је најнижа оцјена забиљежена код оних са приходима од 450–700 € ($M = 1.99$, $SD = 1.04$). Ово указује да испитаници са вишим примањима у већој мјери препознају еколошке ризике повезане са туризмом.

Значајне разлике уочене су и код става „Развој туризма угрожава биодиверзитет“ ($F = 6.02$, $p = 0.001$). Испитаници са највишим приходима поново исказују највеће слагање ($M = 2.91$, $SD = 1.06$), у односу на средњи сегмент (450–700 €: $M = 2.17$, $SD = 1.07$).

Став „Развој туризма се негативно одражава на инфраструктуру (преоптерећеност, оштећења)“ такође показује статистички значајне разлике ($F = 3.32$, $p = 0.020$), гдје више оцјене дају испитаници са приходима преко 700 € ($M = 2.78$ и 2.64), у поређењу са групом од 450–700 € ($M = 2.27$, $SD = 1.14$).

Умјерене, али значајне разлике утврђене су и код става „Развој туризма мијења традиционалне обрасце понашања код локалног становништва“ ($F = 2.70$, $p = 0.046$). Највише оцјене поново даје највиша приходна група ($M = 2.47$, $SD = 1.24$), док је најнижи просјек код групе са примањима од 450 до 700 € ($M = 2.01$, $SD = 0.99$).

С друге стране, код преостала два става — „Развој туризма има негативне утицаје по локално становништво, јер мијења локалну културу и традицију“ ($F = 2.12$, $p = 0.097$) и „Деградирано културно-историјско наслеђе је последица развоја туризма“ ($F = 1.56$, $p = 0.200$) — разлике нису статистички значајне, иако су највише оцјене и ту уочене код групе испитаника са највећим приходима.

Levene-ов тест у већини случајева није указао на значајне разлике у варијансама ($p > 0.05$), изузев код става о промјенама у обрасцима понашања ($p = 0.001$), што захтијева опрез у интерпретацији тог резултата.

У закључку, налази показују да испитаници са вишим материјалним статусом чешће наглашавају негативне аспекте туризма, посебно еколошке и инфраструктурне последице. Ово може одражавати њихову већу информисаност или сензибилност према темама одрживог развоја (табела 41).

Табела 41. Резултати АНОВА анализе утицаја прихода на перцепцију негативних утицаја развоја туризма

Варијабле	F	Sig.
Развој туризма има негативне утицаје по локално становништво, јер мијења локалну културу и традицију	2.119	0.097
Развој туризма мијења традиционалне обрасце понашања код локалног становништва	2.698	0.046
Развој туризма нарушава животну средину	6.528	0.000
Деградирано културно-историјско наслеђе је последица развоја туризма	1.556	0.200
Развој туризма угрожава биодиверзитет	6.023	0.001
Развој туризма се негативно одражава на инфраструктуру (преоптерећеност, општећења)	3.316	0.020

У даљим истраживањима, резултати једнофакторске анализе варијансе указују на дјелимично, али статистички значајно разликовање у перцепцији позитивних утицаја туризма у зависности од материјалног статуса испитаника, односно висине мјесечних прихода домаћинства. Од шест испитиваних тврдњи, двије су показале значајне разлике ($p < 0.05$), једна је на граници значајности, док за преостале није утврђена статистичка повезаност.

Највећа разлика уочена је код става „Развој туризма подстиче изградњу инфраструктуре“ ($F = 4.49$, $p = 0.004$). Испитаници са приходима од 700 до 1000 € дали су највише оцјене ($M = 4.02$, $SD = 0.87$), затим слиједе они са 450–700 € ($M = 3.94$, $SD = 0.85$), док најниже вриједности дају испитаници са примањима преко 1000 € ($M = 3.58$, $SD = 0.97$). Ово може указивати на мању склоност групе испитаника са највећим приходима да препозна директне инфраструктурне користи туризма.

Став „Развој туризма тражи очувану животну средину, па самим тим унапређује њену заштиту“ такође је показао статистички значајну разлику ($F = 3.04$, $p = 0.029$), при чему испитаници са примањима од 700 до 1000 € показују највећи ниво слагања ($M = 3.89$, $SD = 0.97$), а најниже оцјене долазе од оних са примањима преко 1000 € ($M = 3.40$, $SD = 0.99$). То може указивати на нешто критичнији став у вишим социоекономским групама.

Изјава „Туристички развој позитивно утиче на очување културно-историјског наслеђа“ налази се на граници статистичке значајности ($F = 2.62$, $p = 0.051$). Испитаници са приходима од 450 до 700 € дали су највише оцјене ($M = 3.81$, $SD = 0.98$), док су нешто ниже оцјене забиљежене у групама испод 450 € ($M = 3.49$, $SD = 1.08$) и преко 1000 € ($M = 3.47$, $SD = 0.92$).

За остале три изјаве — „Развој туризма доноси већу могућност запослења“ ($F = 0.86$, $p = 0.464$), „Кроз туристички развој се повећавају приходи локалне заједнице“ ($F = 1.10$, $p = 0.350$) и „Развој туризма стимулише инвестирање у локалну заједницу“ ($F = 1.51$, $p = 0.211$) — разлике нису статистички значајне. Ипак, највиша просјечна оцјена за могућност запослења уочена је код испитаника са примањима преко 1000 € ($M = 4.42$, $SD = 0.78$), што може одражавати њихову већу склоност да препознају економске потенцијале туризма.

Дакле, резултати указују на постојање умјерених, али у појединим случајевима значајних разлика у вредновању позитивних утицаја туризма у односу на

материјални статус. Ови налази могу послужити као основа за креирање комуникационих и развојних политика усмјерених ка већем укључивању различитих социо-економских група у процесе одрживог туризма (табела 42).

Табела 42. Резултати АНОВА анализе утицаја прихода на перцепцију позитивних утицаја развоја туризма

Варијабле	<i>F</i>	<i>Sig.</i>
Развој туризма доноси већу могућност запослења	0.857	0.464
Кроз туристички развој се повећавају приходи локалне заједнице	1.098	0.350
Развој туризма стимулише инвестирање у локалну заједницу	1.513	0.211
Развој туризма тражи очувану животну средину, па самим тим унапређује њену заштиту	3.037	0.029
Туристички развој позитивно утиче на очување културно-историјског наслеђа	2.616	0.051
Развој туризма подстиче изградњу инфраструктуре и унапређење постојеће	4.490	0.004

Резултати једнофакторске анализе варијансе показују да постоје статистички значајне разлике у перцепцији укључености локалне заједнице у туристички развој у односу на мјесечне приходе домаћинства испитаника. Од седам испитиваних тврдњи, шест је показало значајне разлике ($p < 0.05$), док је једна – активно учешће у доношењу одлука – остала на граници значајности.

Испитаници са већим приходима систематски дају више оцјене. Највећа разлика уочена је код става „Локални производи су искоришћени у циљу стварања туристичке понуде“ ($F = 8.50$, $p < 0.001$), гдје су највише оцјене дали испитаници са примањима преко 1000 € ($M = 3.87$, $SD = 1.10$), затим они са 700–1000 € ($M = 3.64$, $SD = 1.09$), а најниже група испод 450 € ($M = 3.00$, $SD = 1.09$).

Значајна разлика уочена је и код става „Приликом планирања активности били смо консултовани од стране локалне самоуправе“ ($F = 3.37$, $p = 0.019$), гдје су испитаници са највишим примањима поново дали највише оцјене ($M = 2.58$, $SD = 1.29$), што може указивати на бољу институционалну повезаност ове групе.

Сличан образац се јавља и код тврдњи:

- „Наши предлози су били уважени“ ($F = 3.04$, $p = 0.029$),
- „Локална заједница је довољно укључена у процес туристичког развоја“ ($F = 4.15$, $p = 0.007$),
- „Локална заједница је била или је тренутно укључена у израду туристичких пројеката“ ($F = 4.85$, $p = 0.003$),
- „Ставови и сугестије представника локалне заједнице су уважени“ ($F = 7.10$, $p < 0.001$).

У свим случајевима, испитаници са приходима преко 1000 € су доследно давали више оцјене (нпр. за уважавање сугестија: $M = 2.62$, $SD = 1.21$), док су најниже резултате биљежили испитаници са примањима испод 450 € ($M = 1.91$, $SD = 0.98$).

Једина изјава без статистички значајне разлике је она о активном учешћу у доношењу важних одлука ($F = 2.15$, $p = 0.094$), што може указивати на ограничену партиципацију у процесима одлучивања, без обзира на финансијску позицију.

Може се уочити да резултати показују да материјални статус утиче на начин на који испитаници перципирају институционалну отвореност и степен интеграције локалних ресурса у туристички развој. Подстицање транспарентности и веће доступности институција за грађане нижег социо-економског статуса представља важан корак ка инклузивнијем управљању туризмом (табела 43).

Табела 43. Резултати АНОВА анализе утицаја прихода на перцепцију укључености локалне заједнице у туристички развој

Варијабле	<i>F</i>	<i>Sig.</i>
Локални производи су искоришћени у циљу стварања туристичке понуде	8.503	0.000
Приликом планирања активности везаних за развој туризма били смо на неки начин консултовани од стране локалне самоуправе	3.367	0.019
Када су се доносиле важне одлуке везане за развој туризма у нашој локалној средини били смо активни учесници у одлучивању	2.147	0.094
Наши предлози су били уважени	3.038	0.029
Локална заједница је довољно укључена у процес туристичког развоја	4.148	0.007
Локална заједница је била укључена / тренутно је укључена у израду туристичких пројеката	4.853	0.003
Ставови и сугестије представника локалне заједнице су уважени	7.095	0.000

Истраживање показује да резултати једнофакторске анализе варијансе указују на статистички значајне разлике у ставовима према туристичком развоју у зависности од мјесечних прихода домаћинства испитаника. Три од пет анализираних тврдњи показале су значајне разлике ($p < 0.05$), што указује да економски боље позиционирани појединци у већој мјери подржавају и препознају потенцијал туризма.

Највећа разлика уочена је код става „Желим да се моје мјесто афирмише као туристичка дестинација“ ($F = 4.39$, $p = 0.005$). Испитаници са приходима преко 1000 € изразили су највећу подршку ($M = 4.24$, $SD = 0.80$), затим слиједе групе од 700 до 1000 € ($M = 4.09$, $SD = 0.96$) и 450–700 € ($M = 4.02$, $SD = 1.09$), док су најниже оцјене забиљежене код испитаника испод 450 € ($M = 3.65$, $SD = 1.26$).

Став „Сматрам да туристички развој може донијети доста бенефита мојој локалној заједници“ такође је показао статистички значајну разлику ($F = 2.74$, $p = 0.043$), са највишим вриједностима у групама од 700 до 1000 € и преко 1000 € (обје по $M = 4.20$), а најнижим у групи испод 450 € ($M = 3.85$, $SD = 1.18$).

Изјава „Желим да се бавим туризмом“ није достигла статистичку значајност ($F = 2.42$, $p = 0.066$), али постоји видљив тренд: интересовање за туризам расте са нивоом примања — од 3.43 код испитаника са најнижим приходима, до 3.93 код оних са највишим.

Супротно томе, тврдње „Туризам је дјелатност будућности“ и „Сматрам да је сваки становник локалне заједнице једнако важан за туристички развој“ нису показале значајне разлике ($p > 0.05$), што указује на постојање општег консензуса без обзира

на материјални статус. Укупно, резултати указују да виши приход често кореспондира са афирмативнијим ставовима према туризму и већом лично мотивисаном подршком. Ово је важан сигнал да се у планирању развојних стратегија у туризму морају уважити и социо-економски фактори који утичу на степен укључености локалног становништва (табела 44).

Табела 44. Резултати АНОВА анализе утицаја прихода на ставове испитаника о перцепцији и спремности локалног становништва за развој туризма

Варијабле	F	Sig.
Ја желим да се моје мјесто афирмише као туристичка дестинација	4.386	0.005
Сматрам да туристички развој може донијети доста бенефита мојој локалној заједници	2.744	0.043
Ја желим да се бавим туризмом	2.419	0.066
Туризам је дјелатност будућности	1.770	0.152
Сматрам да је сваки становник локалне заједнице једнако важан за туристички развој	1.082	0.357

Резултати једнофакторске анализе варијансе указују на статистички значајне разлике у перцепцији улоге државе и локалне самоуправе у туристичком развоју у зависности од материјалног статуса испитаника. Све три анализиране изјаве показале су значајне разлике ($p < 0.01$), што потврђује повезаност између висине прихода домаћинства и процјене институционалне подршке туризму.

Највећа разлика уочена је код става „Државни органи и органи локалне самоуправе су показали жељу да се у будућности локална заједница што више укључи у туристички развој“ ($F = 4.58$, $p = 0.004$). Испитаници са приходима од 700 до 1000 € дали су највише оцјене ($M = 2.79$, $SD = 1.22$), док су најниже вриједности забиљежене код испитаника испод 450 € ($M = 2.19$, $SD = 1.10$).

Сличан тренд примијећен је код изјаве „Државни органи и органи локалне самоуправе су спровели различите програме, округле столове, едукације...“ ($F = 5.12$, $p = 0.002$), гдје испитаници са примањима преко 1000 € биљеже највећи ниво сагласности ($M = 2.62$, $SD = 1.19$), а испод 450 € најнижи ($M = 1.98$, $SD = 1.04$).

Код става „Постоји помоћ локалне самоуправе или државе при укључивању чланова локалне заједнице у туризам“ ($F = 4.28$, $p = 0.005$), такође је уочен исти образац – највише оцјене код испитаника са највећим приходима ($M = 2.76$, $SD = 1.13$), а најниже код најнижих прихода ($M = 2.15$, $SD = 1.08$).

Наиме, ови налази показују да испитаници са вишим примањима у већој мјери препознају институционалне напоре у развоју туризма, што може бити повезано са бољом информисаношћу или учешћем у програмима подршке. У том свјетлу, неопходно је осигурати једнаку доступност информација и мјера подршке за домаћинства са нижим приходима, ради подстицања инклузивнијег и праведнијег развоја туризма (табела 45).

Табела 45. Резултати АНОВА анализе утицаја прихода на перцепцију подршке државе и локалне самоуправе у процесу унапређења туризма

Варијабле	F	Sig.
Државни органи и органи локалне самоуправе су показали жељу да се у будућности локална заједница што више укључи у туристички развој	4.581	0.004
Државни органи и органи локалне самоуправе су спровели различите програме, округле столове, едукације и др., како би се локална заједница едуковала и што масовније укључила у процес формирања туристичких производа	5.119	0.002
Постоји помоћ локалне самоуправе или државе приликом укључивања чланова локалне заједнице да се баве туризмом (кредити, субвенције, донације, едукације)	4.284	0.005

У даљем истраживању а према табели 46, може се уочити да резултати једнофакторске анализе варијансе указују на статистички значајне разлике у перцепцијама о томе који облик туризма највише доприноси развоју туристичких производа, у зависности од материјалног статуса испитаника. Од девет анализираних облика, пет је показало значајне разлике ($p < 0.05$), што указује да социо-економски положај утиче на доживљај развојних потенцијала туризма у заједници.

Највећа разлика уочена је код става „Развоју туристичких производа највише доприноси манифестациони туризам“ ($F = 11.92$, $p < 0.001$). Испитаници са приходима преко 1000 € изразили су највиши степен сагласности ($M = 3.98$, $SD = 1.20$), док су најниже оцјене дали они са приходима испод 450 € ($M = 3.05$, $SD = 0.96$).

Слично је и код наутичког туризма ($F = 8.14$, $p < 0.001$), гдје је највиша оцјена забиљежена код највише приходне групе ($M = 3.49$, $SD = 1.31$), а најнижа у групи испод 450 € ($M = 2.68$, $SD = 1.04$).

Значајне разлике утврђене су и за екотуризам ($F = 4.32$, $p = 0.005$), ловни и риболовни туризам ($F = 4.96$, $p = 0.002$), као и рурални туризам ($F = 3.08$, $p = 0.027$). У свим случајевима, виши нивои прихода кореспондирају са већим просјечним оцјенама. Тако, испитаници са приходима преко 1000 € највише цијене допринос екотуризма ($M = 4.04$, $SD = 0.98$), док испитаници са најнижим примањима тај допринос виде у мањој мјери ($M = 3.43$, $SD = 1.11$).

Табела 46. Резултати АНОВА анализе утицаја прихода на перцепцију најперспективнијих облика туризма

Варијабле	F	Sig.
Развоју највише доприноси рурални туризам	3.084	0.027
Развоју највише доприноси спортско-рекреативни туризам	1.027	0.381
Развоју највише доприноси авантуристички туризам	2.479	0.061
Развоју највише доприноси културни туризам	.679	0.565
Развоју највише доприноси екотуризам	4.324	0.005
Развоју највише доприноси гастрономски туризам	2.458	0.062
Развоју највише доприноси манифестациони туризам	11.923	0.000
Развоју највише доприноси ловни и риболовни туризам	4.963	0.002
Развоју највише доприноси наутички туризам	8.142	0.000

Ови налази указују на значајан утицај материјалног статуса на вредновање различитих облика туризма. Виши приходи могу бити повезани са већом изложеношћу или приступом специфичним туристичким понудама, што утиче на перцепцију њиховог развојног значаја. Ове информације могу бити корисне у формулисању стратегија које имају за циљ уравнотежен и инклузиван туристички развој.

На основу укупних резултата дескриптивне и инференцијалне анализе, општа хипотеза H_0 је потврђена, будући да се туристички развој у заштићеним природним подручјима перципира као фактор који значајно утиче на локалну заједницу у социо-културном, економском и еколошком смислу, уз истовремену оцјену да је улога локалне заједнице у тим процесима недовољно валоризована и институционално подржана.

8.4 Резултати квалитативног истраживања

8.4.1 Резултати квалитативног истраживања у НП Скадарско језеро

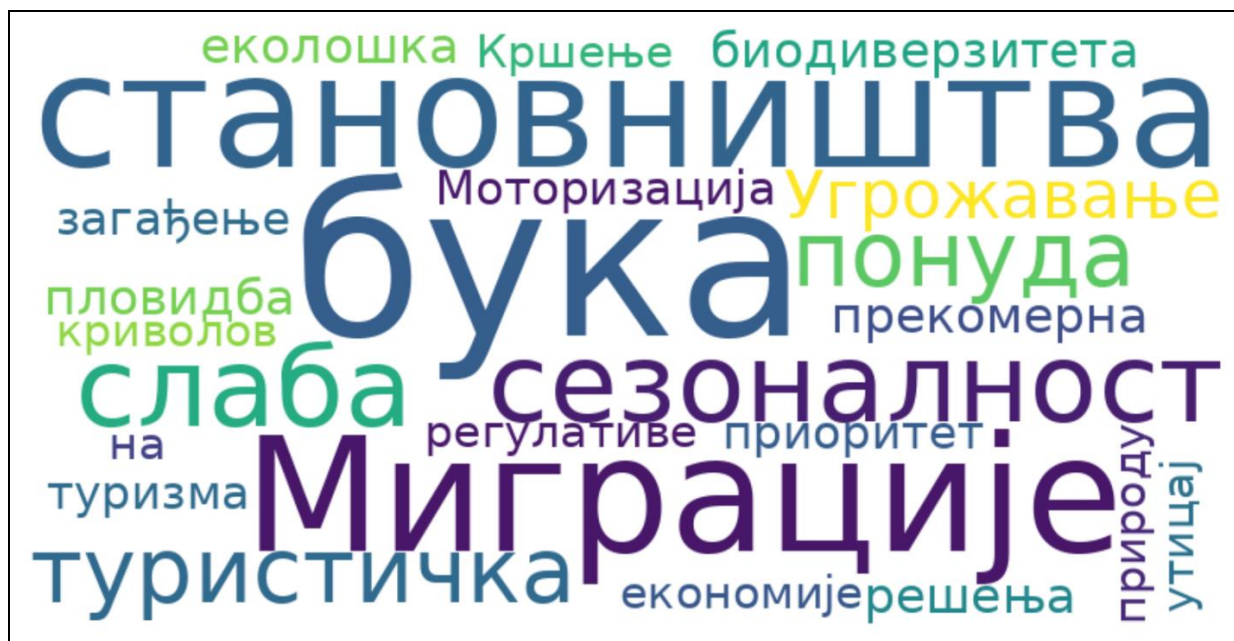
Анализа одговора испитаника у вези са негативним утицајима туризма на заједницу у НП Скадарско језеро открива неколико доминантних ставова и проблема који забрињавају представнике локалне заједнице. Већина испитаника, односно 75%, указала је на озбиљне еколошке и друштвене последице туризма, међу којима се посебно истичу миграција становништва, сезонски карактер туризма, нарушавање биодиверзитета и пораст неконтролисане моторизације унутар парка. Туристичке активности су најинтензивније током љета, док остатак године карактерише пад посјећености и све израженије демографско пражњење, нарочито у мјестима попут Вирпазара. Исти проценат испитаника, 75%, навео је и бројне еколошке проблеме — буку, загађење и криволов — који директно угрожавају екосистем језера. Проблем се додатно продубљује уколико институционална контрола и механизми заштите нису довољно ефикасни, што је такође препознато као значајан изазов. Са друге стране, 50% учесника у истраживању види потенцијал за увођење еколошких решења, попут употребе електричних бродова, што указује на постојање свијести о могућностима за прихватљивији туризам.

Туризам у НП Скадарско језеро различити представници локалне заједнице доживљавају као економску шансу, али истовремено и као извор бројних еколошких и социјалних ризика. Да би се обезбиједило одрживо управљање овим простором, неопходна је јаснија регулација, боља контрола, унапређење туристичке понуде током цијеле године и снажније укључивање локалне заједнице у процесе планирања и заштите животне средине (табела 47 и графикон 17).

Табела 47. Квалитативна анализа ставова испитаника о негативним утицајима туризма на локалну заједницу у подручју НП Скадарско језеро

Шифра испитаника ¹⁹	Кључни сегменти одговора	Кључни тематски појмови	Учесталост теме (%)
1	Туризам има негативне утицаје на локалну заједницу, нарочито се то одрази на становништво, његову структуру и миграције. Након љетње туристичке сезоне на територији НП Скадарско језеро остаје мало људи, конкретно у Вирпазару је веома мало људи који су стално ту, који остају током цијеле године. Просто се ништа не ради како би се овај крај обогатио туристичким садржајима и изван љетње сезоне и како би се подстакли људи да се врате овоме крају и започну овдје живот.	Миграције становништва, сезоналност, слаба туристичка понуда	75%
2	Развој туризма са собом доноси промјене. Конкретно у НП Скадарско језеро веома су примамљиве туристичке понуде као крстарење језером и обилазак културно-историјских вриједности. Сматрам да толико бродова који испловљавају сваког дана штете биодиверзитету језера. Надам се да ће се то у будућности ријешити кроз употребу електричних бродова или чамаца.	Угрожавање биодиверзитета, прекомјерна пловидба, еколошка решења	50%
3	Туризам носи са собом негативне утицаје у многоме, али се код нас све то занемарује из разлога што је туризам приоритетна грана развоја. Повећана динамика саобраћаја, коришћење моторних бродова и квадова (четвороточкаша) у предјелима нетакнуте природе сигурно утиче на биљни и животињски свијет, такође загађују ваздух и стварају буку.	Моторна превозна средства, бука, загађење, приоритет економије	75%
4	Туризам носи са собом негативне утицаје на животну средину, али и на локалну заједницу. Све зависи какве су нам регулативе и како се спроводе и поштују. У НП Скадарско језеро присутан је криволов, прекомјерна употреба електронских чамаца, бука, гужва и др. Све то утиче на биљни и животињски свијет, на природу, а самим тим и на човјека.	Кршење регулативе, криволов, бука, утицај на природу	75%

¹⁹ Шифра испитаника је број под којим се води особа која је интервјуисана.

Графикон 17. Облак ријечи²⁰ који идентификује кључне теме у оцјени ставова испитаника о негативним утицајима туризма на локалну заједницу у подручју НП Скадарско језеро

Анализа одговора испитаника открива доминантан став да туризам у НП Скадарско језеро има значајан позитиван утицај на локалну заједницу, али да та корист у великој мјери зависи од начина на који се управља развојем овог сектора.

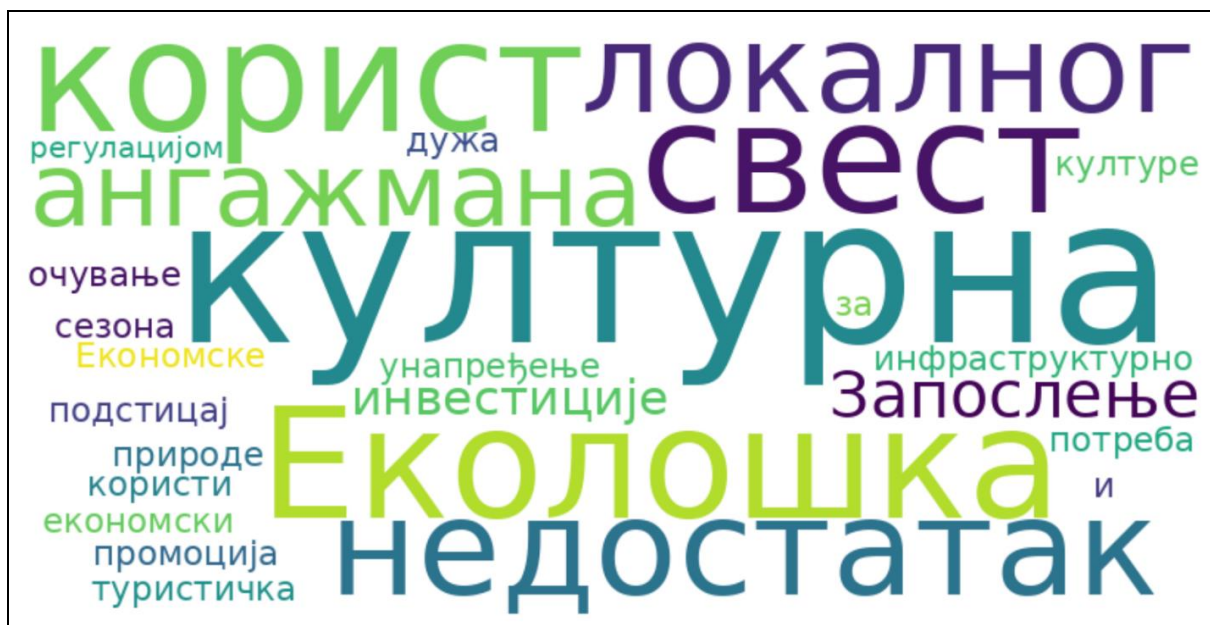
Сви испитаници, односно 100%, указали су на економске предности — прије свега повећање запослености, бољу циркулацију финансија и унапређење инфраструктуре. Овакви одговори јасно одражавају свијест о туризму као важном чиниоцу развоја, посебно у руралним и недовољно развијеним крајевима. У 75% случајева наглашена је потреба за планираним унапређењем туристичке понуде и инфраструктуре, као и продужењем туристичке сезоне. Ово указује да се сезоналност доживљава као ограничење које успорава пун развојни потенцијал. Културна и еколошка вриједност туризма препозната је у 50% одговора, али је истовремено истакнут и недостатак учешћа локалног становништва у заштити тих вриједности. Такав став сигнализира потребу за бољом едукацијом и снажнијим укључивањем заједнице у процес одрживог развоја. Додатно, 75% испитаника сматра да је неопходна јаснија регулатива како би се предуприједиле појаве као што су дивља градња и криволов. Ово наглашава потребу за одговорнијим приступом управљању и ефикаснијом контролом.

У цјелини, резултати показују да, иако туризам доноси бројне предности, њихова дугорочна одрживост зависи од стратешког приступа, институционалне подршке и активног учешћа локалне заједнице у свим аспектима планирања и очувања простора (табела 48 и графикон 18).

²⁰ У циљу идентификације и визуелног истицања најзаступљенијих тематских појмова, као и лакшег уочавања кључних ставова и перцепција испитаника, у раду је коришћен облак ријечи (word cloud) као помоћна техника квалитативне анализе текстуалних података. Величина и истакнутост појединих ријечи одражава њихову учесталост у анализираним одговорима испитаника.

Табела 48. Квалитативна анализа ставова испитаника о позитивним утицајима туризма на локалну заједницу у подручју НП Скадарско језеро

Шифра испитаника	Кључни сегменти одговора	Кључни тематски појмови	Учесталост теме (%)
1	Да, туризам са собом доноси све ове позитивне утицаје на локалну заједницу, нарочито културу очувања животне средине коју локална заједница као да нема.	Еколошка свијест, културна корист, недостатак локалног ангажмана	50%
2	Свакако да туризам има позитивне утицаје као што је већа могућност запослења, пораст инвестиција и слично. Међутим, сматрам да би у НП Скадарско језеро било добро увести и неке нове туристичке садржаје који би били актуелни и мимо љетње туристичке сезоне, јер већина мјештана из овог простора кад се заврши љето одлази. Такође, инфраструктура би се могла побољшати кроз изградњу нових паркинг мјеста, путева, заобилазница како би се смањиле гужве.	Запослење, инвестиције, инфраструктурно унапређење, дужа туристичка сезона	75%
3	Туризам доноси бројне бенефите за локалну заједницу. Само по питању запослења, обрта финасија, инфраструктуре, неупоредиво утиче позитивније у односу на друге дјелатности код нас. Такође наша културна баштина и национална кухиња представљају се посјетиоцима широм свијета на најбољи начин. Сам развој туризма „тјера“ локалну заједницу да инфраструктуру учине бољом.	Запослење, културна промоција, инфраструктура, економски подстицај	100%
4	Бенефити од туризма су велики, само се развој туризма треба регулисати. Не смије се дозволити злоупотреба, непланска градња, криволов и слично. Туризам увећава приходе, повећава запосленост, утиче на изградњу инфраструктуре и у крајњем и најбољем случају утиче на очување природних и културних добара. У нашем примјеру то баш и није случај.	Економске користи, очување културе и природе, потреба за регулацијом	75%

Графикон 18. Облак ријечи који идентификује кључне теме о позитивним утицајима туризма на локалну заједницу у подручју НП Скадарско језеро

Анализа прикупљених одговора открива различита гледишта испитаника о степену укључености локалне заједнице у управљање и развој туризма у НП Скадарско језеро. У већини одговора, тачније у 75% случајева, испитаници указују на недовољно или претежно формално учешће локалне заједнице, наглашавајући да се одлуке често доносе централизовано, без суштинске консултације са грађанима. Такав приступ производи осећај искључености и потребу за јачањем демократских механизма који би омогућили активније учешће заједнице у креирању туристичких политика.

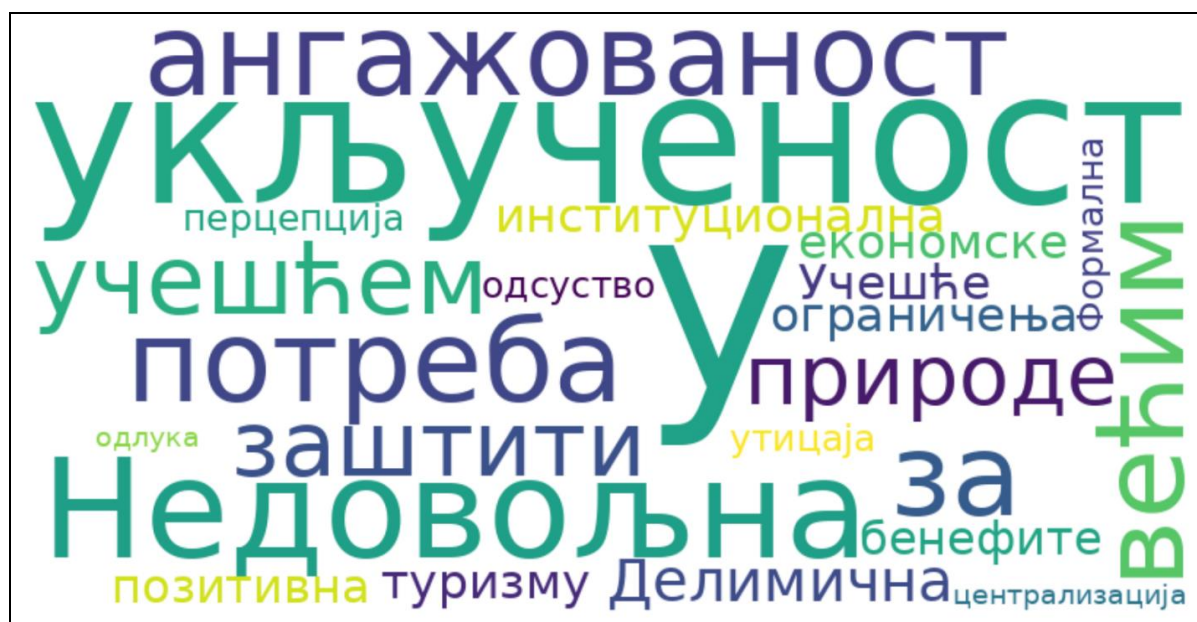
Истовремено, исти проценат испитаника — 75% — истиче важност веће ангажованости становништва у очувању животне средине. То указује на значај подизања еколошке свијести и ствара потенцијал за активније учешће грађана у заштитним и едукативним иницијативама унутар парка.

С друге стране, 50% испитаника препознаје постојеће облике укључености, али уз ограничења која су често условљена институционалним баријерама. Ово говори у прилог потреби за реорганизацијом постојећих управљачких структура како би се локална заједница дјелотворније интегрисала у процесе доношења одлука.

У цјелини, налази указују да је за остварење одрживог туризма у заштићеним подручјима неопходна дубља, функционална и континуирана сарадња између државних институција и локалне заједнице (табела 49 и графикон 19).

Табела 49. Квалитативна анализа ставова испитаника о укључености локалне заједнице у процес развоја туризма у подручју НП Скадарско језеро

Шифра испитаника	Кључни сегменти одговора	Кључни тематски појмови	Учесталост теме (%)
1	Мислим да је њихов рад и труд видљив, али да је још увијек недовољан. Треба се обратити пажња на још већу активност при очувању животне средине и ширењу порука о томе колико је битно очувати националне паркове.	Недовољна ангажованост, потреба за већим учешћем у заштити природе	75%
2	Моје мишљење јесте да је локална заједница укључена и да учествују у одређеним процесима, само што је у Црној Гори велики број и ограничења.	Дјелимична укљученост, институционална ограничења	50%
3	Укључена је локална заједница, у многоме учествује у развоју туризма јер има и бројне бенефите од тога.	Учешће у туризму кроз економске бенефите, позитивна перцепција	75%
4	Укљученост локалне заједнице је слаба. У појединим ситуацијама локална заједница бива укључена, али то буде само пука форма, јер је углавном све унапријед одлучено.	Формална укљученост, одсуство утицаја, централизација одлука	75%

Графикон 19. Облак ријечи који идентификује кључне теме о укључености локалне заједнице у процес развоја туризма у подручју НП Скадарско језеро

Анализа ставова испитаника о туристичкој понуди у НП Скадарско језеро указује на умјерени оптимизам у погледу будућег развоја, уз паралелно препознавање више кључних слабости, али и неискоришћених потенцијала.

Сви испитаници (100%) сагласни су да постоји јасна потреба за унапређењем тренутне понуде. Посебно је наглашена важност проширења садржаја који би премашили оквире стандардне понуде — углавном сведене на крстарења и

угоститељске услуге. У том контексту, 75% испитаника указује на неопходност диверзификације, како би се избјегло свођење туристичког доживљаја на смештај и исхрану.

Исти проценат испитаника наводи да је авантуристички туризам недовољно развијен, а да смјештајни капацитети не одговарају растућим потребама посјетилаца. Овакви налази указују на потребу за инфраструктурним унапређењем и програмским проширењем, у складу са интересовањем савремених туриста.

Половина испитаника (50%) посебно истиче значај контролисаног и одрживог развоја, наглашавајући потребу за уравнотеженим приступом који подједнако води рачуна о туристичком расту и очувању природних вриједности.

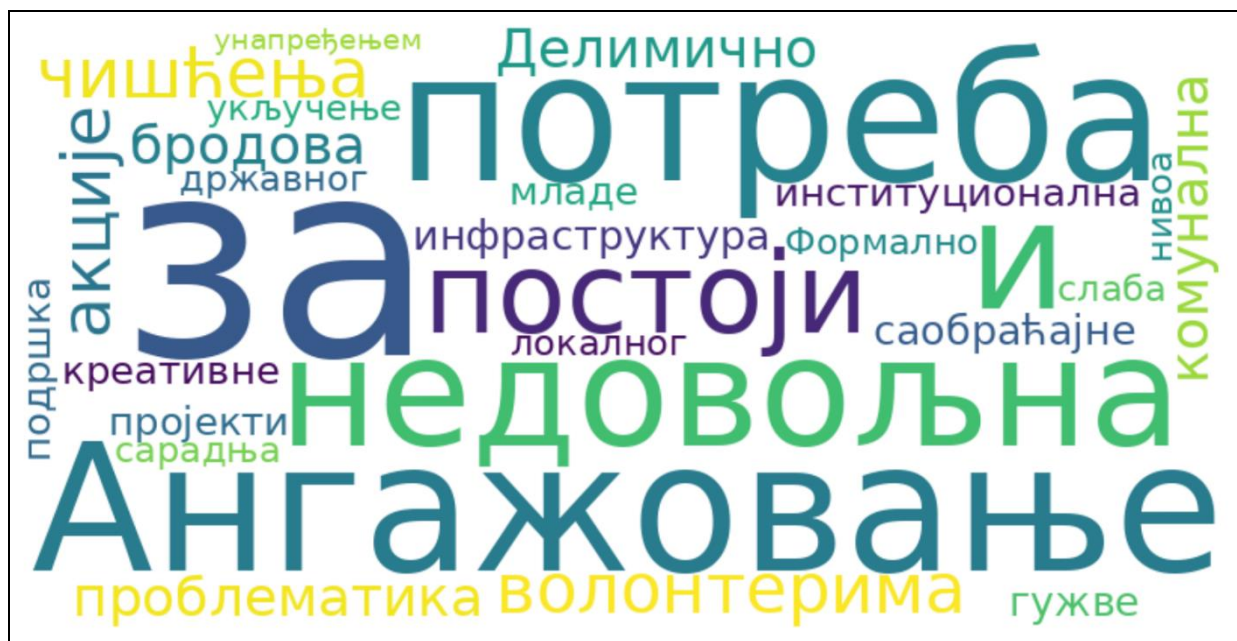
Међу најчешћим предлозима издваја се развој екотуризма и едукативних садржаја, што указује на постојање важних, али недовољно развијених ресурса, као и на потенцијал за активније укључивање локалне заједнице у туристичке токове (табела 50 и графикон 20).

Табела 50. Квалитативна анализа ставова испитаника о туристичком развоју у подручју НП Скадарско језеро

Шифра испитаника	Кључни сегменти одговора	Кључни тематски појмови	Учесталост теме (%)
1	Имам позитивно мишљење. Последњих година је развој интензивиран. Мислим да имамо слабу понуду када је у питању авантуристички туризам, а потражња је велика. Такође, ни смјештајни капацитети не могу адекватно одговорити потражњи.	Позитиван став, слаб авантуристички туризам, недовољни капацитети	75%
2	Унутар НП Скадарско језеро преовладавају понуде које се односе на крстарење језером, понуду хране и пића у ресторанима и смјештај у апартманима и хотелима. Ово подручје може да понуди још много тога, на примјер екотуризам и научни туризам кроз посматрање и проучавање птица, обиласке цијелог језера, проучавање биљног и животињског свјета као и споменика културе, изградњу етно села у самом подручју Црмнице и еко кампова, организовање едукативних радионица за становништво и туристе и друго.	Ограничена понуда, потенцијал за екотуризам и едукацију, развојни ресурси	100%
3	Развој туризма у НП Скадарско језеро је у експанзији и заиста има простора за још већи развој. Туристичка понуда треба да буде у много широј лепези и да понудимо све што имамо и можемо. Не желим да нам се туристичка понуда сведе на смјештај и храну.	Ширење понуде, избегавање сведене туристичке понуде	75%
4	Сматрам да туризам треба да се развија у НП Скадарско језеро, а и у нашој земљи генерално. Само бих додао да мора бити контролисан и одржив.	Потреба за одрживим и контролисаним развојем туризма	50%

Табела 51. Квалитативна анализа ставова испитаника о ангажованости државних органа и органа локалне самоуправе по питању већег укључивања локалне заједнице у развој туристичких производа у подручју НП Скадарско језеро

Шифра испитаника	Кључни сегменти одговора	Кључни тематски појмови	Учесталост теме (%)
1	Мислим да велики број људи ради на томе, али да се и даље има простора за унапређење. Требали би се више укључити извиђачки одреди и волонтери који би макар помогли око акција чишћења животне средине, нарочито водених површина, ријека – притока Скадарског језера које су препуне смећа, а то су на примјер једина мјеста гдје се може развијати спортски туризам. Језеро је преплављено бродовима, тако да нема простора да се развијају неки спортови као што је кајак.	Ангажовање постоји, потреба за волонтерима и акцијама чишћења, проблематика бродова	75%
2	Сигурна сам да су наведени органи ангажовани али постоји простор за још квалитетније ангажовање. Мора се порадити на чистоћи, сакупљању и одлагању отпада, треба поставити више канти за одлагање отпада и организовати чешће одвожње отпада. Одвожење отпада се рјеђе организује током лјетње сезоне због велике гужве у саобраћају а оно је баш тада најпотребније. Поред тога би се морали поменути органи позабавити паркингом и гужвама у саобраћају.	Дјелимично ангажовање, недовољна комунална инфраструктура, саобраћајне гужве	75%
3	Мислим државни, али и органи локалних самоуправа би морали кроз разне пројекте више укључити остале актере локалних заједница у туристичку причу. Кроз пројекте за младе, за незапослене и креативне људе, да црпе најбоље идеје за туристички развој.	Недовољна институционална подршка, потреба за пројектима за младе и креативне	75%
4	Укљученост постоји, али није довољна. Такође, не постоји адекватна сарадња између државног и локалног нивоа што се опет одражава и на укљученост локалне заједнице и становништва у процес туристичког развоја. Све би то требало да буде много боље и много више.	Формално укључење, слаба сарадња државног и локалног нивоа, потреба за унапређењем	75%

Графикон 21. Облак ријечи који идентификује кључне теме о ангажованости државних органа и органа локалне самоуправе по питању већег укључивања локалне заједнице у развој туристичких производа у подручју НП Скадарско језеро

Анализа одговора испитаника о најразвијенијим облицима туризма у НП Скадарско језеро открива разноврсна мишљења, али и заједничку свијест о неопходности даљег ширења и обогаћивања туристичке понуде.

Сви испитаници (100%) сагласни су да је наутички туризам најразвијенији облик у оквиру парка. Поред тога, 75% анкетираних истиче гастрономски туризам као важан сегмент, али при томе наглашавају ограниченост понуде која се углавном своди на крстарења и угоститељске услуге.

Спортско-рекреативни и културни туризам препознати су као значајни облици од стране 50% испитаника, док 25% експлицитно указује на авантуристички туризам као сегмент са потенцијалом за даљи развој и позиционирање у оквиру парка.

Половина испитаника такође наглашава потребу за унапређењем и диверзификацијом постојеће понуде, са посебним акцентом на садржаје који би могли привући посјетиоце ван главне туристичке сезоне и допринијети уравнотеженом, одрживом развоју.

У цјелини, налази указују да, иако у НП Скадарско језеро већ постоји стабилна основа за различите облике туризма, потребно је стратешко планирање усмјерено на проширење и бољу интеграцију нових садржаја, како би се унаприједила конкурентност и дугорочна одрживост дестинације (табела 52 и графикон 22).

Табела 52. Квалитативна анализа ставова испитаника о томе који од наведених туристичких производа (рурални, спортско-рекреативни, авантуристички, културни, екотуризам, гастрономски, манифестациони, ловни и риболовни или наутички туризам) је најразвијенији у подручју НП Скадарско језеро

Шифра испитаника	Кључни сегменти одговора	Кључни тематски појмови	Учесталост теме (%)
1	Најразвијенији је наутички туризам, али се надам да ће се то у будућности промијенити. Највећи дио туристичке понуде у националном парку чини вожња и обилазак језера бродовима. То није добро, јер сваки од наведених туристичких производа је квалитетан и може да се понуди туристима.	Наутички туризам, потреба за диверзификацијом понуде	75%
2	Доминирају наутички и гастрономски. Као што сам у неком од претходних одговора навела велики дио понуде се односи на крстарење језером, храну и пиће у ресторанима.	Наутички и гастрономски туризам, једнолична понуда	75%
3	Доминантни су авантуристички, спортско-рекреативни, културни и наутички.	Авантуристички, спортско-рекреативни, културни, наутички туризам	100%
4	Доминантни су спортско рекреативни, наутички и културни туризам. Сматрам да има простора да се развију и други видови туризма.	Спортско-рекреативни, наутички, културни туризам, потенцијал за развој осталих	100%

Графикон 22. Облак ријечи који идентификује кључне теме о томе који од наведених туристичких производа (рурални, спортско-рекреативни, авантуристички, културни, екотуризам, гастрономски, манифестациони, ловни и риболовни или наутички туризам) је најразвијенији у подручју НП Скадарско језеро

Анализа одговора испитаника указује на јасну свијест о значају едукације и активног укључивања локалног становништва као темељних предуслова за одрживи развој туризма у заштићеним природним подручјима. У 75% одговора истиче се потреба за едукативним радионицама и подизањем свијести о важности заштите животне средине и очувања културног наслеђа. Испитаници сматрају да овакве активности треба да омогуће појединцима не само боље разумијевање туризма, већ и активно учешће у његовом обликовању, као и едукацију самих посјетилаца кроз лични примјер.

Четвртина испитаника (25%) посебно наглашава улогу младих и неопходност повратка становништва у рурална подручја, што би могло бити подстакнуто кроз циљане мјере и обуке. Ово указује на повезаност демографских кретања са изазовима у развоју туризма.

Додатно, 50% испитаника сматра да је неопходно успоставити законске механизме који би обезбиједили обавезно учешће локалне заједнице у процесима доношења одлука у вези са туристичким развојем. Овакви ставови указују на недостатак институционалне инклузије и потребу за снажнијим демократским приступом (табела 53 и графикон 23).

Табела 53. Квалитативна анализа ставова испитаника о томе шта се то може урадити како би се ријешила недовољна укљученост локалне заједнице у туризам у подручју
НП Скадарско језеро

Шифра испитаника	Кључни сегменти одговора	Кључни тематски појмови	Учесталост теме (%)
1	Едукативне радионице. Прије свега омогућити људима да се едукују, да схвате суштину туристичког развоја. Просто да прихвате да без очуване животне средине и културног наслеђа нема развоја туризма.	Едукација, очување животне средине и културе, свијест о развоју туризма	75%
2	Моје мишљење је да се ова ситуација може ријешити помоћу разних едукативних радионица, које ће на квалитетан начин проширити знања о томе како појединац да дјелује у туризму и буде укључен, а притом чува своју домовину. Поред тога тај појединац треба да научи да усмјерава туристе, али и да им покаже својим примјером. Све претходно наведено је у сврху очувања животне средине и културног наслеђа.	Едукација, лични примјер, ангажовање појединца, очување наслеђа	75%
3	Може се ријешити разним подстицајним мјерама за оне који се желе бавити туризмом, нарочито за младе људе. Такође, кроз различите едукације везане за развој туризма. Приоритет може бити на развоју села кроз туризам и повратак младих људи.	Подстицајне мере, едукација младих, развој села, повратак становништва	100%
4	Па потребно је законски регулисати обавезно учешће свих чланова локалне заједнице приликом доношења одлука важних за њу.	Законско регулисање учешћа локалне заједнице у одлучивању	50%

Табела 54. Квалитативна анализа ставова испитаника о негативним утицајима туризма на локалну заједницу у подручју НП Дурмитор

Шифра испитаника	Кључни сегменти одговора	Кључни тематски појмови	Учесталост теме (%)
1	Да, јер се у нашој земљи највише обраћа пажња на зараду, не размишљајући да ли се то може негативно одразити на околину. За примјер се може узети коришћење и возња квадова у националном парку Дурмитор.	Фокус на профит, занемаривање екологије, квадови као примјер деградације	75%
2	Сматрам да туризам носи са собом неке негативне утицаје на животну средину и локалну заједницу. Међутим, мислим да они нијесу толико изражени и да се могу успјешно контролисати на нивоу развоја туризма какав је у НП Дурмитор. Сматрам да смо још увијек на вријеме и да се могу и морају успоставити неке регулативе како не би дошло до веће деградације у будућности.	Умјерени негативни утицаји, потреба за регулативом, могућност контроле	50%
3	Да, многобројни су негативни утицаји на локалну заједницу. Конкретно општина Жабљак из које сам ја, као једна од најатрактивнијих и највише посјећених локација, има велики проблем са бесправном градњом. Готово сва бесправна градња повезана је са туризмом, јер су у питању објекти који се користе у туристичке сврхе (издавање смјештаја). То за собом повлачи и преоптерећење локалне инфраструктуре, прије свега водоводне и канализационе мреже, што у коначном има негативан утицај на животну средину у смислу неадекватног третирања отпадних вода. Такође, национални парк Дурмитор услед великог броја туриста на одређени начин бива угрожен у смислу очувања животне средине и биодиверзитета. Долази до измјене у структури становништва на локалном нивоу све у вези са бављењем туризмом. Имамо одређени број досељеника из других градова, али и иностраних држављана који граде и купују некретнине и бораве већи дио године на Жабљаку бавећи се туризмом. Како сам запослен у локалној управи морам да скренем пажњу на висок степен централизације који у великој мјери ограничава нашу локалну управу да се избори са свим овим проблемима и без директне помоћи државног нивоа то и поред свих напора локалне управе није могуће учинити.	Бесправна градња, инфраструктурно оптерећење, еколошка угроженост, централизација	100%
4	Да, па неопходно је јасно дефинисати слабости туристичког сектора, идентификовати постојеће негативне утицаје туризма на локалну заједницу и утицај окружења у Црној Гори на туризам. Сматрам да се исто може обезбиједити снажним и посвећеним – заједничким дјеловањем, колоквијално речено „струке и науке“.	Слабости туристичког сектора, потреба за интерсекторским дјеловањем, анализа утицаја	75%

Графикон 24. Облак ријечи који идентификује кључне теме о негативним утицајима туризма на локалну заједницу у подручју НП Дурмитор

Анализа одговора испитаника открива изразито позитиван став према развоју туризма у НП Дурмитор, праћен свијешћу о неопходности уравнотеженог и одговорног приступа који чува природну и културну баштину.

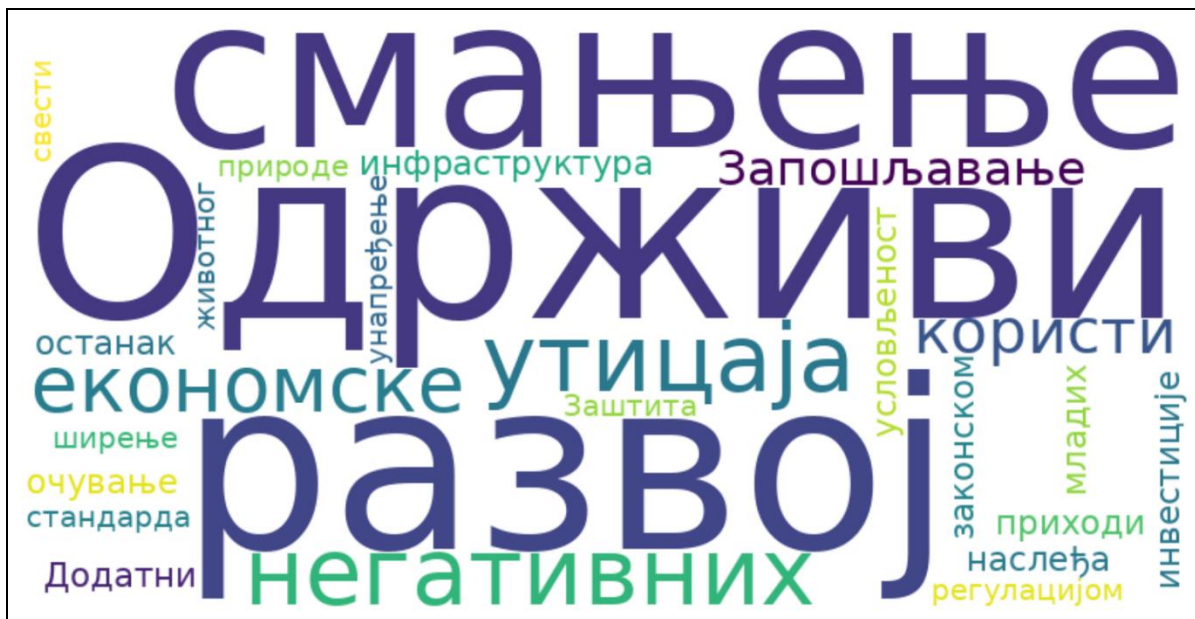
Сви испитаници (100%) сагласни су у мишљењу да туризам доноси значајне економске предности — од отварања нових радних мјеста и привлачења инвестиција до унапређења инфраструктуре. Посебно се истиче значај туризма као средства за задржавање младих и оживљавање руралних крајева, што је од кључне важности у контексту депопулације и слабијег регионалног развоја.

У 75% одговора наглашава се да развој туризма мора почивати на принципима одрживости, са акцентом на минимизирање негативног утицаја на животну средину и очување природног капитала за будуће генерације. Исти проценат испитаника указује на потребу за јасном законском регулативом и ефикасном примјеном прописа, како би се максимизирали позитивни ефекти туризма и истовремено ублажили могући ризици.

Такође, 75% испитаника повезује развој туризма са подршком очувању природе и ширењем еколошке свијести, истичући да добра управа националним парковима може да подстакне и економски напредак и заштиту животне средине. Укратко, резултати показују да испитаници виде туризам као снажан мотор позитивних промјена — под условом да се развија плански, одговорно и у складу са принципима одрживости и заштите културне и природне баштине (табела 55 и графикон 25).

Табела 55. Квалитативна анализа ставова испитаника о позитивним утицајима туризма на локалну заједницу у подручју НП Дурмитор

Шифра испитаника	Кључни сегменти одговора	Кључни тематски појмови	Учесталост теме (%)
1	Ако би се туризам развијао по принципима одрживости и водило се рачуна да се смање негативни утицаји на природу, туризам би могао да има много позитивних страна. Између осталог то су повећање прихода, запослење, повећање инвестиција и друго.	Одрживи развој, смањење негативних утицаја, економске користи	75%
2	Ако треба да мјеримо да ли је већа корист или штета по локалну средину од развоја туризма, мишљења сам да је много већа корист. Општине на чијој се територији налази НП Дурмитор су слабије развијене. Индустрија се угасила, а пољопривредом слабо ко жели да се бави. Младо становништво одлази, све је више старачких домаћинстава, а велики број села је остао без сталних становника. У таквим околностима развоја туризма је једина нада. Туризам са собом доноси могућност запослења, лакши пласман пољопривредних производа, изградњу инфраструктуре, повећана улагања, већи прилив новца. Све се то позитивно одражава на локалну заједницу и мјештане. Када се младим људима понуди посао, они ће се запослити, основати породицу, остати у свом мјесту. Надам се да ће туризам у будућности бити покретач позитивних промјена. Знамо да је за развој туризма потребна очувана животна средина и културно-историјско наслеђе, па се надам да ће то подстаћи све у локалној заједници да мало више поведу рачуна о нашим богатствима.	Запошљавање, инфраструктура, останак младих, очување наслеђа	100%
3	Свакако, туризам доприноси повећању животног стандарда због додатних извора прихода, јер се велики број грађана поред редовних послова којима се бави, бави и туризмом. Привлачење инвестиција, развој и унапређење цијеле заједнице у великој мјери условљено је туризмом. Ипак, туристичка дјелатност мора бити уређена законски и у пракси, а не само на папиру, како би позитивни ефекти били пуно бројнији, а упоредо се покушали елиминисати они негативни или бар свести на минимум.	Додатни приходи, инвестиције, условљеност законском регулацијом	75%
4	Заштићена природна добра попут националних паркова су интересантна за туристичке посјете, тј. посјетом таквим просторима шири се свијест о значају очувања природе у цјелини. Туризам, ако се њиме добро управља, може подржати заштиту природе, истовремено доприносећи одрживом развоју и пружајући могућности приходавања и бољи квалитет живота локалног становништва.	Заштита природе, ширење свести, унапређење животног стандарда	75%

Графикон 25. Облак ријечи који идентификује кључне теме о позитивним утицајима туризма на локалну заједницу у подручју НП Дурмитор

Анализа ставова испитаника открива различите перспективе о степену укључености локалне заједнице у развој туризма у НП Дурмитор, уз доминантан критички осврт на постојеће институционалне механизме.

Сви испитаници (100%) указују на недовољну, често само формалну, укљученост локалних актера у процесе доношења одлука. Посебно се истиче централизација надлежности и одсуство стварног утицаја заједнице на креирање туристичких политика. Учешће грађана, како се наводи, углавном остаје на нивоу симболике, без конкретних резултата или адекватног одговора надлежних институција.

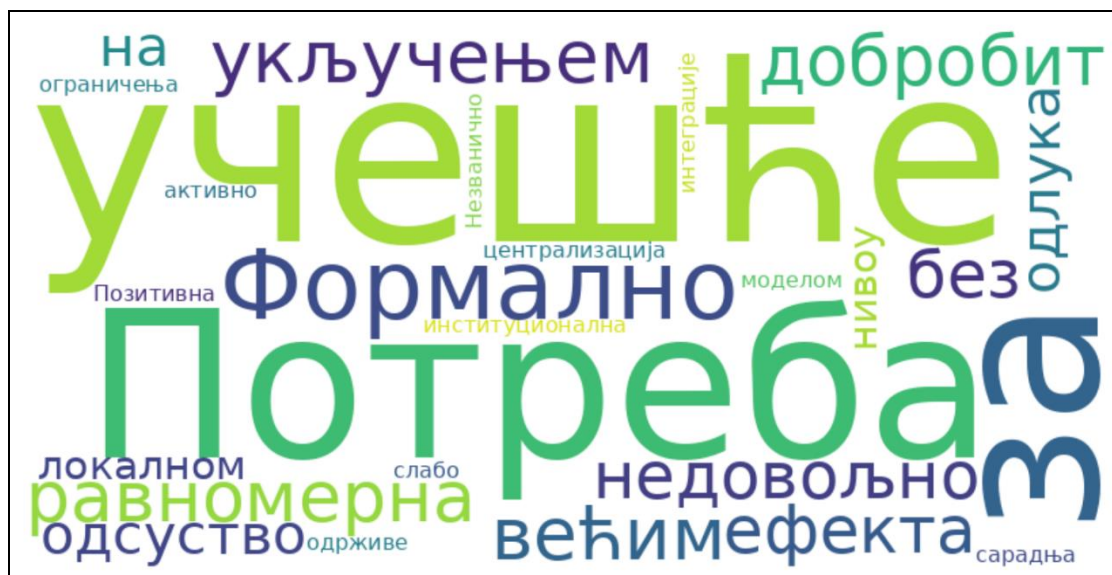
У 75% одговора наглашена је потреба за правичнијом расподјелом користи од туризма. Испитаници сматрају да тренутни економски ефекти користе уском кругу актера, док капацитети и знања шире заједнице остају недовољно искоришћени, углавном због институционалних ограничења и слабе међусекторске координације.

Супротно већинском ставу, један испитаник (25%) препознаје позитивне примјере сарадње између националног парка и локалне заједнице, али истиче да је потребно радити на унапређењу тог односа и изградњи одрживог модела који ће бити инклузиван и усмјерен ка очувању природне средине.

У цјелини, налази јасно указују на потребу за децентрализацијом туристичког управљања, већом укљученошћу локалне заједнице у одлучивање, као и развојем механизма који ће осигурати равномјерну расподјелу добити и одговорно управљање природним ресурсима (табела 56 и графикон 26).

Табела 56. Квалитативна анализа ставова испитаника о укључености локалне заједнице у процес развоја туризма у подручју НП Дурмитор

Шифра испитаника	Кључни сегменти одговора	Кључни тематски појмови	Учесталост теме (%)
1	У националном парку Дурмитор у развој туризма би се много више могло и требало укључити локално становништво, што би донијело низ позитивних ефеката по све, а не само по одабране појединце.	Потреба за већим укључењем, равномјерна добробит, недовољно учешће	75%
2	Сматрам да локална заједница није довољно укључена у туристички развој. Најчешће нас ништа не питају, а и када нас питају то углавном буде само толико колико би се нека форма задовољила. Углавном се све решава на нивоу општинских и државних органа. Дешавало се да на неке проблеме скренемо пажњу, дамо неки предлог, покушамо се укључити, али се углавном све то заврши без позитивне повратне реакције.	Формално учешће без ефекта, одсуство одлука на локалном нивоу, централизација	100%
3	Неформално – што се тиче НП Дурмитор локална заједница, грађани, су главни погон развоја који постижу својим дјеловањем. Формално – веома лоше, не због незаинтересованости локалне заједнице, већ опет због проблема који сам навео раније. Централизација. Јавно предузеће Национални паркови је државног нивоа и не постоји неки значајнији степен и вид конкретног утицаја на дјеловање овога предузећа, а које је главни и одговорни „уредник“ развоја и очувања националних паркова. Непостојање одређених радних тијела или сличних органа који би се бавили искључиво тиме...	Незванично учешће активно, формално слабо, институционална ограничења	100%
4	Добра сарадња националних паркова и локалне заједнице доприноси заштити природе и биолошке разноврсности. Моје лично виђење је да се треба настојати да се заједничким радом дође до модела који ће на одржив начин повезати становништво и националне паркове, тако да успјешан рад националних паркова буде свима од користи.	Позитивна сарадња, потреба за моделом одрживе интеграције	75%

Графикон 26. Облак ријечи који идентификује кључне теме о укључености локалне заједнице у процес развоја туризма у подручју НП Дурмитор

Анализа добијених одговора указује на разноврсне ставове испитаника у погледу стања и будућности туризма у НП Дурмитор, при чему се посебан акценат ставља на одрживост, стратешки развој и заштиту од негативних ефеката масовног туризма.

Сви испитаници (100%) истичу потребу за унапређењем туристичког сектора, али уз јасну оријентацију ка квалитету и одрживости, а не искључиво ка повећању броја посјетилаца. У том контексту, 25% анкетираних издваја потребу за формулисањем свеобухватне стратегије, која би обухватила развој бренда, подизање квалитета услуга и одбијање концепта масовног туризма.

У 75% одговора наглашена је важност контролисаног развоја и примјене одрживих пракси, како би се спријечило нарушавање природног простора. Посебно се истиче вриједност природних ресурса као темељ и за љетњи и за зимски туризам, што наглашава потребу за дугорочним очувањем амбијента.

Истовремено, 50% испитаника изражава критичан став према досадашњем развоју туризма у овом подручју, истичући да је у претходним деценијама изостајала јасна визија и иницијатива, што је довело до застоја и недовољног коришћења потенцијала.

Сумирано, налази показују да испитаници препознају висок туристички потенцијал Дурмитора, али и да развој мора бити стратешки планиран, усмјерен на дугорочну корист за локалну заједницу, уз обавезно очување природне средине као кључног ресурса (табела 57 и графикон 27).

Табела 57. Квалитативна анализа ставова испитаника о туристичком развоју у подручју НП Дурмитор

Шифра испитаника	Кључни сегменти одговора	Кључни тематски појмови	Учесталост теме (%)
1	Туристички развој у националном парку Дурмитор није на завидном нивоу већ деценијама.	Недовољан развој, вишегодишњи застој	50%
2	Ја сматрам да је развој туризма у НП Дурмитор добра шанса за локално становништво. Треба да се ради на одрживом развоју туризма. Истакао бих да би мјере контроле морале бити знатно ригорозније, јер већ имамо присутну деградацију.	Позитивна перспектива, потреба за одрживим развојем и контролом	75%
3	Потребно је развити јасну стратегију која ће бити основа за дјеловање. Она треба да се заснива на подизању нивоа квалитета услуге и изграђивању брэнда, престиж треба да буде мотив доласка туриста. Треба се потрудити да се посебно на подручју НП Дурмитор избјегне даљи тренд „еволуције“ ка масовном туризму који по мени лично није прихватљив.	Потреба за стратегијом, подизање квалитета, избјегавање масовног туризма	100%
4	Имају изванредне природне могућности за развој и зимског и лјетњег туризма, што је значајна предност у односу на многе друге туристичке дестинације у окружењу, а укупан развој усмјерити на одрживост истог.	Велики природни потенцијал, фокус на одрживост	75%

Графикон 27. Облак ријечи који идентификује кључне теме о туристичком развоју у подручју НП Дурмитор

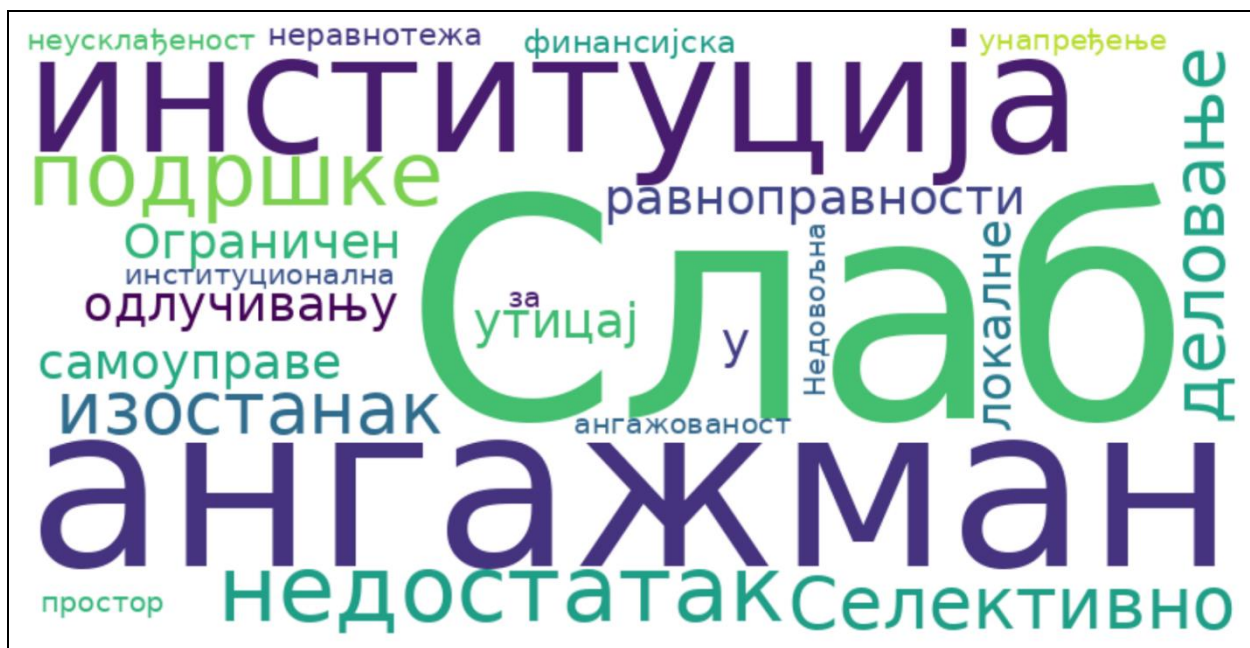
Анализа одговора испитаника открива висок ниво сагласности у вези са недовољном ангажованошћу институција — и државних и локалних — у процесима планирања и подршке туристичком развоју у НП Дурмитор. Сви испитаници (100%) директно или индиректно указују на слабости у институционалном дјеловању. Половина њих (50%) посебно истиче селективност у доношењу одлука и недостатак равноправности у укључивању различитих актера, што негативно утиче на транспарентност и инклузивност развојних политика. Коментарисана је централизација процеса и ограничено учешће шире заједнице у креирању туристичке политике.

Истовремено, 50% испитаника указује на финансијску неравнотежу и слабу позицију локалне самоуправе у управљачким процесима. Посебно је издвојен примјер Општине Жабљак, која и поред великог туристичког промета нема адекватне финансијске користи, већ профит углавном остаје у оквиру Јавног предузећа Национални паркови.

Укупно посматрано, 75% испитаника критикује тренутни ниво институционалне ангажованости, наглашавајући потребу за снажнијом подршком, бољом међусекторском сарадњом и активнијим укључивањем локалних актера у доношење одлука. Ови резултати указују на потребу за дубљим институционалним реформама и успостављањем ефикаснијих механизма одговорности, комуникације и расподеле користи између националних структура и локалних заједница (табела 58 и графикон 28).

Табела 58. Квалитативна анализа ставова испитаника о ангажованости државних органа и органа локалне самоуправе по питању већег укључивања локалне заједнице у развој туристичких производа у подручју НП Дурмитор

Шифра испитаника	Кључни сегменти одговора	Кључни тематски појмови	Учесталост теме (%)
1	Одговор је исти као и на претходно питање. Разлог за такво стање је и лош ангажман државе и органа локалне самоуправе.	Слаб ангажман институција, недостатак подршке	75%
2	Мислим да су државни органи и органи локалне самоуправе слабо ангажовани по питању укључивања свих чланова локалне заједнице у планирање туристичког развоја. Некада се може стећи утисак да они то и не желе, јер им је овако просто лакше. Раде онако како њима одговара и како је вјероватно у интересу одређеног броја људи односно одређених групација. Да смо сви једнаки у доношењу одлука и да сви имамо прилику да скренемо пажњу на неке проблеме, сигурно би много тога било другачије. Сигурно и боље.	Селективно дјеловање, изостанак равноправности у одлучивању	100%
3	Немам довољно информација када је у питању ангажованост државних органа, али лични осјећај/оцјена је да није довољно добра. Локална управа показује заинтересованост, али не наилази на разумијевање. Чињеница је да Општина Жабљак нема практично никакве директне финансијске користи од стотина хиљада туриста који проциркулишу кроз нашу општину на годишњем нивоу, већ само и искључиво Јавно предузеће Национални паркови.	Ограничен утицај локалне самоуправе, финансијска неравнотежа, институционална неусклађеност	100%
4	Па мислим да нису довољно ангажовани, и сматрам да може боље.	Недовољна ангажованост, простор за унапређење	50%

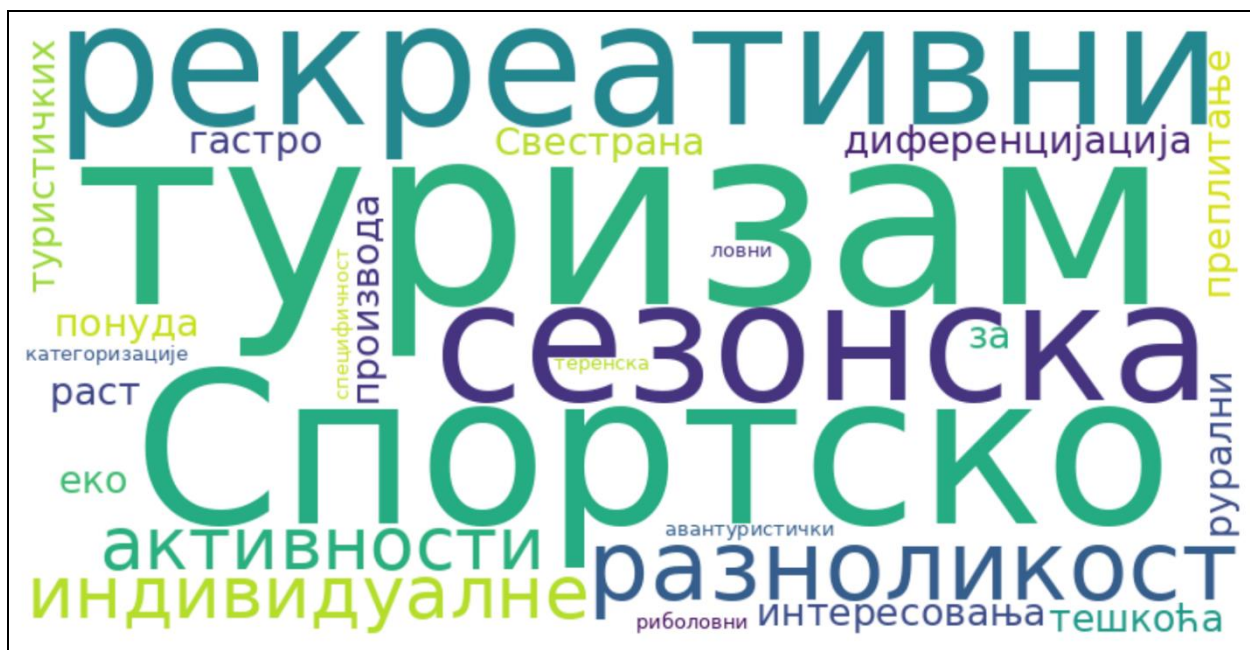
Графикон 28. Облак ријечи који идентификује кључне теме о ангажованости државних органа и органа локалне самоуправе по питању већег укључивања локалне заједнице у развој туристичких производа у подручју НП Дурмитор

Различити одговори испитаника указују на препознату разноврсност туристичке понуде у НП Дурмитор, при чему се нарочито издвајају спортско-рекреативни, авантуристички и специфични облици туризма. Спортско-рекреативни туризам доминира у одговорима свих испитаника (100%), чиме се позиционира као водећи туристички производ у овој дестинацији. У оквиру овог сегмента, посебно се издвајају зимски скијалишни туризам и љетње активности као што су пјешачење, див туре и сплавање. Према мишљењу 75% анкетираних, туристички производи често се преклапају, што указује на одсуство јасне категоризације и могућност даљег стратешког усмјеравања и прецизнијег позиционирања понуде.

Растући интерес за алтернативне видове туризма, укључујући рурални, еколошки, гастрономски и ловни туризам, истакло је 50% испитаника. Уочено је да специфичности терена НП Дурмитор пружају погодну основу за развој ових сегмената понуде. Сумирано, добијени подаци указују на потребу за широм диверзификацијом туристичке понуде, бољим категорисањем постојећих производа и стратешким унапређењем нових садржаја, у складу са интересовањима посјетилаца и ресурсима подручја (табела 59 и графикон 29).

Табела 59. Квалитативна анализа ставова испитаника о томе који од наведених туристичких производа (рурални, спортско-рекреативни, авантуристички, културни, екотуризам, гастрономски, манифестациони, ловни и риболовни или наутички туризам) је најразвијенији у подручју НП Дурмитор

Шифра испитаника	Кључни сегменти одговора	Кључни тематски појмови	Учесталост теме (%)
1	Па најразвијенији је спортско-рекреативни. Током зиме то углавном буде скијалишни туризам, а у току љетњих мјесеци се заснива на личном избору туриста у зависности од афинитета. Дobar дио туриста организује самосталне обиласке НП Дурмитор и пјешачење. Мањи број туристичких упосленика нуди у својој режији пјешачке туре, цип туре, сплаварење Таром и сличне садржаје.	Спортско-рекреативни туризам, сезонска разноликост, индивидуалне активности	75%
2	Моје запажање је да се доста мијењају жеље туриста из године у годину. Конкретно за овај крај је то добро, јер се повећало интересовање за неке садржаје током љетњих мјесеци. Поред спортско-рекреативног туризма који доминира у току зимске туристичке сезоне све више добијају на значају рурални, еко-туризам, гастрономски, авантуристички туризам. Значи, интересовања туриста су разнолика, а ми треба да гледамо на најбољи начин да одговоримо.	Сезонска диференцијација, раст интересовања за рурални, еко и гастро туризам	100%
3	Што се тиче овога питања НП Дурмитор има потенцијал за даљи развој апсолутно свих од поменутих туристичких производа. И они се код нас прожимају један кроз други, тешко их је раздвојити. Можда чак и немогуће.	Свестрана понуда, преплитање туристичких производа, тешкоћа категоризације	75%
4	Сваки је заступљен у поменутом парку, а најразвијенији су спортско-рекреативни, авантуристички, ловни и риболовни туризам. Можда због саме специфичности терена.	Спортско-рекреативни, авантуристички, ловни и риболовни туризам, теренска специфичност	100%

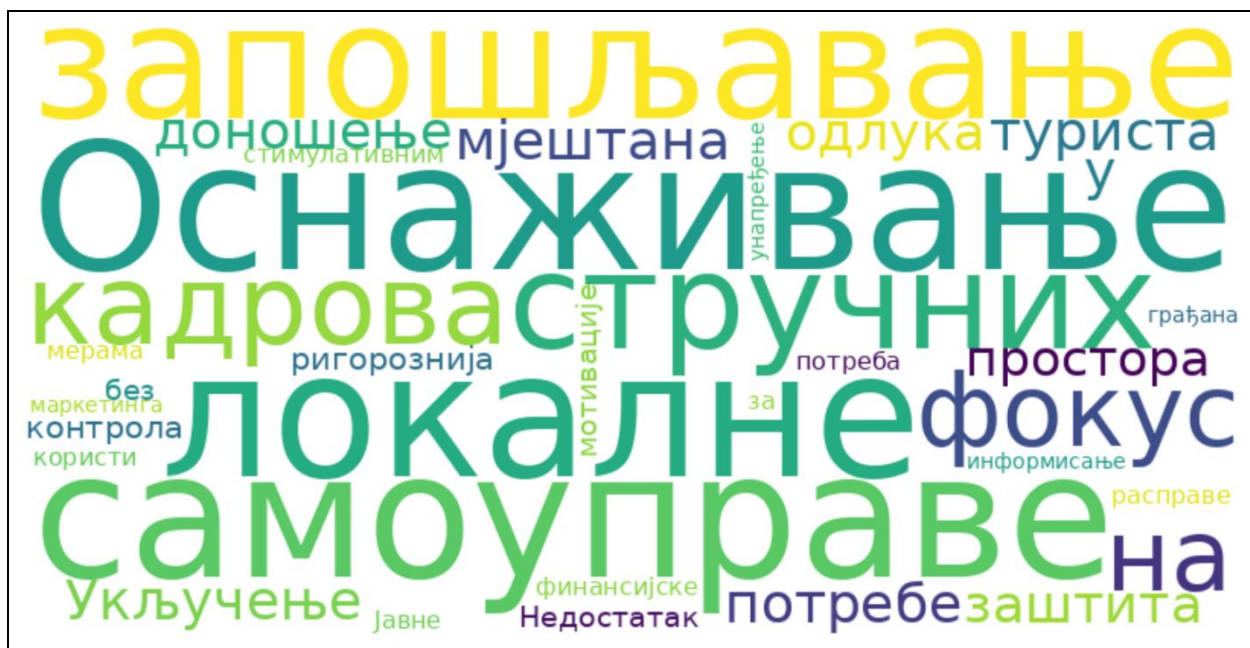
Графикон 29. Облак ријечи који идентификује кључне теме о томе који од наведених туристичких производа (рурални, спортско-рекреативни, авантуристички, културни, екотуризам, гастрономски, манифестациони, ловни и риболовни или наутички туризам) је најразвијенији у подручју НП Дурмитор

Анализом добијених одговора издвајају се кључне теме које наглашавају потребу за јачим учешћем и информисаношћу локалне заједнице у процесима развоја туризма, као и неопходност оснаживања капацитета локалне самоуправе и професионализације услуга. Потпуна сагласност испитаника (100%) огледа се у увјерењу да је укључивање мјештана у доношење одлука од суштинског значаја. Истовремено се препознаје потреба за ефикаснијом контролом простора, кроз мјере против нелегалне градње и криволова, као вид заштите природних ресурса.

Недостатак мотивације код локалног становништва да се активно укључи у развојне процесе навело је 75% испитаника, при чему се финансијска добит издваја као главни покретач ангажовања. Као решење, предложене су подстицајне мјере које би стимулисале шири грађански ангажман. Исти проценат наглашава потребу за кадровским и организационим јачањем локалне управе, запошљавањем стручњака и побољшањем комуникације са туристима, како би се понуда прилагодила очекивањима посјетилаца. Половина испитаника истакла је значај организовања јавних расправа и унапређења промоције, чиме се указује на неопходност отворенијег и транспарентнијег дијалога са локалном заједницом (табела 60 и графикон 30).

Табела 60. Квалитативна анализа ставова испитаника о томе шта се то може урадити како би се ријешила недовољна укљученост локалне заједнице у туризам у подручју НП Дурмитор

Шифра испитаника	Кључни сегменти одговора	Кључни тематски појмови	Учесталост теме (%)
1	Треба пробудити свјест код људи. Прво код локалне самоуправе да више ради за добробит свих како би се развио туризам и сачували национални паркови. Требали би се запослити стручни људи, људи који говоре стране језике, порадити на гостопримству, употпунити туристичка понуда. Морамо се озбиљно позабавити потребама и жељама туриста, а не само површно радити.	Оснаживање локалне самоуправе, запошљавање стручних кадрова, фокус на потребе туриста	75%
2	Моја највећа замјерка државним и локалним органима што су маргинализовали локалну заједницу и становништво. Нико боље не познаје овај крај од мјештана, тај глас народа може много да помогне приликом креирања туристичких производа. У будућности би било добро да се та пракса промијени и да се више поведе рачуна о заштити овог простора, јер све је присутнија деградација. Неке ригорозније казнене мјере за нелегалну градњу, криволов и слично би биле пожељне.	Укључивање мјештана у доношење одлука, заштита простора, ригорознија контрола	100%
3	У смислу бављења туризмом не много, нити треба нешто чинити јер су практично сви укључени, а главни мотив је стицање финансијске добити. Опет, у смислу укључености за процес доношења одлука, планова, стратегија итд. за развој туризма, очување животне средине и слично такође се не може много учинити. Јако мали број људи има жељу и вољу да буде инволвиран у нешто уколико нема финансијску корист, па би тако могли претпоставити ако желимо инволвираност морамо им понудити добар разлог за то...	Недостатак мотивације без финансијске користи, потреба за стимулативним мјерама	75%
4	Да се организује неко јавно окупљање/расправа која директно укључује грађане, боља информисаност као и бољи маркетинг.	Јавне расправе, информисање грађана, унапређење маркетинга	50%

Графикон 30. Облак ријечи који идентификује кључне теме о томе шта се то може урадити како би се ријешила недовољна укљученост локалне заједнице у туризам у подручју НП Дурмитор.

Укупно посматрано, резултати упућују на то да одрживи развој туризма у заштићеним подручјима зависи од ефикасне комуникације, инклузивног планирања, професионалног управљања и подстицаја који ће мотивисати локалну заједницу да активно учествује у процесима доношења одлука.

9. ДИСКУСИЈА

Предмет научног истраживања представља испитивање улоге локалних заједница у процесу развоја туристичких производа унутар националних паркова Скадарско језеро и Дурмитор. Истраживање је конципирано с циљем да идентификује и систематизује кључне факторе који утичу на ниво ангажованости локалног становништва у туристичким активностима, као и на њихове ставове, очекивања и перцепције у погледу утицаја туризма. Полазећи од основне хипотезе да је одрживи развој туризма у заштићеним подручјима неодвојив од активне улоге и подршке локалне заједнице, дисертација се ослања на интердисциплинарни методолошки оквир и спој квантитативних и квалитативних метода прикупљања и анализе података.

Методолошки приступ обухватао је анкетирање репрезентативног узорка становника у општинама у којима се налазе посматрани национални паркови. Анализа података изведена је уз примјену дескриптивне статистике, корелационих и регресионих техника, као и факторске анализе ради препознавања скривених односа међу истраживаним промјенљивама. Поред тога, примијењен је компаративни оквир који је омогућио упоређивање резултата између два локалитета, уз уважавање њихових географских, културолошких и институционалних специфичности.

Резултати дескриптивне анализе пружају драгоцјен увид у перцепције локалног становништва у вези са туризмом, његовим утицајима и потенцијалима. Кроз анализу шест тематских цјелина, јасно се уочавају доминантни обрасци мишљења, али и поједине контрадикције које захтијевају даље разматрање и интервенцију. Укупно посматрано, подаци указују на висок ниво подршке туристичком развоју, али и на системске слабости у домену управљања и институционалне подршке.

Добијени резултати у оквиру докторске дисертације указују на то да већина анкетираних препознаје позитивне ефекте туризма, међу којима су отварање нових радних мјеста, побољшање инфраструктуре и економски подстицај за локалну заједницу. Ови налази се подударају са резултатима претходног истраживања (Manojlović et al., 2025), у којем су испитаници такође у великој мјери показали позитиван став према туризму, посебно у погледу економског раста и нових шанси за локално становништво. Такође, у студији која се бавила развојем туризма у планинским дестинацијама САД и Канаде разматрано је како локалне институције и локално становништво реагују на интензиван туристички раст, као и важност планирања и координације међу актерима у тим заједницама (Getz, 1994). Закључили су да становници позитивно перципирају туризам и подржавају већину развојних иницијатива, што указује на снажну везу између ставова и подршке.

Када је ријеч о негативним аспектима, у дисертацији је идентификована умјерена свијест испитаника о еколошким притисцима, угрожавању културног идентитета и нестабилности прихода током сезоне. Такође, многобројне студије указују на то да туризам може довести до еколошких притисака, нарушавања културног идентитета и нестабилности прихода због сезонског карактера, при чему становници доживљавају промјену мјеста и прекомјерни туризам као потенцијалне ризике, док запосленост и приходи у многим дестинацијама остају нестабилни током цијеле

године (Adie, Falk & Savioli, 2019; Cheng & Chen, 2022; García-Hernández, De La Calle-Vaquero, & Yubero, 2017; He & Filimonau, 2020; Martín et al., 2017; Ren et al., 2019; Senyao, Wei & Niannian, 2020; Vergori & Arima, 2020; Zhang et al., 2020; Zhang et al., 2022).

Детаљније речено, резултати показују да испитаници генерално не доживљавају туризам као озбиљну пријетњу. Све средње вриједности налазе се испод неутралне тачке ($M < 3$), што значи да је сагласност са тврдњама о негативним утицајима ниска. Најниже је оцијењен став о деградацији културе и традиције, што упућује на то да локално становништво не перципира туризам као фактор који нарушава њихов културни идентитет. Иако се биљежи нешто већа осјетљивост на утицаје на животну средину и инфраструктуру, и те вриједности остају испод прага озбиљне забринутости. Оваква перцепција можда произилази из ограничене изложености масовном туризму или из недовољно развијене критичке свијести о дугорочним последицама. Aragú, García-Mestanza и Caballero-Galeote (2021) потврђују да перцепције локалног становништва о утицајима туризма могу значајно обликовати друштвени однос према развоју туризма и потребу за регулисањем активности. Сродан налаз доносе Biagi et al. (2019), који указују да се у дестинацијама са високом концентрацијом туриста најизраженији еколошки и социјални притисци појављују управо током виших сезонских таласа, што код становника временом јача критички однос према дугорочним последицама туризма. У том смислу, Chong (2020) из перспективе становника Балија описује како се ставови локалне заједнице могу постепено помјерати од почетне подршке ка опрезнијем и критичком вредновању, како негативни ефекти масовног туризма постају видљивији и кумулирају се. Ниво знања и искуства локалног становништва у вези са туристичким активностима значајно обликује њихову перцепцију користи и трошкова туризма, при чему веће знање и искуство доприносе критичком и свјеснијем вредновању његовог утицаја на заједницу (Garau-Vadell, Gutiérrez-Taño & Díaz-Armas, 2016), што потврђује тврдњу дисертације да критичка перцепција није униформна, већ зависи од контекста и индивидуалног искуства становника. Hateftabar и Chapuis (2020), полазећи од осјетљивости средина које су снажно ослоњене на туризам, наглашавају да недостатак развијене свијести о ризицима зависности може учинити заједнице рањивијим на поремећаје туристичких токова и на постепено нагомилавање негативних утицаја, те да је разумијевање локалних перцепција кључно за одрживе политике. С друге стране, истраживање спроведено у Барселони и Севиљи указује да у условима израженог прекомјерног туризма могу настати снажне тензије између становника и посјетилаца, па чак и феномени попут „туризмофобије“, што представља екстремни израз негативне еволуције ставова у пренасељеним урбаним зонама (Hernandez-Maskivker, Fornells, Teixidó-Navarro & Pulido, 2021). То потврђује закључке дисертације да критичка перцепција локалног становништва према туризму није стандардизована и да се вјероватно појачава у ситуацијама високог туристичког оптерећења. Ову идеју динамичности ставова додатно појашњавају Nawijn и Mitas (2012) који указују да перципирани ефекти туризма утичу на субјективно благостање становника, што објашњава могући прелазак од почетне подршке ка критичнијем вредновању туризма у условима високог туристичког оптерећења.

Налази дисертације показују висок степен сагласности са релевантним теоријским и емпиријским истраживањима из области одрживог туристичког развоја, која указују

да су перцепције локалног становништва, ниво укључености локалне заједнице, као и квалитет институционалне подршке и комуникације, кључни фактори дугорочне одрживости туристичких дестинација. Потврђена повезаност између активне партиципације заједнице и позитивних економских, социјалних и еколошких исхода у националним парковима усклађена је са радовима који истичу значај управљања перцепцијама ризика, контроле пренасељености, квалитета искуства и нивоа информисаности актера у процесима туристичког развоја. Наглашена је улога едукације и комуникације као механизма који посредују однос између институционалне подршке и степена прихватања туристичких иницијатива, што додатно потврђује потребу за интегрисаним и партиципативним моделима управљања у заштићеним подручјима. На тај начин, истраживање доприноси даљој емпиријској верификацији ставова да одрживи туристички развој захтијева уравнотежен однос економских интереса, очувања ресурса и активне улоге локалне заједнице. Налази су у складу са резултатима истраживања, која у различитим просторним и институционалним контекстима потврђују да су перцепције локалног становништва, ниво њихове укључености, квалитет комуникације и степен информисаности кључне детерминанте подршке туристичком развоју и његове дугорочне одрживости (Liu & Wall, 2006; Glowka & Zehrer, 2019; Štreimikienė et al., 2020; Vidishcheva et al., 2020; Yin et al., 2020; Mohamed, 2022; Bogdan et al., 2023; Gössling & Scott, 2024). За туристичко планирање, ово може значити већу отвореност за развојне активности, али истовремено указује и на потребу за едукацијом становништва о потенцијалним ризицима неадекватног управљања туризмом.

Међутим, перцепција позитивних ефеката туризма је снажна и уједначено висока. Највећу подршку добио је став да туризам повећава могућности запошљавања, што свједочи о значају који се придаје економским аспектима ове дјелатности. Високе оцјене добили су и ставови о повећању прихода и подстицању инвестиција, што показује да је локално становништво свјесно широких економских користи од развоја туризма. Посебно је важно што су и тврдње у вези са очувањем културног и природног наслеђа добиле умјерено високе оцјене, што говори у прилог перцепцији туризма не само као економског, већ и као културног и еколошког ресурса. Ово је снажна полазна основа за концепт одрживог развоја, у којем су економија, екологија и култура уравнотежени.

У домену партиципације и укључености заједнице у управљање туризмом, уочава се озбиљан дефицит. Испитаници изражавају осјећај искључености из процеса одлучивања, недовољну комуникацију са институцијама и недостатак могућности да изразе сопствене предлоге. Уочени недостатак институционалне подршке и ограничена укљученост локалне заједнице у развојне иницијативе могу се разумјети као сигнал да су потребни снажнији модели сарадничког управљања и партнерства, који би локалној заједници обезбиједили активну улогу, а не само позицију посматрача. Такви модели подразумевају да грађани имају стварне канале утицаја и могућност да учествују у дефинисању приоритета, што је важно јер одрживост туризма зависи не само од тога да ли становништво подржава туризам, већ и од тога да ли се осећа укључено и да ли перципира расподјелу користи као праведну (Rahman & Baddam, 2021; Weaver et al., 2021; Wray, 2011).

Поред питања управљања, резултати који указују на слабо учешће у пројектима и недовољно присуство локалних производа у туристичкој понуди додатно појашњавају зашто позитивни ставови не морају нужно да се претворе у шире

развојне користи. Литература показује да, када локални производи и мала предузећа нису систематски повезани са туристичком тражњом, значајан дио економских ефеката остаје ван локалне заједнице, док локално становништво има ограничен приступ новим приликама, што умањује укупни развојни потенцијал туризма (Mai, Nguyen & Hien, 2023; Mak, Cheung & Hui, 2017). Насупрот томе, развој туристичких производа који интегришу локалну културу, ресурсе и знање може повећати приходе, ојачати везу становништва са туристичким развојем и допринијети већој социјалној прихватљивости туризма (Kim et al., 2021). С тим у вези, ниска заступљеност локалних производа у туристичком ланцу вриједности не представља само економски пропуст, већ и показатељ недовољне координације, подршке и видљивости локалних иницијатива, што може умањити утицај туризма на животни стандард заједнице (Hilario et al., 2024).

Полазећи од наведеног, приоритет у будућем развоју треба да буде системско смањење јаза између позитивних перцепција и слабих институционалних капацитета, кроз јачање партиципативних модела, изградњу повјерења и активну валоризацију локалних ресурса. Истраживања о туризму заснованом на заједници показују да укључивање становништва у све фазе развоја – од планирања, преко имплементације до евалуације – повећава осећај одговорности, смањује простор за конфликт и доприноси дугорочној одрживости (Chirenje, Giliba & Musamba, 2013; Kusmayad, Wen & Jatmikowati, 2024; Mubita, Libati & Mulonda, 2017). Литература додатно указује да интегрисане стратегије које повезују локалну заједницу, институције и туристички сектор, и које туристичке активности усклађују са културним и еколошким вриједностима мјеста, представљају један од кључних предуслова да туризам у заштићеним подручјима и донесе трајне и широко расподијељене користи (Z. Wang, 2025; Wondirad & Ewnetu, 2019).

Истовремено, резултати у вези са лично мотивисаном спремношћу за учешће откривају висок ниво ентузијазма и позитивног става. Испитаници у великој мјери исказују жељу да њихово мјесто буде препознато као туристичка дестинација, вјерују у користи које туризам може донијети и препознају сопствену улогу у том процесу. То указује на то да се унутар локалне заједнице обликује свијест о значају активног учешћа, али да је та свијест још увијек ограничена институционалним баријерама и недостатком подстицаја. С тим у вези, уочени висок ниво лично мотивисане спремности за учешће указује да унутар заједнице постоји значајан потенцијал за активније укључивање становништва у развој туризма, али да се тај потенцијал не може у пуној мјери искористити уколико не постоје услови који омогућавају да се мотивација претвори у конкретне активности. Стога се овај налаз може разумјети као јасан показатељ разлике између „воље да се учествује“ и „стварне могућности да се учествује“: чак и када су ставови позитивни и ентузијазам изражен, неопходни су институционални канали, ресурси и подстицаји који учешће чине доступним, изводљивим и смисленим (Dijk, Duijzer & Wienold, 2020). Овај налаз је у складу са увидима Wehn и Almomani (2019), који показују да индивидуална мотивација за учешће није довољна уколико не постоје институционални механизми који омогућавају да се знање, искуство и допринос појединаца систематски прикупе и интегришу у заједничке процесе. Аутори наглашавају да управо одсуство таквих структура често доводи до јаза између спремности за учешће и стварног ангажовања. У контексту истраживања које су спровели Garnefeld и сарадници то имплицира да ентузијазам локалног становништва може бити изражен, али да без уређених модела

сарадње и јасно дефинисаних правила учешћа он остаје „неактивиран“ и тешко се претвара у одржив облик укључености (Garnefeld, Iseke & Krebs, 2012).

Када је ријеч о улози државних и локалних институција, резултати указују на мањак повјерења. Просјечне оцјене испод неутралне тачке показују да испитаници не препознају постојање конзистентних иницијатива које би подржале њихову активну улогу у развоју туризма. Иако постоји извјесна вјера у потенцијал будућих мјера, садашња подршка се оцјењује као недовољна. То се односи како на програме едукације и информисања, тако и на финансијску помоћ, што оставља утисак препуштености појединача сопственом ангажману. За изградњу повјерења у институције неопходно је увести транспарентне механизме учешћа, унапређену комуникацију и редовно вредновање спроведених мјера у сарадњи са грађанима. Одсуство транспарентности, недовољна комуникација и нејасни механизми укључивања могу значајно ослабити повјерење и ограничити спремност грађана да се активно укључе у јавне иницијативе. Институционална отвореност, двосмјерна комуникација и јасно дефинисани путеви учешћа доприносе перцепцији легитимности и повећању повјерења, што позитивно утиче на ниво и квалитет грађанског ангажмана. Редовно вредновање спроведених мјера, уз активно укључивање грађана у тај процес, од суштинског је значаја за изградњу и одржавање институционалног повјерења (Frerichs et al., 2017; Yeunjae Lee & Li, 2021; Manoj, Brough & Kalbarczyk, 2020; Nielsen & Nielsen, 2024; Rim, Dong & Zhang, 2024; Schwarz & Struhkamp, 2007; X. Wang & Wart, 2007; Wolfson & Lynch, 2021).

На крају, перцепција најперспективнијих облика туризма одражава оријентацију ка локалним специфичностима и одрживом коришћењу ресурса. Екотуризам, културни и гастрономски туризам добили су највише оцјене, што потврђује да је интересовање усмјерено ка аутентичним и дугорочно одрживим формама. С друге стране, ловни и наутички туризам оцијењени су знатно ниже, што може указивати на мању усаглашеност са вриједносним ставовима или реалним капацитетима заједнице. Ово представља користан сигнал за обликовање будуће туристичке понуде – у складу са очекивањима становништва и савременим трендовима одговорног туризма.

Сабирајући све сегменте анализе, може се закључити да становништво националних паркова Скадарско језеро и Дурмитор показује висок степен подршке туризму, личну мотивисаност и жељу за укључивањем, али и осећај институционалне искључености. Налази указују на потребу за дубљом реформом у приступу туристичком развоју: туризам не треба посматрати искључиво као економску активност, већ као могућност за изградњу заједнице, јачање грађанске улоге и очување наслеђа. Резултати ове дисертације су у складу са бројним савременим истраживањима која указују да се у контексту одрживог туризма учешће локалне заједнице често номинално препознаје, али да у пракси остаје ограничено институционалним, структурним и културним баријерама (Brooks et al., 2023; Chong & Balasingam, 2019; Costantino et al., 2024; Lamoria et al., 2024; Novita, Ngindana & Putra, 2024; Shuran, Salim & Ying, 2024; Thakker et al., 2024). Само кроз активно учешће, транспарентност и стратешко вођење, могуће је изградити туризам који ће бити одржив, прихваћен и вреднован од стране оних који у зони његовог развоја заиста живе.

С тим у вези, резултати дисертације кореспондирају са аргументима из релевантне литературе, који туризам концептуализују као друштвени процес усмјерен на изградњу заједнице, јачање грађанске улоге и очување културног и природног наслеђа (Higgins-Desbiolles, 2017; Khaenamkhaew et al., 2023; Оу, 2025; A. Z. Rahman et al., 2025; Spadaro et al., 2023; Waligo, Clarke & Hawkins, 2013). Када су облици сарадње нејасни, а механизми учешћа недовољно развијени, ентузијазам може бити присутан, али остаје неканализован, што отежава да се мотивисаност заједнице одржи и прерасте у стабилно и одрживо укључивање (Garnefeld, Iseke & Krebs, 2012).

Резултати вишеструких регресионих анализа пружају важне увиде у факторе који обликују перцепције становништва о различитим аспектима развоја туризма у националним парковима. Иако поједини модели показују ограничену предиктивну моћ, идентификовани обрасци доприносе разумијевању социо-демографских и понашајних детерминанти у контексту локалног учешћа, перцепције добити и потребе за институционалном подршком.

Први модел, који је имао за циљ да утврди предикторе негативних перцепција туризма, није достигао статистичку значајност, што указује да уочене социо-демографске и бихевиоралне промјенљиве имају ограничену објашњавајућу вриједност у овом контексту. Овај налаз отвара простор за претпоставку да су ставови о потенцијалним ризицима туризма више условљени индивидуалним психолошким карактеристикама, културним нормама или специфичностима друштвеног окружења. Другим ријечима, чињеница да социо-демографске и понашајне промјенљиве у овом моделу нису достигле статистичку значајност може значити да се перцепција ризика не формира првенствено на основу „објективно мјерљивих“ карактеристика испитаника, већ кроз субјективне процјене, емоције и интерпретације које су снажно контекстуализоване. Такво тумачење је у складу са налазима који указују да је перципирани ризик у туризму по природи субјективан и да може постојати независно од реалне ризичне ситуације, при чему на њега утичу спољни извори попут медијских извјештаја, туђих искустава и друштвених наратива (Cui et al., 2016). Поред тога, више радова наглашава да индивидуалне карактеристике као што су пол, старост, образовање и културни контекст могу обликовати начин на који се ризици препознају и интерпретирају, што објашњава зашто исти догађај или исти туристички контекст могу бити оцијењени као „ризични“ или „неризични“ у зависности од профила испитаника (Caber et al., 2020; Zhu & Deng, 2020). Сродно томе, истраживања упућују да психолошки и социјални ризици (нпр. осећај несигурности, страх, социјални притисак) имају значајну улогу у формирању субјективне сигурности туристичких активности, што додатно појашњава зашто варијабле „класичног“ социо-демографског типа не морају имати довољну објашњавајућу моћ у моделима који циљају ризичне перцепције (Chua et al., 2021). Кључне детерминанте ризичних перцепција могу бити изван обухваћеног скупа промјенљивих, тако да укључују психолошке диспозиције, вриједносне оријентације и културне обрасце (Gao & Chen, 2022; Rather, 2021). Овакво тумачење подупиरे и рад који показује да личност може утицати на намјеру путовања, док перципирани ризик дјелује као фактор који ту намјеру умањује (Setiawan et al., 2024). Стога, добијени резултат оправдава препоруку да се у будућим анализама, поред социо-демографских и понашајних промјенљивих, укључе и индикатори који директније мјере психолошке диспозиције, емоционалне реакције и изворе

информација, како би се потпуније објаснили ставови о потенцијалним ризицима туризма (Caber et al., 2020; Cui et al., 2016; Petrović et al., 2023; Zhu & Deng, 2020).

Супротно томе, други модел – који се односио на перцепцију позитивних утицаја туризма – показао је статистичку значајност, при чему је ангажованост у туристичким активностима била најснажнији појединачни предиктор. Ово сугерише да директно учешће у туристичком сектору доприноси формирању позитивније слике о ефектима туризма, чиме се потврђује хипотеза о важности практичног искуства у обликовању ставова. Лично искуство, учешће у туристичким процесима и видљиви позитивни исходи директно обликују ставове локалног становништва према туризму, што је кључно за подршку одрживом развоју дестинација. Концепт *value co-creation* наглашава да учешће домаћина у стварању вриједности са туристима повећава њихово субјективно благостање и позитиван однос према туризму (Chen, Cottam & Lin, 2020).

Модел који анализира перцепцију укључености локалне заједнице у туристички развој показао је највећу предиктивну снагу, при чему су пол, ниво прихода и ангажованост у туризму били статистички значајни. Жене и особе са вишим примањима имају позитивнији утисак о укључености заједнице, док економски рањивији испитаници исказују већу сумњу. Значајна улога директног ангажовања поново долази до изражаја, што указује на то да се перцепција партиципације гради кроз лични доживљај у процесу развоја. Дакле, налази указују на општи принцип који је конзистентан са резултатима бројних претходних студија: укључивање локалне заједнице у активности туризма и директно учешће у процесима развоја побољшава перцепцију њихове улоге и користи од туризма, док демографски и економски фактори могу модификовати интензитет овог ефекта (Ferreira, Azevedo & Menezes, 2012; Fox & Rutter, 2010; Maurer, Weiss & Barbeite, 2003; Rodrigues, Menezes & Ferreira, 2023; Rogoff, Dahl & Callanan, 2018; Wahbeh et al., 2021; Welp et al., 2018; Xin Zhang, Admiraal & Saab, 2021). На основу претходног, могуће је закључити да лична искуства и укљученост у туристичке активности играју важну улогу у формирању ставова различитих актера локалне заједнице према партиципацији и развоју туризма.

У моделу који се односио на спремност за ангажовање у туризму, пол, приход и постојеће учешће у туристичким активностима показали су значајан утицај. Испитаници који су већ активни у туризму изражавају већу спремност за даљи допринос, што говори у прилог тези да искуствена укљученост подстиче континуитет учешћа. Са друге стране, економски статус се показује као ограничавајући фактор – појединци са нижим примањима показују мањи ентузијазам за ангажовање, што може указивати на потребу за додатном институционалном подршком и едукацијом. Налази указују да спремност за ангажовање није искључиво резултат индивидуалних ставова, већ је условљена ширим друштвено-економским околностима, што упућује на потребу за системском институционалном подршком и циљаним интервенцијама усмјереним ка економски осјетљивијим групама, у циљу подстицања инклузивнијег и одрживијег развоја туризма (Berry et al., 2022; Huo et al., 2024; Knight, Patterson & Dawson, 2019; Yujin Lee et al., 2023; Lim, Oh & Clercq, 2016; Rabbanee et al., 2019; Shin et al., 2022; Solt, 2008).

Када је ријеч о моделу који анализира перцепцију потребе за државном и локалном подршком, резултати су показали да пол, приход, ангажованост у туризму и начин

учешћа имају статистички значајан утицај. Посебно је интересантна инверзна веза између директне ангажованости и захтјева за државном интервенцијом – чини се да активни актери у туризму мање очекују спољну подршку, што може бити резултат већег повјерења у сопствене капацитете или боље упознатости са ограничењима институција. Истовремено, формализовано учешће у сектору појачава перцепцију потребе за институционалном подршком, вјероватно услед бољег увида у структурне изазове са којима се локални актери суочавају.

Последњи модел, који се односи на општу перцепцију развоја туризма, открио је да испитаници са нижим приходима у већој мјери виде туризам као прилику за економски напредак. Иако су остале промјенљиве биле статистички незначајне, уочене корелације указују на постојање слабе али доследне везе између пола, ангажованости и позитивне перцепције. Ови резултати указују на то да је доживљај туризма као развојне шансе чешћи међу економски мање привилегованим групама, што потврђује потребу за праведнијим приступом у планирању и дистрибуцији користи од туристичких пројеката. Иако односи између пола, нивоа ангажованости и позитивне перцепције развоја туризма нису били статистички значајни, њихова доследност упућује на постојање ширих социодемографских образаца. То потврђује да су ставови према туризму социјално и економски условљени, што указује на потребу за праведнијим и инклузивнијим приступом планирању и дистрибуцији користи од развоја туризма, посебно у односу на економски осјетљивије групе (Bhatt et al., 2024; Briedenhann & Wickens, 2004; Carlisle et al., 2013; Elias, 2024; Jānis, 2014; Ramukumba, 2024; Rattekarua & Hartono, 2023; Winter & Kim, 2020).

У цјелини, добијени резултати указују на релативно ограничен обим утицаја класичних социо-демографских промјенљивих на перцепције грађана, али истовремено истичу важност понашајних и искуствених фактора – прије свега ангажованости у туристичком сектору – као стабилних предиктора у већини модела. То сугерише да је за изградњу подршке и спремности за учешће у развоју туризма неопходно не само информисање, већ и активно укључивање локалних актера у процес доношења одлука и реализацију активности. У том смислу, налази представљају вриједну основу за формулисање политика које би подстакле инклузивни и контекстуално осјетљив приступ одрживом развоју туризма у заштићеним подручјима. Социодемографске карактеристике имају ограничен утицај на ставове локалног становништва, док понашајни и искуствени фактори, посебно активно учешће и ангажованост у туристичким активностима, представљају кључне предуслове за изградњу подршке и одрживог учешћа локалних актера у планирању и развоју туризма, нарочито у контексту заштићених подручја (Hardy & Pearson, 2017; Hatipoğlu, Alvarez & Ertuna, 2016; Hilario et al., 2024; Kim et al., 2021; T. Q. T. Nguyen & Hoang, 2023; Roxas, Rivera & Gutierrez, 2020; Shafieisabet & Haratifard, 2020; Towner, 2018; Job, Becken & Lane, 2017; Liburd, Menke & Tomej, 2023; Mandić, 2019; Sezerel & Karagoz, 2023; Trišić et al., 2023; Trišić et al., 2023; Xiangju Zhang, Zhong & Yu, 2022).

Резултати анализе засноване на t-тесту за независне узорке пружају детаљан увид у родне разлике у доживљају туристичког развоја у заштићеним подручјима. Када је ријеч о негативним ефектима туризма – као што су урушавање културног наслеђа, притисци на животну средину и биодиверзитет, промјене у локалној култури и преоптерећеност инфраструктуре – није утврђена статистички значајна разлика између мушкараца и жена. Иако су жене у просјеку показале нешто већу осјетљивост

према овим темама, што је у складу са досадашњим налазима о већем еколошком и друштвеном ангажману код жена, те разлике нису достигле ниво статистичке значајности. Ово може указивати на високу усклађеност у мишљењима о потенцијалним ризицима туристичког развоја, независно од пола, што ствара основ за креирање универзалних политика у правцу одрживог туризма на шта указују и претходна истраживања (Berdychevsky, 2016; Carballo, León & Carballo, 2021; Figueroa-Domecq et al., 2020; Je, Khoo & Yang, 2020; C. Nguyen, 2022; Xu & Gu, 2018; Yang, Khoo-Lattimore & Arcodia, 2018).

С друге стране, када се анализирају позитивне стране туристичког развоја, нарочито у економском смислу, уочене су израженије разлике. Мушкарци су чешће препознавали туризам као прилику за запошљавање, повећање прихода и подстицај за инвестиције. Оваква перцепција могла би бити повезана са чешћим ангажовањем мушкараца у формалном сектору туризма, што им омогућава непосреднији увид у економске користи. Жене, с друге стране, можда су више присутне у неформалним или споредним сегментима туристичке понуде, што би могло утицати на њихову умјеренију процјену економских добити. С тим у вези, налази су у складу са претходним истраживањима и указују на значај искуства и ангажмана за формирање перцепција и развој инклузивних и одрживих политика туризма (Aratuo & Etienne, 2019; Garau-Vadell, Gutiérrez-Taño & Díaz-Armas, 2016; Garau-Vadell, Orfila-Sintes & Batle, 2021; Gursoy et al., 2018; Hateftabar & Chapuis, 2020; Kirilenko et al., 2021; Ribeiro et al., 2017).

У домену укључености локалне заједнице, жене су доследно придавале већу важност партиципативним процесима – од доношења одлука до планирања и вредновања локалних иницијатива. То може указивати не само на њихову осјетљивост према друштвеним аспектима развоја, већ и на реална очекивања и потребе за већим учешћем у заједничком одлучивању (Gupte, 2004; House et al., 2022; Khandker, Gandhi & Johnson, 2020; Mhando, Nindi & Ganja, 2009; Patnaik, 2021; Piñán et al., 2021; Tough et al., 2022; Wade et al., 2024). Могуће је и да жене снажније препознају туризам као алат за очување културног идентитета и јачање друштвене повезаности, као и за афирмацију мање заступљених гласова у заједници (Lamoria et al., 2024; Luo et al., 2023; Novita, Ngindana & Putra, 2024; Rutagand, 2024; Sihombing, Suastini & Puja, 2024; Stanikzai, Seerat & Humdard, 2024; Syafrini et al., 2020; Van, 2024). Резултати докторске дисертације су у складу са наведеним истраживањима која истичу значај партиципативног укључивања и свијести о социјалним и културним аспектима туризма, чиме се подупиरे концепт о активном и инклузивном учешћу локалних заједница.

Посебно је занимљив налаз да мушкарци у већој мјери показују личну мотивацију за ангажовање у туристичком сектору, као и жељу да активно промовишу своје мјесто као туристичку дестинацију. Овакав став може одражавати њихову склоност ка посматрању туризма као перспективног пословног подручја (X.-Y. Li, Li & Huang, 2023; López-Bonilla et al., 2022; Maghrifani, Sneddon & Liu, 2024; Meng & Uysal, 2008; Pan, Lu & Zhang, 2021; W. Ren & Pan, 2024; Vespestad & Mehmetoglu, 2015; C.-Y. Wang, Qu & Hsu, 2016). Насупрот томе, жене често показују веће интересовање за друштвене и културне аспекте укључивања, али се мање укључују у економски сегмент, што може бити последица дубљих структурних препрека попут недоступности капитала, мањка институционалне подршке или недовољне едукације у области предузетништва (Klyver & Grant, 2010; Maes, Leroy & Sels, 2014; F.

Santos, Roomi & Liñán, 2016; Shahriar, 2018; Shinnar, Giacomini & Janssen, 2012; Zwan, Verheul & Thurik, 2012). Добијени резултати у оквиру истраживања дисертације су у складу са наведеним студијама које указују на различите облике перцепције и ангажованости у туризму – при чему мушкарци чешће наглашавају личну мотивацију и економске могућности, а жене социјалне и културне аспекте укључивања. Додатно, жене су статистички значајно више цијениле институционалне напоре у ангажовању грађана у туристичке активности. Ово може указивати или на већи ниво њиховог учешћа у тим иницијативама или, пак, на већу отвореност према перцепцији институционалне подршке. Томе у прилог говоре и истраживања (Elshaer et al., 2021; Freund & Hernandez-Maskivker, 2021; Gu et al., 2024; Hutchings et al., 2020; Nassani et al., 2019; Su et al., 2020; Tucker & Boonabaana, 2012; Vujko et al., 2024). У оба случаја, резултати наглашавају потребу за политикама које узимају у обзир родну перспективу у комуникацији и реализацији програма.

Када је ријеч о перцепцији различитих облика туризма, забиљежене су родне разлике. Мушкарци су у већој мјери препознавали вриједност спортско-рекреативног, гастрономског, културног и еко-туризма, што може бити повезано са њиховим личним афинитетима, искуствима или већом доступношћу тих понуда. Жене су исказале умјереније ставове, што може указивати на другачије интересе или резервисаност према туризму који захтијева физички ангажман, финансијска улагања или дубље културно укључивање. Анализа наведених студија такође потврђује постојање родних разлика у перцепцији различитих облика туризма. Мушкарци чешће препознају вриједност спортског и рекреативног туризма (Swain, 1995), гастрономског и културног туризма (Brown & Osman, 2017; Díaz-Meneses, Vilkaite-Vaitone & Estupinan-Ojeda, 2020; McKercher, Pang & Prideaux, 2011), као и еко-туризма (Šenková et al., 2020), што је повезано са њиховим личним афинитетима и претходним искуствима (Miguel-Barrado et al., 2024). Жене, с друге стране, исказују умјереније ставове, што може бити последица другачијих интереса и опреза према физички и финансијски захтјевнијим облицима туризма (Jeffreys, 2003; Díaz-Meneses et al., 2020). Ови налази наглашавају важност развоја разноврсне туристичке понуде која одговара потребама оба пола (Wang & Sun, 2022).

У цјелини, полне разлике у перцепцији туристичког развоја нису хомогене, већ се појављују у специфичним областима – економској, друштвеној и институционалној. Ови налази осликавају сложеност социо-културних фактора који обликују ставове према туризму и истичу значај примјене родно осјетљивог приступа у креирању туристичких политика и интервенција.

Резултати Пирсонове корелационе анализе указују да старосна доб испитаника нема статистички значајан утицај на перцепцију негативних последица туризма. Без обзира на то да ли је ријеч о еколошким, културним или инфраструктурним аспектима, одговори испитаника различитих година не показују јасну везу са узрастом. Овакви налази сугеришу да критички ставови према туризму као могућем фактору деградације средине нису условљени животном доби, већ прије свега индивидуалним увјерењима и социјалним контекстом у којем испитаници живе и дјелују (Bornioli et al., 2022; Cai & Zhang, 2023; Ferrer et al., 2016; Jaafar, Rasoolimanesh & Ismail, 2017; Kolos & Kenesei, 2023; J. Li, Ridderstaat & Yost, 2022). Дакле, наведени радови потврђују закључак да старосна доб испитаника нема статистички значајан утицај на перцепцију негативних последица туризма. Критички ставови према могућој деградацији средине више су условљени индивидуалним увјерењима,

личним искуствима и социјалним контекстом у коме испитаници живе и дјелују, него годинама живота.

Истовремено, међусобна повезаност ставова о негативним утицајима туризма показује висок степен сагласности. Они који препознају један облик негативног утицаја – попут измјене културне матрице – често уочавају и друге, као што су угрожавање биодиверзитета или инфраструктурна деградација. То указује на постојање устаљене, кохерентне свијести о ризицима неодрживог туристичког развоја и на стабилност у начину на који појединци доживљавају те појаве. Ово је у складу са резултатима наведених истраживања, који потврђују међусобну повезаност ставова о негативним последицама туризма (Gozgor et al., 2021; Kuščer & Mihalič, 2019; C. C. Lee & Chen, 2020; Maipas, 2019; Peeters & Landré, 2011; Tien et al., 2019; Vidishcheva et al., 2020; Yuan, 2010).

Сличан образац се појављује и у перцепцији позитивних ефеката туризма. Старосна доб не представља значајан фактор у обликовању ставова о економским, културним или еколошким користима. Иако постоји блага тенденција да млађи испитаници имају нешто оптимистичније ставове, те разлике нису статистички потврђене. Са друге стране, висока усклађеност у одговорима на различите аспекте користи указује на холистички доживљај туризма као сложеног, али потенцијално корисног феномена за заједницу.

Када је ријеч о перцепцији степена укључености локалног становништва у процесе туристичког развоја, старосна доб такође није показала значајан утицај. Испитаници различитих генерација исказују сличан ниво осјећаја укључености – или недостатка истог – у одлучивање и планирање. И овдје је уочена унутрашња повезаност ставова: они који препознају један вид учешћа, као што је сарадња са локалном самоуправом, обично имају сличан став и према другим облицима, попут креирања туристичких пројеката или уважавања предлога грађана.

Слично, старосна доб није имала статистички значајну улогу у формирању ставова о институционалној подршци туризму. Испитаници свих узраста слично оцјењују напоре државе и локалне управе у погледу едукације, финансијских подстицаја и консултативних активности. И овдје је уочена снажна унутрашња повезаност, што указује да испитаници који примјеђују један вид подршке често препознају и друге, доживљавајући институционалне мјере као интегрисани и вишеслојни механизам.

Једини сегмент у којем је старосна доб показала слаб, али статистички значајан утицај односи се на перцепцију атрактивности различитих облика туризма. Старији испитаници показали су благо већу склоност ка спортско-рекреативном, гастрономском, манифестационом, културном и ловном туризму. Такав резултат може одражавати животно искуство, блискост традиционалним вриједностима или већу изложеност одређеним туристичким формама. Ипак, ниска вриједност корелације указује да, у пракси, овај утицај није снажан. Унутрашња сагласност у ставовима и овдје је присутна – они који позитивно оцјењују један облик туризма често имају афинитет и према другим. То је у складу са резултатима наведених истраживања, која показују да старосна доб може имати благи утицај на перцепцију атрактивности различитих облика туризма, уз истовремену унутрашњу сагласност ставова испитаника (Badola et al., 2018; Biletska, 2024; Ghalia et al., 2019; Kazibekov & Ashirova, 2024; Mushtaq, Thoker & Bhat, 2020; C. Nguyen, 2021; Nunkoo & Smith, 2013; Tleuberdinova et al., 2024).

У цјелини гледано, резултати потврђују да старосна доб није пресудан фактор у обликовању ставова према туризму, било да је ријеч о његовим позитивним или негативним странама. Много снажнији утицај имају други социо-демографски и контекстуални чиниоци – као што су образовање, пол, лична ангажованост у туристичким активностима или перцепција економске ситуације у локалној заједници. Ово је у складу са наведеним истраживањима, која указују да други социо-демографски и контекстуални чиниоци имају снажнији утицај на ставове према туризму од саме старосне доби (Battumur, 2024; Early et al., 2022; Fernández-Ballesteros, Zamarrón & Ruíz, 2001; Hystad & Carpiano, 2010; Monaca et al., 2024; Park & Moon, 2022; Rogers & Rogers, 2020; Svyntozelska et al., 2024). Истовремено, висок степен повезаности унутар свих група ставова свједочи о присуству доследних, логички усклађених образаца у начину на који локално становништво сагледава туризам као друштвени процес. Ови увиди могу представљати важну основу за формулисање јавних политика и развојних програма који теже већој инклузији и одрживом моделу туристичког развоја што је у складу са налазима наведених истраживања (Adimora & Schoenbach, 2005; Ahmad et al., 2023; Battumur et al., 2024; Early et al., 2022; Fernández-Ballesteros, Zamarrón & Ruíz, 2001).

Резултати анализе показују да образовање има ограничен, али значајан утицај на перцепцију појединих аспеката туристичког развоја. Испитаници са вишим образовањем рјеђе доживљавају туризам као пријетњу локалној култури и традицији, али истовремено испољавају већу осјетљивост на његове друштвене и еколошке ефекте, што указује на сложеније и информисаније вредновање дугорочних последица туризма. С друге стране, разлике у перцепцији позитивних ефеката нису статистички значајне, иако се уочава тенденција да испитаници са средњим образовањем више наглашавају економске користи.

Најизраженије разлике односе се на перцепцију укључености локалне заједнице и институционалне подршке. Високообразовани испитаници чешће препознају постојање партиципације заједнице и активности институција, док ниже образовани испитаници рјеђе уочавају те процесе, што упућује на разлике у информисаности и приступу развојним механизмима.

Када је ријеч о општим ставовима, мотивацији и будућности туризма, образовање није показало значајан утицај, што указује на релативно уједначен однос свих образовних група према туризму као развојној шанси. Слично томе, разлике су ограничене и у перцепцији појединих облика туризма, уз изузетак да високообразовани чешће препознају рурални туризам као развојну прилику, док средње образовани нешто више вреднују културни туризам.

У цјелини, образовање се издваја као фактор који утиче на специфичне димензије перцепције туризма, посебно негативне ефекте, партиципацију и институционалну подршку, док општи ставови остају релативно независни од образовног нивоа, што указује на потребу диференцираног приступа туристичким политикама.

Најупечатљивије и доследне разлике појављују се у перцепцији укључености локалне заједнице у туристичке процесе. Високообразовани испитаници знатно чешће препознају да је заједница имала одређени утицај, да су се водиле консултације, да су предлози били уважени и да су локални ресурси били

ангажовани. Ове разлике могу бити одраз боље информисаности, већег умрежавања и активнијег учешћа образованијих појединаца у формалним процесима доношења одлука. Резултати су у складу са налазима наведених истраживања, која указују да ниво образовања значајно утиче на перцепцију и степен укључености локалне заједнице у туристичке процесе (Gutierrez, 2023; Mak, Cheung & Hui, 2017; Pascoli, 2021; Rasoolimanesh & Jaafar, 2016; Reindrawati et al., 2023; Sapkota et al., 2024). Насупрот томе, испитаници са нижим образовањем биљеже ниже нивое сагласности, што би могло указивати на њихову мању видљивост у процесима или ограничен приступ информацијама и могућностима за учешће. Налази истичу потребу за равноправнијом инклузијом и доступношћу информација свим друштвеним групама и у складу су са резултатима наведених истраживања (Gidley et al., 2010; Le, Johnson & Fujimoto, 2020; Martin, Oyarzun & Sadaf, 2023; Mirzoev et al., 2021; Sieck et al., 2021; Tanyel et al., 2025; Zhao, 2025).

Када је ријеч о личној мотивацији и ставовима о будућности туризма, ниво образовања није показао значајан утицај. Без обзира на степен образовања, већина испитаника показује сличан ниво интересовања за развој туризма, сагледава га као важан правац будућег развоја и подржава идеју равноправног учешћа свих чланова заједнице. Ово може сугерисати на присуство шире прихваћене слике туризма као позитивног механизма за локални развој, независно од образовне припадности што је у складу са налазима наведених истраживања (Ohanesian, 2024; Ramukumba, 2023; Rogerson & Rogerson, 2019; Smerchuar & Madhyamapurush, 2020; Vrablikov, Turciakova & Baranova, 2023; Vujadinović et al., 2023).

С друге стране, образовни ниво има значајан утицај на перцепцију институционалне подршке. Испитаници са високом стручном спремом у већој мјери препознају активности државе и локалних власти – попут програма, едукација и субвенција – што вјероватно одражава бољу повезаност с институцијама и већу способност за препознавање и коришћење доступних ресурса. Насупрот томе, испитаници са нижим образовањем те активности рјеђе примјећују, што може указивати на неједнаку распрострањеност информација и подршке међу различитим друштвеним групама.

Када се посматра перцепција најперспективнијих облика туризма, разлике међу образовним групама су ограничене и појављују се само у појединим категоријама. Високообразовани испитаници чешће истичу рурални туризам као развојну шансу, што може бити последица већег фокуса на одрживост и значај очувања локалне аутентичности. Са друге стране, културни туризам добија највише оцјене код испитаника са средњим образовањем, што можда одражава њихову блискост са културним наслеђем средине. За већину других типова туризма – попут спортског, авантуристичког или еко-туризма – разлике нису значајне, што указује на релативно равномјерно интересовање међу свим образовним групама.

Истраживање је показало да жене у већој мјери него мушкарци наглашавају значај институционалне подршке у туристичком развоју, као и већу спремност за активно учешће у планирању и реализацији туристичких активности. Ови налази су у сагласности са резултатима студије (Manojlović et al., 2025), у којој је утврђено да жене испољавају израженију еколошку свијест и склоност ка одрживим облицима туризма, уз већу ангажованост у локалним иницијативама. У оба истраживања, пол

се показује као значајан фактор у одређивању облика учешћа и вредносних оријентација у туристичком развоју.

Подаци из дисертације показују постојање негативне корелације између старосне доби и перцепције позитивних страна туризма – старији испитаници у већој мјери изражавају забринутост за очување културног наслеђа и заштиту животне средине. Ови резултати су у потпуности усклађени са налазима студије (Manojlović et al., 2025), у којој се млађа популација идентификује као носилац оптимистичних ставова усмјерених ка економском просперитету путем туризма, док старији наглашавају потребу очувања нематеријалних и природних вриједности.

Што се тиче утицаја образовања, и дисертација и упоредна студија потврђују да виши ниво образовања значајно корелира са сложенијим и критичкијим разумијевањем утицаја туризма. Високообразовани испитаници показују виши степен информисаности, те су склонији уочавању како користи, тако и потенцијалних ризика које туризам носи. Овај налаз је у директном складу са хипотезом 1 из студије Manojlović et al. (2025), која се ослања на Теорију социјалне размјене (SET), истичући да образовани појединци имају већу способност процјене сложених друштвених и економских процеса.

Такође, добијени резултати показују да испитаници са нижим приходима и они који нису директно укључени у туристичке активности чешће истичу потребу за снажнијом подршком државе. Насупрот томе, особе које су формално ангазоване у туризму изражавају већу иницијативу и самопоуздање у односу према туристичком развоју. Ови резултати подржавају хипотезу 4 из истраживања Manojlović et al. (2025), која указује да економска зависност од туризма формира позитивнији став према његовом развоју, при чему директно ангажовани актери перципирају туристичке активности као стабилан извор прихода и личне афирмације.

Поред тога, образовање се показује као важан фактор у разумијевању појединих димензија туристичког развоја, нарочито у перцепцији негативних ефеката, партиципације и институционалне подршке, док нема значајног утицаја на опште ставове и мотивацију. Овакви налази указују на потребу прилагођавања туристичких политика различитим образовним групама.

Резултати истраживања показују да је развој туристичких производа у националним парковима Црне Горе условљен интеграцијом више фактора, при чему је активно учешће локалних заједница кључно за јачање економских ефеката, социјалне кохезије и одрживог управљања ресурсима. Институционална подршка, комуникација и финансијски ресурси представљају значајне предуслове, док едукација појачава ефекте осталих фактора.

Такође, наглашава се потреба за партиципативним моделима управљања који омогућавају локалним заједницама активно учешће у планирању и реализацији туризма, уз јасно дефинисане институционалне и финансијске оквире. У цјелини, истраживање потврђује да синергија економских, социјалних и еколошких фактора, уз централну улогу локалних заједница, представља основу одрживог развоја туризма у националним парковима. Примјена ових сазнања у будућим стратегијама и јавним политикама има потенцијал да значајно унаприједи квалитет туристичких производа и допринесе дугорочној одрживости ових заштићених подручја.

10. ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Докторска дисертација представља резултат свеобухватног и вишегодишњег истраживања усмјереног на анализу улоге локалних заједница у развоју туристичких производа у оквиру два значајна национална парка у Црној Гори – Скадарско језеро и Дурмитор. Цјелокупан процес истраживања базиран је на претпоставци да туризам у заштићеним подручјима може дугорочно дати позитивне резултате једино уколико се развија у складу са принципима одрживости и ако у средишту тог развоја буде локална заједница – информисана, активна и институционално подржана. Добијени резултати у великој мјери потврђују ову претпоставку, али истовремено откривају бројне институционалне, структурне и друштвене препреке које отежавају њену примјену у пракси.

Научне импликације ове дисертације огледају се у значајном доприносу разумијевању сложених односа између локалних заједница и развоја туристичких производа у заштићеним природним подручјима. Истраживање доприноси смањењу недовољно присутних релевантних резултата из ове области и отвара нове перспективе у интерпретацији активног учешћа становништва као суштинског елемента одрживог развоја туризма. Посебан акценат стављен је на улогу институционалне подршке, ефикасне комуникације и финансијске стабилности као кључних предуслова за дугорочни успјех туристичких иницијатива. Примјеном комбинованог истраживачког приступа, који обухвата дескриптивне, корелационе и предиктивне анализе, дисертација не само да обогаћује методологију проучавања туризма, већ и нуди потенцијални модел за слична истраживања у другим заштићеним подручјима и ширем контексту одрживог развоја.

Резултати истраживања указују и на потребу за дубљим испитивањем механизма и динамике сарадње између локалне заједнице и институционалних актера, чиме се постављају основе за нова интердисциплинарна истраживања у областима као што су друштвени развој, економија и заштита животне средине. Друштвене импликације овог рада имају значајан обухват и директну примјенљивост у ширем друштвеном контексту. Активно учешће и оснаживање локалних заједница у развоју туристичких производа може резултирати конкретним побољшањем животног стандарда кроз отварање нових радних мјеста, повећање прихода и ублажавање социо-економских разлика унутар заштићених подручја. Посебно се истиче значај оваквог приступа у борби против негативних демографских кретања, као што су миграција младих и депопулација руралних средина. Развој туризма заснован на локалним ресурсима и културним вриједностима пружа младима алтернативу останку у својим заједницама, уз отварање простора за професионални развој и економску стабилност, што позитивно утиче на дугорочну социјалну структуру ових подручја.

Посебна пажња је посвећена потреби за побољшањем транспарентности институција и развојем ефикасније комуникације са локалном заједницом. Изградња повјерења и подстицање сарадње између грађана и институција представљају важан предуслов за успјешно функционисање туристичких програма и шире за стабилност и отпорност локалних заједница. Кроз систематско образовање и континуирану едукацију локалних актера о принципима одрживог развоја ствара се темељ за дугорочни, самосталан и одржив развој, усмјерен на очување природног

и културног богатства, као и на унапређење квалитета живота локалног становништва.

На основу анализе теоријског оквира, емпиријских података и добијених резултата, дисертација формулише низ препорука усмјерених на унапређење улоге локалних заједница у развоју туристичких производа. Препоруке се односе на институционалне, нормативне, комуникационе, економске и друштвене аспекте, а имају за циљ подстицање одрживог, инклузивног и ефикасног туристичког развоја. Посебно се истиче потреба за формализовањем учешћа локалних заједница у доношењу одлука, кроз институционализацију савјета, радних тијела или форума. Поред тога, неопходно је унаприједити нормативни оквир како би се прецизно дефинисале улоге, одговорности и механизми координације између управљача паркова, туристичких организација и локалне заједнице.

Јачање капацитета локалног становништва кроз континуиране едукације, тренинге и обуке из области одрживог туризма, предузетништва, комуникације са туристима, управљања ресурсима и маркетинга препознато је као кључно за активно и одговорно учешће у туристичким активностима. Увођење транспарентне, редовне и двосмјерне комуникације између институција и локалних заједница, кроз јавне расправе, билтене, онлајн платформе и директне консултације, омогућава изградњу повјерења и разумијевање међусобних потреба. Развој одрживих финансијских модела, укључујући локалне фондове, подстицаје за зелене инвестиције, јавно-приватна партнерства и приступ међународним програмима, представља предуслов за подршку локалним иницијативама.

Туристички производи који се заснивају на аутентичним ресурсима заједнице – културним, историјским, гастрономским и занатским – доприносе очувању идентитета и наслеђа. Инфраструктурни развој мора бити пажљиво планиран у складу са принципима еколошке и социјалне одрживости, укључујући унапређење путне инфраструктуре, јавног превоза, управљања отпадом и енергетске ефикасности. Систем редовног праћења и евалуације туристичких активности, кроз дефинисање индикатора одрживости и публиковање извјештаја, омогућава благовремено реаговање и унапређење постојећих модела. Подстицање интерсекторске сарадње, подршка женском и младом предузетништву, очување нематеријалног културног наслеђа и дигитализација туристичких производа препознати су као кључни елементи интегрисаног развоја.

Истраживање је такође идентификовало одређена ограничења која је потребно узети у обзир при интерпретацији резултата. Прије свега, географски обухват био је ограничен на два национална парка у Црној Гори – Скадарско језеро и Дурмитор, што ограничава могућност генерализације налаза на шири контекст заштићених подручја.

Ограничења се односе и на величину и структуру узорка, што утиче на репрезентативност налаза, као и на пресјечни карактер истраживања, које одражава стање у једном временском тренутку. Дио података заснива се на самоизвјештавању испитаника, што подразумева могућност субјективности у одговорима и перцепцијама. Такође, потребно је имати у виду сезонски карактер туризма, будући да се интензитет активности и ставови актера могу разликовати у зависности од периода године у којем је истраживање спроведено.

Додатно, истраживање је ограничено и расположивошћу институционалних података, што је у појединим сегментима утицало на дубину анализа и могућност детаљнијег поређења и верификације резултата. Уз то, временска и финансијска ограничења нијесу омогућила примјену лонгитудиналног приступа, нити праћење промјена кроз дужи временски период, што би додатно оснажило аналитички и компаративни аспект истраживања.

Имајући у виду наведена ограничења, истраживање ипак пружа релевантне и валидне увиде у улогу локалних заједница у развоју туристичких производа у заштићеним подручјима и представља значајну основу за будућа истраживања са ширим географским обухватом, већом репрезентативношћу узорка, као и продубљеним и лонгитудиналним методолошким приступом.

У цјелини, дисертација наглашава да одрживи развој туризма и туристичких производа у заштићеним природним подручјима није могућ без системског и суштинског укључивања локалних заједница. Само кроз партнерски однос између институција, локалног становништва и других актера могуће је остварити равнотежу између очувања природних и културних вриједности и друштвено-економског развоја. Овај рад указује на кључни изазов и истовремено на највећи потенцијал туризма у националним парковима, истичући значај активног, информисаног и институционално подржаног учешћа локалних заједница за дугорочну одрживост и просперитет.

11. ЛИТЕРАТУРА

1. Abdollahzadeh, G. & Sharifzadeh, A. (2014). Rural Residents' Perceptions Toward Tourism Development: a Study from Iran. *International Journal of Tourism Research*, 16, 126-136. doi:10.1002/JTR.1906
2. Agencija za zaštitu životne sredine. (2013). *Izveštaj o stanju životne sredine u Crnoj Gori na bazi indikatora*. Podgorica: Agencija za zaštitu životne sredine.
3. Adie, B. A., Falk, M., & Savioli, M. (2019). Overtourism as a perceived threat to cultural heritage in Europe. *Current Issues in Tourism*, 23, 1737-1741. doi:10.1080/13683500.2019.1687661
4. Adimora, A., & Schoenbach, V. (2005). Social context, sexual networks, and racial disparities in rates of sexually transmitted infections. *The Journal of infectious diseases*, 191 Suppl 1. doi:10.1086/425280
5. Ahmad, S., Peterson, E., Waldie, K., & Morton, S. (2023). Proximal Processes and Contextual Factors Associated with Early Socio-emotional Competence Development. *Child psychiatry and human development*. doi:10.1007/s10578-023-01591-0
6. Almeida-García, F., Vázquez, A., & Macias, R. C. (2015). Resident's attitudes towards the impacts of tourism. *Tourism Management Perspectives*, 13, 33-40. doi:10.1016/J.TMP.2014.11.002
7. Amilia, S., Zati, M. R., & Rosalina, D. (2023). Evaluation of Consumer Attitudes: Attributes of Langsa Hutan Lindung Park Tourism Services. *International Journal of Social Science and Business*. doi:10.23887/ijssb.v7i3.50247
8. Andereck, K., & Vogt, C. (2000). The Relationship between Residents' Attitudes toward Tourism and Tourism Development Options. *Journal of Travel Research*, 39, 27-36. doi:10.1177/004728750003900104
9. Aragú, M. H., García-Mestanza, J., & Caballero-Galeote, L. (2021). Stakeholders' Perception on the Impacts of Tourism on Mass Destinations: The Case of Seville. *Sustainability*. doi:10.3390/su13168768
10. Aratuo, D., & Etienne, X. (2019). Industry level analysis of tourism-economic growth in the United States. *Tourism Management*. doi:10.1016/J.TOURMAN.2018.09.004
11. Arsahanova, G., Arzamasova, E., Vvedenskaya, I., & Astanakulov, O. (2023). Formation of the principles of sustainable development in the socio-economic provision of environmental security. *ООО "Zhurnal "Voprosy Istorii"*. doi:10.31166/voprosyistorii202306statyi30
12. Badola, R., Hussain, S., Dobriyal, P., Manral, U., Barthwal, S., Rastogi, A., & Gill, A. (2018). Institutional arrangements for managing tourism in the Indian Himalayan protected areas. *Tourism Management*. doi:10.1016/J.TOURMAN.2017.10.020
13. Bakić, O. (2005). *Marketing menadžment turističke destinacije*. Beograd: Čigoja.
14. Bakić, R., Doderović, M., & Mijanović, D. (2009). *Naselja u prostoru*. Nikšić: Geografski institut Filozofskog fakulteta.
15. Bansode, S. (2022). Sustainable Development and Environment. *RESEARCH REVIEW International Journal of Multidisciplinary*. doi:10.31305/rrijm.2022.v07.i06.010

16. Basheer, M., Nechifor, V., Calzadilla, A., Ringler, C., Hulme, D., & Harou, J. (2022). Balancing national economic policy outcomes for sustainable development. *Nature Communications*, 13. doi:10.1038/s41467-022-32415-9
17. Battumur, M. (2024). Factors Influencing Stock Price Prediction: Demographics, Mental State, Company Origin, and Past Performance. *International Journal of Research and Scientific Innovation*. doi:10.51244/ijrsi.2024.1109056
18. Berdychevsky, L. (2016). Antecedents of Young Women's Sexual Risk Taking in Tourist Experiences. *The Journal of Sex Research*, 53, 927-941. doi:10.1080/00224499.2015.1069783
19. Berndt, J., & Nitz, S. (2023). Learning in Citizen Science: The Effects of Different Participation Opportunities on Students' Knowledge and Attitudes. *Sustainability*. doi:10.3390/su151612264
20. Berry, V., Melendez-Torres, G., Axford, N., Axberg, U., De Castro, B., Gardner, F., . . . Leijten, P. (2022). Does Social and Economic Disadvantage Predict Lower Engagement with Parenting Interventions? An Integrative Analysis Using Individual Participant Data. *Prevention Science*, 24, 1447-1458. doi:10.1007/s11121-022-01404-1
21. Berc Radišić, B. (2009). *Marketing turističkog proizvoda destinacije*. Opatija: Sveučilište u Rijeci, Fakultet za menadžment u turizmu i ugostiteljstvu.
22. Бешић, З. (1975). *Геологија Црне Горе, књ. I св. I*. Титоград: Црногорска академија наука и умјетности.
23. Бешић, З., & Михаиловић, Р. (1983). *Геоморфологија и геологија подручја Зетске равнице и басена Скадарског језера*, Скадарско језеро – радови са симпозијума Титоград, 30. и 31. X и 01. XI 1980. Научни скупови, књига 9, 13–24. Титоград: Црногорска академија наука и умјетности.
24. Bhatt, K., Seabra, C., Kumar, J., Ashutosh, K., & Kabia, S. K. (2024). Tourism-Led Inclusive Growth in Emerging and Developing Economies: A Systematic Literature Review. *Sage Open*. doi:10.1177/21582440241252516
25. Biagi, B., Ladu, M., Meleddu, M., & Royuela, V. (2019). Tourism and the city: The impact on residents' quality of life. *International Journal of Tourism Research*. doi:10.1002/jtr.2326
26. Biletska, N. (2024). International Experience in Providing the Institutional Framework for Attracting Investments for the Development of the Tourism Sector. *Business Inform*. doi:10.32983/2222-4459-2024-10-252-259
27. Bogdan, N., Obolentseva, L., Sokolov, D., & Krasnokutska, I. (2023). Determinants of the development strategy of tourism enterprises: risk management. *Economic Analysis*. doi:10.35774/econa2023.01.08
28. Bornioli, A., Vermeulen, S., Van Haaren, J., Valente, R., & Mingardo, G. (2022). The Impacts of Tourism Stays on Residents' Self-Reported Health: A Pan-European Analysis on the Role of Age and Urbanization Level. *Sustainability*. doi:10.3390/su14031157
29. Borovinić, N. (2011). *Neolitizacija Crne Gore*. Preuzeto sa <https://montenegrina.net/fokus/neolitizacija-crne-gore/>
30. Brankov, J., Penjišević, I., Ćurčić, N., & Živanović, B. (2019). Tourism as a Factor of Regional Development: Community Perceptions and Potential Bank Support in the Kopaonik National Park (Serbia). *Sustainability*. doi:10.3390/su11226507

31. Briedenhann, J., & Wickens, E. (2004). Tourism routes as a tool for the economic development of rural areas—vibrant hope or impossible dream? *Tourism Management*, 25, 71-79. doi:10.1016/S0261-5177(03)00063-3
32. Brooks, C., Waterton, E., Saul, H., & Renzaho, A. (2023). Exploring the relationships between heritage tourism, sustainable community development and host communities' health and wellbeing: A systematic review. *PLOS ONE*, 18. doi:10.1371/journal.pone.0282319
33. Brown, L., & Osman, H. (2017). The female tourist experience in Egypt as an Islamic destination. *Annals of Tourism Research*, 63, 12-22. doi:10.1016/J.ANNALS.2016.12.005
34. Бурић, М., & Радуловић, М. (1983). Скадарско језеро – највећи хидрографски објект копна СР Црне Горе, Скадарско језеро – радови са симпозијума Титоград, 30. и 31. X и 01. XI 1980. Научни скупови, књига 9, 40–44. Титоград: Црногорска академија наука и умјетности.
35. Burić, M. (2010). *Atlas voda Crne Gore*. Podgorica: Crnogorska akademija nauka i umjetnosti.
36. Caber, M., González-Rodríguez, M., Albayrak, T., & Simonetti, B. (2020). Does perceived risk really matter in travel behaviour? *Journal of Vacation Marketing*, 26, 334-353. doi:10.1177/1356766720927762
37. Cai, X., & Zhang, Y. (2023). Population Aging and Household Tourism Consumption—An Empirical Study Based on China Family Panel Studies (CFPS) Data. *Sustainability*. doi:10.3390/su15139989
38. Carballo, R., León, C., & Carballo, M. (2021). Gender as moderator of the influence of tourists' risk perception on destination image and visit intentions. *Tourism Review*. doi:10.1108/tr-02-2021-0079
39. Carlisle, S., Kunc, M., Jones, E., & Tiffin, S. (2013). Supporting innovation for tourism development through multi-stakeholder approaches: Experiences from Africa. *Tourism Management*, 35, 59-69. doi:10.1016/J.TOURMAN.2012.05.010
40. Церовић, Б. (2002). *Црногорске планине одабране планинске туре*. Београд.
41. Chen, Y., Cottam, E., & Lin, Z. (2020). The effect of resident-tourist value co-creation on residents' well-being. *Journal of Hospitality and Tourism Management*. doi:10.1016/j.jhtm.2020.05.009
42. Cheng, Z.-F., & Chen, X. (2022). The Effect of Tourism Experience on Tourists' Environmentally Responsible Behavior at Cultural Heritage Sites: The Mediating Role of Cultural Attachment. *Sustainability*. doi:10.3390/su14010565
43. Chirenje, L., Giliba, R., & Musamba, E. (2013). Local communities' participation in decision-making processes through planning and budgeting in African countries. *Chinese Journal of Population Resources and Environment*, 11, 10-16. doi:10.1080/10042857.2013.777198
44. Chong, K. (2020). The side effects of mass tourism: the voices of Bali islanders. *Asia Pacific Journal of Tourism Research*, 25, 157-169. doi:10.1080/10941665.2019.1683591
45. Chong, K., & Balasingam, A. S. (2019). Tourism sustainability: economic benefits and strategies for preservation and conservation of heritage sites in Southeast Asia. *Tourism Review*. doi:10.1108/TR-11-2017-0182

46. Chua, B. L., Al-Ansi, A., Lee, M., & Han, H. (2021). Impact of health risk perception on avoidance of international travel in the wake of a pandemic. *Current Issues in Tourism*, 24, 985-1002. doi:10.1080/13683500.2020.1829570
47. Costantino, C., Calleo, A., Benedetti, A., Bartolomei, C., & Predari, G. (2024). Fostering Resilient and Sustainable Rural Development through Nature-Based Tourism, Digital Technologies, and Built Heritage Preservation: The Experience of San Giovanni Lipioni, Italy. *Sustainability*. doi:10.3390/su16135588
48. Cui, F., Liu, Y., Chang, Y., Duan, J., & Li, J. (2016). An overview of tourism risk perception. *Natural Hazards*, 82, 643-658. doi:10.1007/s11069-016-2208-1
49. Цвијановић, Д. (2016). *Маркетинг у туризму*. Врњачка бања: Универзитет у Крагујевцу, Факултет за хотелијерство и туризам у Врњачкој бањи.
50. Cvijanović, D., Gajić, T., & Vujko, A. (2018). Tourism and demographic development in rural spaces of Serbia. In *International Rural Tourism Congress* (pp. 26-41).
51. Дашић, Н., и Јовичић, Д. (2011). Селективни облици туризма у Црној Гори. *Гласник Српског географског друштва*, 91(1), 135-154. <https://doi.org/10.2298/GSGD1101135D>
52. Díaz-Meneses, G., Vilkaitė-Vaitonė, N., & Estupinán-Ojeda, M. (2020). Gaining Insight into Violence from Gender Stereotypes and Sexist Attitudes in the Context of Tourism. *Sustainability*, 12, 9405. doi:10.3390/su12229405
53. Dijk, S., Duijzer, E., & Wienold, M. (2020). Role of active patient involvement in undergraduate medical education: a systematic review. *BMJ Open*, 10. doi:10.1136/bmjopen-2020-037217
54. Draçi, P., & Laska, A. (2023). Public Services, Community, and Its Involvement in Decision-Making for Local Development. *Interdisciplinary Journal of Research and Development*. doi:10.56345/ijrdv10n102
55. Early, E., Miller, S., Dunne, L., & Moriarty, J. (2022). The influence of socio-demographics and school factors on GCSE attainment: results from the first record linkage data in Northern Ireland. *Oxford Review of Education*, 49, 171-189. doi:10.1080/03054985.2022.2035340
56. Elias, S. (2024). Economic Impact of Tourism in Developing Countries. *INTERANTIONAL JOURNAL OF SCIENTIFIC RESEARCH IN ENGINEERING AND MANAGEMENT*. doi:10.55041/ijsrem30010
57. Elshaer, I., Moustafa, M., Sobaih, A., Aliedan, M., & Azazz, A. (2021). The impact of women's empowerment on sustainable tourism development: Mediating role of tourism involvement. *Tourism Management Perspectives*, 38, 100815. doi:10.1016/J.TMP.2021.100815
58. Fernández-Ballesteros, R., Zamarrón, M., & Ruíz, M. (2001). The contribution of socio-demographic and psychosocial factors to life satisfaction. *Ageing and Society*, 21, 25-43. doi:10.1017/S0144686X01008078
59. Ferreira, P., Azevedo, C., & Menezes, I. (2012). The developmental quality of participation experiences: beyond the rhetoric that "participation is always good!". *Journal of adolescence*, 35 3, 599-610. doi:10.1016/j.adolescence.2011.09.004
60. Ferrer, J., Sanz, M., Ferrandis, E., McCabe, S., & García, J. S. (2016). Social Tourism and Healthy Ageing. *International Journal of Tourism Research*, 18, 297-307. doi:10.1002/JTR.2048

61. Figueroa-Domecq, C., Kimbu, A., De Jong, A., & Williams, A. (2020). Sustainability through the tourism entrepreneurship journey: a gender perspective. *Journal of Sustainable Tourism*, 30, 1562-1585. doi:10.1080/09669582.2020.1831001
62. Fox, N., & Rutter, M. (2010). Introduction to the special section on the effects of early experience on development. *Child development*, 81 1, 23-27. doi:10.1111/j.1467-8624.2009.01379.x
63. Frerichs, L., Kim, M., Dave, G., Cheney, A., Lich, H., Jones, J., . . . Corbie-Smith, G. (2017). Stakeholder Perspectives on Creating and Maintaining Trust in Community–Academic Research Partnerships. *Health Education & Behavior*, 44, 182-191. doi:10.1177/1090198116648291
64. Freund, D., & Hernandez-Maskivker, G. (2021). Women managers in tourism: Associations for building a sustainable world. *Tourism Management Perspectives*, 38, 100820. doi:10.1016/J.TMP.2021.100820
65. Gannon, M., Rasoolimanesh, S., & Taheri, B. (2020). Assessing the Mediating Role of Residents' Perceptions toward Tourism Development. *Journal of Travel Research*, 60, 149-171. doi:10.1177/0047287519890926
66. Gao, Y., & Chen, L. (2022). Impact of COVID-19 Risk Perception on Residents' Behavioural Intention towards Forest Therapy Tourism. *Sustainability*. doi:10.3390/su141811590
67. Garau-Vadell, J., Gutiérrez-Taño, D., & Díaz-Armas, R. (2016). Economic crisis and residents' perception of the impacts of tourism in mass tourism destinations. *Journal of Destination Marketing and Management*, 7, 68-75. doi:10.1016/J.JDMM.2016.08.008
68. Garau-Vadell, J., Orfila-Sintes, F., & Batle, J. (2021). The quest for authenticity and peer-to-peer tourism experiences. *Journal of Hospitality and Tourism Management*, 47, 210-216. doi:10.1016/J.JHTM.2021.03.011
69. García-Hernández, M., De La Calle-Vaquero, M., & Yubero, C. (2017). Cultural Heritage and Urban Tourism: Historic City Centres under Pressure. *Sustainability*, 9, 1346. doi:10.3390/SU9081346
70. Garnefeld, I., Iseke, A., & Krebs, A. (2012). Explicit Incentives in Online Communities: Boon or Bane? *International Journal of Electronic Commerce*, 17, 11-38. doi:10.2753/JEC1086-4415170101
71. Getz, D. (1994). Residents' attitudes towards tourism: A longitudinal study in Spey Valley, Scotland. *Tourism Management*, 15, 247-258. doi:10.1016/0261-5177(94)90041-8
72. Ghalia, T., Fidrmuc, J., Samargandi, N., & Sohag, K. (2019). Institutional quality, political risk and tourism. *Tourism Management Perspectives*. doi:10.1016/j.tmp.2019.100576
73. Giddings, B., Hopwood, B., & O'Brien, G. (2002). Environment, economy and society: fitting them together into sustainable development. *Sustainable Development*, 10, 187-196. doi:10.1002/SD.199
74. Gidley, J., Hampson, G., Wheeler, L., & Bereded-Samuel, E. (2010). From Access to Success: An Integrated Approach to Quality Higher Education Informed by Social Inclusion Theory and Practice. *Higher Education Policy*, 23, 123-147. doi:10.1057/HEP.2009.24
75. Glowka, G., & Zehrer, A. (2019). Tourism Family-Business Owners' Risk Perception: Its Impact on Destination Development. *Sustainability*. doi:10.3390/su11246992

76. Gössling, S., & Scott, D. (2024). Tourism in the polycrisis: a Horizon 2050 paper. *Tourism Review*. doi:10.1108/tr-06-2024-0519
77. Gonroos, C. (1987). *Developing the competitive advantage: Add value to your service*. Chicago, IL: AMA – American Marketing Association.
78. Golub, B., & Jaković, B. (2019). Stavovi turističkih zajednica o uključivanju lokalnog stanovništva u razvoj turizma u zaštićenim područjima prirode: Primjer Regionalnog parka Mura-Drava. *Oeconomica Jadertina*, 2, 1–20.
79. Gozgor, G., Lau, M., Zeng, Y., Yan, C., & Lin, Z. (2021). The Impact of Geopolitical Risks on Tourism Supply in Developing Economies: The Moderating Role of Social Globalization. *Journal of Travel Research*, 61, 872–886. doi:10.1177/00472875211004760
80. Grasso, M., & Giugni, M. (2024). Gendered opportunities across modes of political participation: a macro–micro analysis of the gender gap. *European Journal of Politics and Gender*. doi:10.1332/25151088y2024d000000055
81. Група аутора. (1991). *Географија Црне Горе – фактори преразмјештаја становништва*, књига 1. Никшић: Универзитетска ријеч.
82. Gu, G., Tu, Z., Li, P., Wong, A., Shang, W., & Song, X. (2024). Multidimensional empowerment of Li ethnic minority women in tourism: A study in Hainan, China. *Tourism Management Perspectives*. doi:10.1016/j.tmp.2023.101216
83. Gupte, M. (2004). Participation in a Gendered Environment: The Case of Community Forestry in India. *Human Ecology*, 32, 365–382. doi:10.1023/B:HUEC.0000028086.63366.3D
84. Gursoy, D., Ouyang, Z., Nunkoo, R., & Wei, W. (2018). Residents' impact perceptions of and attitudes towards tourism development: a meta-analysis. *Journal of Hospitality Marketing & Management*, 28, 306–333. doi:10.1080/19368623.2018.1516589
85. Gutierrez, E. (2023). Re-examining the participation and empowerment nexus: Applications to community-based tourism. *World Development Perspectives*. doi:10.1016/j.wdp.2023.100518
86. Hadinejad, A., Moyle, B., Scott, N., Kralj, A., & Nunkoo, R. (2019). Residents' attitudes to tourism: a review. *Tourism Review*. doi:10.1108/TR-01-2018-0003
87. Han, T. (2021). Institutional incentives for the evolution of committed cooperation: ensuring participation is as important as enhancing compliance. *Journal of the Royal Society Interface*, 19. doi:10.1098/rsif.2022.0036
88. Hardy, A., & Pearson, L. (2017). Examining stakeholder group specificity: An innovative sustainable tourism approach. *Journal of Destination Marketing and Management*, 8, 247–258. doi:10.1016/J.JDMM.2017.05.001
89. Hateftabar, F., & Chapuis, J. (2020). How resident perception of economic crisis influences their perception of tourism. *Journal of Hospitality and Tourism Management*, 43, 157–168. doi:10.1016/j.jhtm.2020.02.009
90. Hatipoğlu, B., Alvarez, M., & Ertuna, B. (2016). Barriers to stakeholder involvement in the planning of sustainable tourism: the case of the Thrace region in Turkey. *Journal of Cleaner Production*, 111, 306–317. doi:10.1016/J.JCLEPRO.2014.11.059
91. He, L., & Filimonau, V. (2020). The effect of national culture on pro-environmental behavioural intentions of tourists in the UK and China. *Tourism Management Perspectives*, 35, 100716. doi:10.1016/j.tmp.2020.100716

92. Hernandez-Maskivker, G., Fornells, A., Teixidó-Navarro, F., & Pulido, J. (2021). Exploring mass tourism impacts on locals: A comparative analysis between Barcelona and Sevilla. *European Journal of Tourism Research*. doi:10.54055/ejtr.v29i.2427
93. Higgins-Desbiolles, F. (2017). Sustainable tourism: sustaining tourism or something more? *Tourism Management Perspectives*, 25, 157-160. doi:10.1016/J.TMP.2017.11.017
94. Hilario, M., Asia, N., Cayabyab, D., Mandac, O., & Savellano, Q. (2024). Stakeholders' Engagement in Tourism Development. *International Journal For Multidisciplinary Research*. doi:10.36948/ijfmr.2024.v06i05.29097
95. House, J., Kleiber, D., Steenbergen, D., & Stacey, N. (2022). Participatory monitoring in community-based fisheries management through a gender lens. *Ambio*, 52, 300-318. doi:10.1007/s13280-022-01783-3
96. Huang, Q., Fan, C., Wang, J., Zheng, S., & Sun, G. (2022). An Empirical Study on the Incentive Mechanism for Public Active Involvement in Grass-Roots Social Governance Based on Stimulus-Organism-Response Theory. *Sustainability*. doi:10.3390/su142114232
97. Huo, R., Yang, S., Dong, C., & Chen, S. (2024). Perceived economic inequality inhibits pro-environmental engagement. *The British journal of social psychology*. doi:10.1111/bjso.12815
98. Hutchings, K., Moyle, C.-L., Chai, A., Garofano, N., & Moore, S. (2020). Segregation of women in tourism employment in the APEC region. *Tourism Management Perspectives*, 34, 100655. doi:10.1016/j.tmp.2020.100655
99. Hystad, P., & Carpiano, R. (2010). Sense of community-belonging and health-behaviour change in Canada. *Journal of Epidemiology & Community Health*, 66, 277-283. doi:10.1136/jech.2009.103556
100. Iqbal, M., Robith, M., Fahmi, A., Yuliaji, E. S., Riyanto, Corrales-Garay, D., . . . Carlos, S. J. (2023). The effect of community involvement and perceived impact on residents' overall well-being: Evidence in Malang marine tourism. *Cogent Business & Management*, 10. doi:10.1080/23311975.2023.2270800
101. Izvještaj o realizaciji programa upravljanja Nacionalnog parka Durmitor za 2023. godinu. (2024). Podgorica: Javno preduzeće za Nacionalne parkove Crne Gore, Nacionalni park Durmitor.
102. Jaafar, M., Rasoolimanesh, S., & Ismail, S. (2017). Perceived sociocultural impacts of tourism and community participation: A case study of Langkawi Island. *Tourism and Hospitality Research*, 17, 123-134. doi:10.1177/1467358415610373
103. Janković, M., & Bokić, M. (2016). Destination branding: A case study of national parks in Montenegro – Resources as a basis for achieving quality and destination competitiveness. *SITCON 2016 – Quality as a Basis for Tourism Destination Competitiveness*, 187-193.
104. Janković, M., Jakšić-Stojanović, A., Vukilić, B., Šerić, N., & Ibrahim, A. (2019). Branding of protected areas and national parks: A case study of Montenegro. *African Journal of Hospitality, Tourism and Leisure*, 8(2), 1-15.
105. Janković, M., Luburić, V., & Šofranac, R. (2017). Sustainable tourism as a basis of management of national parks in Montenegro. *Ekonomika*, 63(4), 41-51.
106. Jänis, J. (2014). Tourism, Poverty and Development. *Regional Studies*, 48, 236-238. doi:10.1080/00343404.2013.841420

107. Je, J. S., Khoo, C., & Yang, E. C. L. (2020). Gender issues in tourism organisations: insights from a two-phased pragmatic systematic literature review. *Journal of Sustainable Tourism*, 30, 1658-1681. doi:10.1080/09669582.2020.1831000
108. Jeffreys, S. (2003). Sex tourism: do women do it too? *Leisure Studies*, 22, 223-238. doi:10.1080/026143603200075452
109. Job, H., Becken, S., & Lane, B. (2017). Protected Areas in a neoliberal world and the role of tourism in supporting conservation and sustainable development: an assessment of strategic planning, zoning, impact monitoring, and tourism management at natural World Heritage Sites. *Journal of Sustainable Tourism*, 25, 1697-1718. doi:10.1080/09669582.2017.1377432
110. Kazibekov, I., & Ashirova, O. (2024). Improving the conditions for institutional support for the functioning and development of the sphere of tourism and recreational services. *Russian Journal of Management*. doi:10.29039/2409-6024-2024-12-1-167-176
111. Khaenamkhaew, D., Onjun, P., Damrongwattana, J., & Prathum, B. (2023). The participation of community leaders for sustainable tourism development: A case study in Phipun District, Nakhon Si Thammarat Province, Thailand. *Cogent Social Sciences*, 9. doi:10.1080/23311886.2023.2229172
112. Khah, M. P., Moradpour, N., Beishami, B., Värnik, R., Parra-Acosta, Y. K., Skominas, R., . . . Azadi, H. (2023). Do Inhabitants' Perceptions Support Tourism Sustainability? The Case of Khorramabad in Iran. *Sustainability*. doi:10.3390/su151410926
113. Khandker, V., Gandhi, V., & Johnson, N. (2020). Gender Perspective in Water Management: The Involvement of Women in Participatory Water Institutions of Eastern India. *Water*. doi:10.3390/w12010196
114. Khansa, L., Xiao, Liginlal, D., & Kim, S. (2015). Understanding Members' Active Participation in Online Question-and-Answer Communities: A Theory and Empirical Analysis. *Journal of Management Information Systems*, 32, 162-203. doi:10.1080/07421222.2015.1063293
115. Kilipiris, F. (2005). Sustainable tourism development and local community involvement. *Tourism and Hospitality Management*, 11(2), 27-39.
116. Kim, S., Kang, Y.-J., Park, J.-H., & Kang, S. E. (2021). The Impact of Residents' Participation on Their Support for Tourism Development at a Community Level Destination. *Sustainability*, 13, 4789. doi:10.3390/SU13094789
117. Kirilenko, A., Stepchenkova, S., Su, L., & Waddell, T. (2021). Detecting Early Signs of Overtourism: Bringing Together Indicators of Tourism Development With Data Fusion. *Journal of Travel Research*, 62, 382-398. doi:10.1177/00472875211064635
118. Klyver, K., & Grant, S. (2010). Gender differences in entrepreneurial networking and participation. *International Journal of Gender and Entrepreneurship*, 2, 213-227. doi:10.1108/17566261011079215
119. Knežević Florić, O., & Ninković, S. (2012). *Horizonti istraživanja u obrazovanju*. Novi Sad: Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu.
120. Knight, C., Patterson, M., & Dawson, J. (2019). Work engagement interventions can be effective: a systematic review. *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 28, 348-372. doi:10.1080/1359432X.2019.1588887

121. Kolos, K., & Kenesei, Z. (2023). Ageism in tourism: an intergroup contact theory approach. *Journal of Tourism and Cultural Change*, 21, 690-705. doi:10.1080/14766825.2023.2178315
122. Kotler, P., Bowen, J. T., & Makens, J. C. (2006). *Marketing for hospitality and tourism*. Upper Saddle River, NJ: Pearson Prentice Hall.
123. Kuščer, K., & Mihalič, T. (2019). Residents' Attitudes towards Overtourism from the Perspective of Tourism Impacts and Cooperation–The Case of Ljubljana. *Sustainability*. doi:10.3390/SU11061823
124. Kusmayad, R. C. R., Wen, I., & Jatmikowati, S. (2024). Community Participation in Village Development. *International Journal of Research in Social Science and Humanities*. doi:10.47505/ijrss.2024.6.10
125. Lamoria, J., Mishra, A., Kumar, N., Colaco, P., Bhatnagar, T., Kenchappa, R. M., & Tusha. (2024). The Role of Sustainable Tourism in Enhancing Cultural Heritage Preservation: In-depth Analysis. *EVOLUTIONARY STUDIES IN IMAGINATIVE CULTURE*. doi:10.70082/esiculture.vi.1085
126. Lazar, N., & Chithra, K. (2021). Role of culture in sustainable development and sustainable built environment: a review. *Environment, Development and Sustainability*, 24, 5991-6031. doi:10.1007/s10668-021-01691-8
127. Le, H., Johnson, C. P., & Fujimoto, Y. (2020). Organizational justice and climate for inclusion. *Personnel Review*, 1-20. doi:10.1108/pr-10-2019-0546
128. Lee, C. C., & Chen, M.-P. (2020). Do Country Risks Matter for Tourism Development? International Evidence. *Journal of Travel Research*, 60, 1445-1468. doi:10.1177/0047287520954539
129. Lee, Y., Capraro, R., Capraro, M., & Bicer, A. (2023). School and Student Factors and Their Influence on Affective Mathematics Engagement. *Journal of Ethnic and Cultural Studies*. doi:10.29333/ejecs/1212
130. Lee, Y., & Li, J. (2021). The role of communication transparency and organizational trust in publics' perceptions, attitudes and social distancing behaviour: A case study of the COVID-19 outbreak. *Journal of contingencies and crisis management*, 29, 368-384. doi:10.1111/1468-5973.12354
131. Lepp, A. (2007). Residents' attitudes towards tourism in Bigodi village, Uganda. *Tourism Management*, 28, 876-885. doi:10.1016/J.TOURMAN.2006.03.004
132. Li, J., Ridderstaat, J., & Yost, E. (2022). Tourism development and quality of life interdependence with evolving age-cohort-based population. *Tourism Management*. doi:10.1016/j.tourman.2022.104621
133. Li, X.-Y., Li, H., & Huang, Q. (2023). The Impact of Status Quo Bias on Tourist Motivation of Different Genders. *Journal of Quality Assurance in Hospitality & Tourism*, 24, 985-1001. doi:10.1080/1528008X.2022.2094849
134. Liburd, J., Menke, B., & Tomej, K. (2023). Activating socio-cultural values for sustainable tourism development in natural protected areas. *Journal of Sustainable Tourism*, 32, 1182-1200. doi:10.1080/09669582.2023.2211245
135. Lim, D., Oh, C., & Clercq, D. (2016). Engagement in entrepreneurship in emerging economies: Interactive effects of individual-level factors and institutional conditions. *International Business Review*, 25, 933-945. doi:10.1016/J.IBUSREV.2015.12.001

136. Liu, A., & Wall, G. (2006). Planning tourism employment: a developing country perspective. *Tourism Management*, 27, 159-170. doi:10.1016/J.TOURMAN.2004.08.004
137. López-Bonilla, J., Monroy-Rodríguez, S., López-Bonilla, L. M., & Granados-Perea, C. (2022). Motivational factors to participate in conferences and gender differences. *Tourism and Hospitality Research*, 23, 3-16. doi:10.1177/14673584221075735
138. Luo, J., Jian, I. Y., Yung, E., Chan, E., & Chen, W. (2023). Pursuing social cohesion in cultural tourism destinations: liminality as a mediator. *Current Issues in Tourism*, 27, 2499-2515. doi:10.1080/13683500.2023.2235878
139. Љешевић, М. (1996). *Природа Националног парка Дурмитор* (Посебна издања, књига 8). Београд: Географски факултет, Универзитет у Београду.
140. Maes, J., Leroy, H., & Sels, L. (2014). Gender differences in entrepreneurial intentions: A TPB multi-group analysis at factor and indicator level. *European Management Journal*, 32, 784-794. doi:10.1016/J.EMJ.2014.01.001
141. Maghrifani, D., Sneddon, J., & Liu, F. (2024). Personal values and travel motivations: the moderating effects of visit experience, gender and age. *Journal of Hospitality and Tourism Insights*. doi:10.1108/jhti-07-2023-0458
142. Magaš, D. (2008). Destination management: Models and techniques. *Tourism and Hospitality Management*, 14(1), 211-214.
143. Maharjan, B., & Lal, A. (2022). Reaching the unreached: Factors affecting community participation in local development project - A case of Taukhel. Retrieved from <https://consensus.app/papers/reaching-the-unreached-factors-affecting-community-maharjan-lal/3e2a48e9183e574e97d1e10e6f5dbcaa/>
144. Mai, V. N., Nguyen, Q. N., & Hien, L. T. D. (2023). Citizen Participation in Community-Based Tourism Development in the Mekong Delta, Vietnam. *Journal of Law and Sustainable Development*. doi:10.55908/sdgs.v11i5.749
145. Maipas, S. (2019). Need for establishing national observatories for the environmental impacts of tourism. Retrieved from <https://consensus.app/papers/need-for-establishing-national-observatories-for-the-maipas/d77484bffb550bbccfdc1e04235c39/>
146. Mak, B. K. L., Cheung, L., & Hui, D. (2017). Community Participation in the Decision-Making Process for Sustainable Tourism Development in Rural Areas of Hong Kong, China. *Sustainability*, 9, 1695. doi:10.3390/SU9101695
147. Malinen, S. (2015). Understanding user participation in online communities: A systematic literature review of empirical studies. *Comput. Hum. Behav.*, 46, 228-238. doi:10.1016/j.chb.2015.01.004
148. Mandić, A. (2019). Nature-based solutions for sustainable tourism development in protected natural areas: a review. *Environment Systems and Decisions*, 1-20. doi:10.1007/s10669-019-09718-2
149. Mandić, A. (2020). Structuring challenges of sustainable tourism development in protected natural areas with driving force-pressure-state-impact-response (DPSIR) framework. *Environment Systems and Decisions*, 1-17. doi:10.1007/s10669-020-09759-y
150. Manoj, M., Brough, R., & Kalbarczyk, A. (2020). Exploring the role and nature of trust in institutional capacity building in low- and middle-income countries: A systematic review. <https://doi.org/10.21203/rs.3.rs-131727/v1>

151. Манојловић, Б., & Перошевић, Н. (2022). Туризам општине Жабљак у свјетлу природног и културно-историјског богатства. У *Жабљак – 150 година урбаног насеља; Црна Гора – 30 година еколошке државе. Друштвена основа, проблеми и перспективе развоја (научна монографија)*. Никшић.
152. Manojlović, B., Cvetković, V., Renner, R., Grozdanić, G., & Perošević, N. (2025). The influence of socio-demographic factors on local attitudes towards sustainable tourism development in Skadar Lake and Durmitor National Parks, Montenegro. *Sustainability*, 17(7), 3200.
153. Martin, F., Oyarzun, B., & Sadaf, A. (2023). Higher Education Instructor Perception of Helpfulness of Inclusive and Equitable Online Teaching Strategies. *Online Learning*. doi:10.24059/olj.v27i4.4019
154. Martín, J., Fernández, J. A. S., Martín, J., & Aguilera, J. (2017). Assessment of the Tourism's Potential as a Sustainable Development Instrument in Terms of Annual Stability: Application to Spanish Rural Destinations in Process of Consolidation. *Sustainability*, 9, 1-20. doi:10.3390/SU9101692
155. Maurer, T., Weiss, E., & Barbeite, F. (2003). A model of involvement in work-related learning and development activity: the effects of individual, situational, motivational, and age variables. *The Journal of applied psychology*, 88 4, 707-724. doi:10.1037/0021-9010.88.4.707
156. McKercher, B., Pang, S., & Prideaux, B. (2011). Do gender and nationality affect attitudes towards tourism and the environment? *International Journal of Tourism Research*, 13, 266-300. doi:10.1002/JTR.816
157. Meng, F., & Uysal, M. (2008). Effects of Gender Differences on Perceptions of Destination Attributes, Motivations, and Travel Values: An Examination of a Nature-Based Resort Destination. *Journal of Sustainable Tourism*, 16, 445-466. doi:10.1080/09669580802154231
158. Mercea, D., Santos, F., & Hoffmann, M. (2024). Actual, Potential, and Non-Participants: Advancing the Differential Analysis of Protest Participation. *Political Studies*. doi:10.1177/00323217241297905
159. Mhando, D., Nindi, S., & Ganja, S. (2009). An Analysis of Gender Based Participation In the Context of Participatory Development Approaches. *Tanzania Journal for Population studies and Development*. doi:10.56279/tjpsd.v16i2.24
160. Middleton, V. T. C. (1988). Tourist product. In S. F. Witt & L. Moutinho (Eds.), *Tourism marketing handbook* (pp. 573–576). Oxford: Heinemann.
161. Miguel-Barrado, V., Sánchez-Cubo, F., Mondéjar-Jiménez, J., & Mondéjar-Jiménez, J.-A. (2024). GENDER DIFFERENCES IN CULTURAL TOURISM DESTINATION IMAGE: THE CASE OF MÁLAGA. *Geographical Review*, 114, 305-325. doi:10.1080/00167428.2023.2217868
162. Mijanović, D., Brajušković, M., & Manojlović, B. (2020). Village revitalization through eco katuns. In *Book of Proceedings I GEA International (Geo Eco-Eco Agro) Conference* (pp. 304–310). May 2020, Montenegro.
163. Milner, R. (2012). Beyond a Test Score. *Journal of Black Studies*, 43, 693-718. doi:10.1177/0021934712442539
164. Miljević, M. I. (2007). *Metodologija naučnog rada: Skripta iz metodologije naučnog rada*. Filozofski fakultet, Univerzitet u Istočnom Sarajevu.

165. Mirzoev, T., Tull, K., Winn, N., Mir, G., King, N., Wright, J., & Gong, Y. (2021). Systematic review of the role of social inclusion within sustainable urban developments. *International Journal of Sustainable Development & World Ecology*, 29, 3-17. doi:10.1080/13504509.2021.1918793
166. Ministarstvo održivog razvoja i turizma. (2018). *Prostorni plan posebne namjene Nacionalni park Skadarsko jezero, Nacrt plana, knjiga 1 – opšta dokumentacija*. Podgorica.
167. Ministarstvo saobraćaja i pomorstva Crne Gore. (2019). *Strategija razvoja saobraćaja 2019–2035 sa Akcionim planom 2019–2020*.
168. Mohamed, B. (2022). Tourism development planning. *Journal of Sustainable Development*. doi:10.37376/glj.vi47.1396
169. Monaca, C., Weigl, M., Pfaff, H., & Hammer, A. (2024). Patient involvement in patient safety measures: the impact of demographic and socioeconomic factors – a scoping review. *Journal of Public Health*. doi:10.1007/s10389-024-02340-w
170. MONSTAT – Zavod za statistiku. (2011). *Stanovništvo – Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. – prvi rezultati*. Podgorica, maj 2011.
171. MONSTAT – Zavod za statistiku. (2023). *Stanovništvo, domaćinstva i stanovi po naseljima, popis 2023. (p), tabela 6*. Podgorica.
172. MONSTAT – Zavod za statistiku. (2023). *Tabela: Broj stanovnika po naseljima i starosti, popis 2023. godine i tabela: Broj stanovnika po naseljima i polu, popis 2023. godine*. Podgorica.
173. MONSTAT – Zavod za statistiku. (2025). *Saopštenje 69/2025: Procjene stanovništva i osnovni demografski pokazatelji 2024. godina*. Podgorica.
174. Mubita, A., Libati, M., & Mulonda, M. (2017). The Importance and Limitations of Participation in Development Projects and Programmes. *European scientific journal*, 13, 238-238. doi:10.19044/ESJ.2017.V13N5P238
175. Mushtaq, R., Thoker, A. A., & Bhat, A. (2020). Does institutional quality affect tourism demand? Evidence from India. doi:10.1108/jhti-05-2020-0088
176. Nacionalni parkovi Crne Gore. (2023). *Predlog plana upravljanja za Nacionalni park „Durmitor“ za 2021.–2025. god.* Podgorica.
177. Nacionalni parkovi Crne Gore. (2023). *Predlog plana upravljanja za Nacionalni park „Skadarsko jezero“ za 2021.–2025. god.* Podgorica.
178. Nassani, A., Aldakhil, A., Abro, M., Islam, T., & Zaman, K. (2019). The impact of tourism and finance on women empowerment. *Journal of Policy Modeling*. doi:10.1016/J.JPOLMOD.2018.12.001
179. Nawijn, J., & Mitás, O. (2012). Resident Attitudes to Tourism and Their Effect on Subjective Well-Being. *Journal of Travel Research*, 51, 531-541. doi:10.1177/0047287511426482
180. Nguyen, C. (2021). Do institutions matter for tourism spending? *Tourism Economics*, 29, 248-281. doi:10.1177/13548166211045847
181. Nguyen, C. (2022). Tourism and gender (in)equality: Global evidence. *Tourism Management Perspectives*. doi:10.1016/j.tmp.2021.100933
182. Nguyen, T. Q. T., & Hoang, T. H. (2023). Stakeholder Involvement and the Attainment of SDGs at Local Tourism Destinations. *Tourism*. doi:10.37741/t.71.3.1

183. Nielsen, M., & Nielsen, A. (2024). Building Trust to Study Trust: Paving the Way for Applied Trust Research in Social and Resocializing Institutions. *Journal of Applied Social Science*. doi:10.1177/19367244241268339
184. Николић, С. (2000). *Природа и туризам Црне Горе – еколошка питања заштите и развоја*. Подгорица: Републички завод за заштиту природе Црне Горе.
185. Novita, A. A., Ngindana, R., & Putra, E. (2024). Preserving cultural heritage: Integrating traditional values and local arts for sustainable tourism. *Jurnal Inovasi Ilmu Sosial dan Politik (JISoP)*. doi:10.33474/jisop.v6i1.21925
186. Nunkoo, R., & Smith, S. (2013). Political economy of tourism: Trust in government actors, political support, and their determinants. *Tourism Management*, 36, 120-132. doi:10.1016/J.TOURMAN.2012.11.018
187. Ohanesian, S. (2024). THE ESSENCE AND STRUCTURE OF THE ORGANISATIONAL AND ECONOMIC MECHANISM OF THE TOURISM BUSINESS IN RURAL AREAS. *Economic scope*. doi:10.32782/2224-6282/191-51
188. Omelyanenko, O., & Omelyanenko, V. (2023). Development of Community Infrastructure Based on the Local Resource-Based Approach. *Herald of the Economic Sciences of Ukraine*. doi:10.37405/1729-7206.2023.1(44).63-69
189. Ou, Y. (2025). Research on Strategic Planning for Sustainable Development of Tourism. *Frontiers in Business, Economics and Management*. doi:10.54097/4303hb51
190. Pan, L., Lu, L., & Zhang, T. (2021). Destination gender: Scale development and cross-cultural validation. *Tourism Management*, 83, 104225. doi:10.1016/J.TOURMAN.2020.104225
191. Park, Y., & Moon, J. (2022). Drinking instead of eating as breakfast in South Korea: In which context do people place food with a beverage? *International Journal of Gastronomy and Food Science*. doi:10.1016/j.ijgfs.2022.100477
192. Pascoli, M. (2021). Community involvement in tourism: exploring the place image guided by the locals. *Clinical and Experimental Dermatology*, 111-136. doi:10.18543/CED-64-2021PP111-136
193. Patnaik, H. (2021). Gender and participation in community based adaptation: Evidence from the decentralized climate funds project in Senegal. *World Development*, 142, 105448. doi:10.1016/J.WORLDDEV.2021.105448
194. Peeters, P., & Landré, M. (2011). The Emerging Global Tourism Geography – An Environmental Sustainability Perspective. *Sustainability*, 4, 42-71. doi:10.3390/SU4010042
195. Пејовић, Т. (1995). *Манастири на тлу Црне Горе*. Нови Сад – Цетиње.
196. Перошевић, Н., & Манојловић, Б. (2022). Културно-историјски споменици дурмиторског подручја и њихов значај. У *Жабљак – 150 година урбаног насеља; Црна Гора – 30 година еколошке државе. Друштвена основа, проблеми и перспективе развоја (научна монографија)*. Никшић.
197. Petrović, M., Milovanović, I., Gajić, T., Kholina, V., Vujicic, M., Blešić, I., . . . Dávid, L. (2023). The Degree of Environmental Risk and Attractiveness as a Criterion for Visiting a Tourist Destination. *Sustainability*. doi:10.3390/su151914215

198. Piñán, A. P., Friedland, H., Sayers, J., & Murphy, M. (2021). Reclaiming Indigenous Economic Development Through Participatory Action Research. *Journal of Human Development and Capabilities*, 23, 30-49. doi:10.1080/19452829.2021.2009449
199. Pizam, A. (1978). Tourism's Impacts: The Social Costs to the Destination Community as Perceived by Its Residents. *Journal of Travel Research*, 16, 12-18. doi:10.1177/004728757801600402
200. Pobrklić, A., Šehić, A., & Tmušić, O. (2022). GREEN ECONOMY AS A DRIVER OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT. *ZBORNIK RADOVA EKONOMSKOG FAKULTETA BRČKO*. doi:10.7251/zrefb2216047p
201. Popesku, J. (2018). *Marketing u turizmu i hotelijerstvu*. Fakultet za turistički i hotelijerski menadžment, Univerzitet Singidunum.
202. Prasetyo, B. D., Kurniadi, R., & Setyowati, R. (2020). Industry 4.0 and the future challenges for the local community to manage eco-tourism: A case study of the participatory eco-tourism management in Menipo-Island, West Timor, Indonesia. *IOP Conference Series: Earth and Environmental Science*.
203. Prekić, A. (2020). *Kulturno nasleđe Crne Gore: Od najstarijih vremena do 20. vijeka*. Podgorica.
204. Rabbanee, F., Haque, M., Banik, S., & Islam, M. M. (2019). Managing engagement in an emerging economy service. *Journal of Service Theory and Practice*, 29, 610-638. doi:10.1108/jstp-12-2018-0276
205. Radojičić, B. (2005). *Vode Crne Gore*. Nikšić: Filozofski fakultet u Nikšiću, Institut za geografiju.
206. Radojičić, B. (2008). *Geografija Crne Gore – prirodna osnova*. Podgorica: DANU.
207. Radojičić, B. (2015). *Crna Gora – geografski enciklopedijski leksikon*. Nikšić: Filozofski fakultet.
208. Radović, M., & Cerović, G. (1995). *Durmitor – priroda i ljudi*. Žabljak: Centar za razvoj Durmitorskog područja D.D.
209. Radović, M. (2010). *Turistička geografija Crne Gore*. Bar & Kotor: Fakultet za turizam i hotelijerstvo i trgovinu; Fakultet za turizam i hotelijerstvo.
210. Радловић, В. (1989). *Хидрогеологија слива Скадарског језера*. Подгорица: Посебна издања Геолошког гласника, књига 9.
211. Radulović, M., Popović, Z., Vujisić, M., & Novaković, D. (1989). *Osnovna hidrogeološka karta lista „Bar“ 1:100 000*. Titograd: Zavod za geološka istraživanja RCG.
212. Rastoder, Š., Andrijašević, Ž., Papović, D., Folić, Z., Šabotić, S. Š., Drobnjak, S., Selhanović, J., Drinčić, Ž., Prekić, A., & Tomović, N. (2006). *Istorijski leksikon Crne Gore* (knj. 1-5). Podgorica: Daily Press – Vijesti.
213. Rahman, A. Z., Putranti, I., Martono, K., Nafichahl, R. N., & Rahmalia, D. R. (2025). Public Governance and Leadership: Toward Good Tourism Governance. *KnE Social Sciences*. doi:10.18502/kss.v10i4.18050
214. Rahman, S. S., & Baddam, P. R. (2021). Community Engagement in Southeast Asia's Tourism Industry: Empowering Local Economies. *Global Disclosure of Economics and Business*. doi:10.18034/gdeb.v10i2.715

215. Rajak, B., Marijanović, B., & Klarić, D. (2016). Prostorni resursi za razvoj sportsko-rekreativnog turizma u Crnoj Gori. U *Zbornik radova sa 11. međunarodne naučne konferencije Menadžment, sport, olimpizam* (pp. xx-xx). Beograd: Fakultet za menadžment u sportu.
216. Ramukumba, T. (2023). Rural Tourism: A Local Economic Development Strategy. *15TH GLOBAL CONFERENCE ON BUSINESS AND SOCIAL SCIENCES ON 14 - 15 SEPTEMBER 2023, NOVOTEL BANGKOK PLATINUM PRATUNAM, THAILAND*. doi:10.35609/gcbssproceeding.2023.1(70)
217. Ramukumba, T. (2024). Rural tourism in South Africa: A local economic development strategy. *Interdisciplinary Journal of Rural and Community Studies*. doi:10.38140/ijrcs-2024.vol6.03
218. Rasoolimanesh, S., & Jaafar, M. (2016). Community Participation toward Tourism Development and Conservation Program in Rural World Heritage Sites. doi:10.5772/62293
219. Rather, R. (2021). Monitoring the impacts of tourism-based social media, risk perception and fear on tourist's attitude and revisiting behaviour in the wake of COVID-19 pandemic. *Current Issues in Tourism*, 24, 3275-3283. doi:10.1080/13683500.2021.1884666
220. Rattekarua, L. M. P., & Hartono, D. (2023). The Relationship of Government Support in the Tourism Sector to the Level of Economic Inclusivity in the Regions. *Jurnal Perencanaan Pembangunan: The Indonesian Journal of Development Planning*. doi:10.36574/jpp.v7i3.516
221. Reindrawati, D. (2023). Challenges of community participation in tourism planning in developing countries. *Cogent Social Sciences*, 9. doi:10.1080/23311886.2022.2164240
222. Ren, T., Can, M., Paramati, S. R., Fang, J., & Wu, W. (2019). The Impact of Tourism Quality on Economic Development and Environment: Evidence from Mediterranean Countries. *Sustainability*. doi:10.3390/SU11082296
223. Ren, W., & Pan, L. (2024). Unveiling the mediating effects of destination gender on tourist loyalty. *Journal of Travel & Tourism Marketing*, 41, 705-725. doi:10.1080/10548408.2024.2332276
224. Ribeiro, M., Pinto, P., Silva, J. A., & Woosnam, K. (2017). Residents' attitudes and the adoption of pro-tourism behaviours: The case of developing island countries. *Tourism Management*, 61, 523-537. doi:10.1016/J.TOURMAN.2017.03.004
225. Richards, G., Hall, D. (2000). *Tourism and Sustainable Community Development*. London: Routledge.
226. Richmond, D., & Sibthorp, J. (2019). Bridging the Opportunity Gap: College Access Programs and Outdoor Adventure Education. *Journal of Outdoor Recreation, Education, and Leadership*. doi:10.18666/jorel-2019-v11-i4-9646
227. Rim, H., Dong, C., & Zhang, Y. (2024). Cross-National Study of Transparency in CSR Communication and Corporate Trust: Mediating Roles of Perceived Altruism and Perceived Skepticism. *International Journal of Business Communication*. doi:10.1177/23294884231223181
228. Ристановић, Б., & Мркша, М. (2007). Туризам и заштита у Националном парку Дурмитор. *Зборник радова департмана за географију, туризам и хотелијерство*, 76–84.

229. Rodrigues, M., Menezes, I., & Ferreira, P. (2023). The longitudinal effect of the quality of participation experiences in a voluntary organization on youth psychological empowerment. *Journal of community psychology*. doi:10.1002/jcop.23098
230. Rogers, S., & Rogers, B. (2020). Expanding Our View: Demographic, Behavioral, and Contextual Factors in College Sexual Victimization. *Journal of Interpersonal Violence*, 36. doi:10.1177/0886260520905076
231. Rogerson, C., & Rogerson, J. (2019). TOURISM, LOCAL ECONOMIC DEVELOPMENT AND INCLUSION: EVIDENCE FROM OVERSTRAND LOCAL MUNICIPALITY, SOUTH AFRICA. *GeoJournal of Tourism and Geosites*. doi:10.30892/GTG.25202-360
232. Rogoff, B., Dahl, A., & Callanan, M. (2018). The importance of understanding children's lived experience. *Developmental Review*. doi:10.1016/J.DR.2018.05.006
233. Roxas, F., Rivera, J., & Gutierrez, E. (2020). Mapping stakeholders' roles in governing sustainable tourism destinations. *Journal of Hospitality and Tourism Management*, 45, 387-398. doi:10.1016/J.JHTM.2020.09.005
234. Rutagand, E. (2024). The Role of Cultural Festivals in Promoting Social Cohesion and Cultural Understanding. *International Journal of Humanity and Social Sciences*. doi:10.47941/ijhss.2077
235. Saarinen, J., Rogerson, C., & Hall, M. (2017). Geographies of tourism development and planning. *Tourism Geographies*, 19, 307-317. doi:10.1080/14616688.2017.1307442
236. Salazar-Gómez, A., Bagiati, A., Álvarez, J. M., Beshimov, E., & Breazeal, C. (2023). The Global Apprenticeship Program (GAP): Bridging the Gap Between Talent and Opportunities. 2023 *IEEE Frontiers in Education Conference (FIE)*, 1-9. doi:10.1109/FIE58773.2023.10343009
237. Santos, F., Roomi, M., & Liñán, F. (2016). About Gender Differences and the Social Environment in the Development of Entrepreneurial Intentions. *Journal of Small Business Management*, 54, 49-66. doi:10.1111/jsbm.12129
238. Santos, V., Sousa, B., Ramos, P., & Valeri, M. (2021). Emotions and involvement in tourism settings. *Current Issues in Tourism*, 25, 1526-1531. doi:10.1080/13683500.2021.1932769
239. Sapkota, K. P., Palamanit, A., Techato, K., Gyawali, S., Ghimire, H. P., & Khatiwada, B. (2024). The Role of Local Community in Enhancing Sustainable Community Based Tourism. *Journal of Electrical Systems*. doi:10.52783/jes.3360
240. Sarma, G. D., & Sharma, J. (2024). Balancing Acts: Nurturing Environmental Sustainability for Thriving Economic Development. *Educational Administration: Theory and Practice*. doi:10.53555/kuey.v30i4.1920
241. Schwarz, C., & Struhkamp, G. (2007). Does Evaluation Build or Destroy Trust? *Evaluation*, 13, 323-339. doi:10.1177/1356389007078625
242. Senečić, J., & Grgona, J. (2006). *Marketing u turizmu*. Zagreb: Mikrorad d.o.o.
243. Senyao, S., Wei, H., & Niannian. (2020). How off-season tourism promotion affects seasonal destinations? A multi-stakeholder perspective in Tibet. *Tourism Review*. doi:10.1108/tr-04-2019-0123
244. Setiawan, G., Dewantara, M., Nimri, R., & Arli, D. (2024). The effect of perceived risks and overall risk perception on international tourists' behavioural intention: Insights from Bali. *Journal of Vacation Marketing*. doi:10.1177/13567667241282688

245. Sezerel, H., & Karagoz, D. (2023). The Challenges of Sustainable Tourism Development in Special Environmental Protected Areas: Local Resident Perceptions in Datça-Bozburun. *Sustainability*. doi:10.3390/su15043364
246. Shafieisabet, N., & Haratifard, S. (2020). The empowerment of local tourism stakeholders and their perceived environmental effects for participation in sustainable development of tourism. *Journal of Hospitality and Tourism Management*, 45, 486-498. doi:10.1016/j.jhtm.2020.10.007
247. Shahriar, A. (2018). Gender differences in entrepreneurial propensity: Evidence from matrilineal and patriarchal societies. *Journal of Business Venturing*. doi:10.1016/J.JBUSVENT.2018.04.005
248. Shin, J., Moon, N., Caylor, J., Converse, P., Park, O., & Yeo, K.-H. (2022). Economic Individualism and Job Engagement: Examining the Roles of Work Motivation and Growth Need Strength. *Sustainability*. doi:10.3390/su14020591
249. Shinnar, R., Giacomini, O., & Janssen, F. (2012). Entrepreneurial Perceptions and Intentions: The Role of Gender and Culture. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 36, 465-493. doi:10.1111/j.1540-6520.2012.00509.x
250. Shuran, F. C., Salim, A., & Ying, X. (2024). Enhancing Cultural Heritage Tourism through Market Innovation and Technology Integration. *EVOLUTIONARY STUDIES IN IMAGINATIVE CULTURE*. doi:10.70082/esiculture.vi.1030
251. Sieck, C., Sheon, A., Ancker, J., Castek, J., Callahan, B., & Siefer, A. (2021). Digital inclusion as a social determinant of health. *NPJ Digital Medicine*, 4. doi:10.1038/s41746-021-00413-8
252. Sigala, M., & Ukpabi, D. (2018). Citizen engagement and entrepreneurship: Implications for sustainable tourism development. In *Advances in hospitality and tourism* (pp. 396–407). https://doi.org/10.1007/978-3-030-05940-8_31
253. Sihombing, I. H., Suastini, N. M., & Puja, I. B. P. (2024). SUSTAINABLE CULTURAL TOURISM IN THE ERA OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT. *International Journal of Sustainable Competitiveness on Tourism*. doi:10.34013/ijscot.v3i02.1601
254. Sladaković, Đ. (2019). A sports-tourist complex in the canyon of the Tara River. *Zbornik radova Fakulteta tehničkih nauka*. Novi Sad.
255. Smerchuar, N., & Madhyamapurush, W. (2020). THE MECHANISMS OF TOURISM MANAGEMENT IN ACHIEVING SUSTAINABLE DEVELOPMENT GOALS (SDGS): THE CASE OF PHULOMLO AND CONNECTED AREAS, THAILAND. *ABAC Journal*, 40, 99-116. Retrieved from <https://consensus.app/papers/the-mechanisms-of-tourism-management-in-achieving-smerchuar-madhyamapurush/c9585831bdfc5a4a8fe0d15033bf6353/>
256. Solt, F. (2008). Economic Inequality and Democratic Political Engagement. *American Journal of Political Science*, 52, 48-60. doi:10.1111/J.1540-5907.2007.00298.X
257. Soulen, R., Nelson, S. B., & Zimmerman, T. (2023). Bridging the Literal Gap to Develop New Research Partnerships. *Proceedings of the ALISE Annual Conference*. doi:10.21900/j.alise.2023.1283
258. Sova, A., Rožman, M., & Korez-Vide, R. (2023). ARE ORIENTATIONS OF NATIONAL CULTURE AND THE DEVELOPMENT OF THE GREEN ECONOMY INTERRELATED? *Balkans Journal of Emerging Trends in Social Sciences*. doi:10.31410/balkans.jetss.2023.6.1.1-13

259. Spadaro, I., Pirlone, F., Bruno, F., Saba, G., Poggio, B., & Bruzzone, S. (2023). Stakeholder Participation in Planning of a Sustainable and Competitive Tourism Destination: The Genoa Integrated Action Plan. *Sustainability*. doi:10.3390/su15065005
260. Stacchini, A., Guizzardi, A., & Brasini, S. (2024). A Non-Compensatory Index of Community Participation in Cross-Border Tourism Development Processes. *Land*. doi:10.3390/land13091519
261. Stanikzai, I. U., Seerat, A. H., & Humdard, W. U. (2024). Role of Sustainable Tourism in Preserving Cultural Heritage of Afghanistan. *Society & Sustainability*. doi:10.38157/ss.v5i2.594
262. Stanković, S. (1997). Modro jezero – biser Durmitora. U *Crnogorske planine: Putopisi i zapisi* (pp. 239–242). Cetinje.
263. Станковић, М. С. (1998). *Планинска језера Црне Горе – Лимнолошка монографија* (друго издање). Београд: Српско географско друштво.
264. Stowers, R. (2023). Reducing Opportunity Gaps, Unleashing Potential. *Innovations: Technology, Governance, Globalization*, 13, 22-29. doi:10.1162/inov_a_00288
265. Su, M., Wall, G., Jianfu, Notarianni, M., & Wang, S. (2020). Empowerment of women through cultural tourism: perspectives of Hui minority embroiderers in Ningxia, China. *Journal of Sustainable Tourism*, 31, 307-328. doi:10.1080/09669582.2020.1841217
266. Svyntozelska, O., Suarez, N., Demers, J., Dugas, M., & Leblanc, A. (2024). Socioeconomic and demographic factors influencing interpersonal communication between patients with chronic conditions and family physicians: A systematic review. *Patient education and counseling*, 131, 108548. doi:10.1016/j.pec.2024.108548
267. Swain, M. (1995). Gender in tourism. *Annals of Tourism Research*, 22, 247-266. doi:10.1016/0160-7383(94)00095-6
268. Syafrini, D., Nurdin, M. F., Sugandi, Y. S., & Miko, A. (2020). The impact of multiethnic cultural tourism in an Indonesian former mining city. *Tourism Recreation Research*, 45, 511-525. doi:10.1080/02508281.2020.1757208
269. Šaparnienė, D., Mejerė, O., Raišutienė, J., Juknevičienė, V., & Rupulevičienė, R. (2022). Expression of Behavior and Attitudes toward Sustainable Tourism in the Youth Population: A Search for Statistical Types. *Sustainability*. doi:10.3390/su14010473
270. Šegota, T., Mihalič, T., & Kuščer, K. (2017). The impact of residents' informedness and involvement on their perceptions of tourism impacts: The case of Bled. *Journal of Destination Marketing and Management*, 6, 196-206. doi:10.1016/J.JDMM.2016.03.007
271. Šenková, A., Vavrek, R., Molnárová, N., & Mitríková, J. (2020). GENDER DIFFERENCES IN PERCEPTION ON SUSTAINABLE TOURISM – CASE STUDY APPLIED TO THE PU IN PREŠOV. *GeoJournal of Tourism and Geosites*. doi:10.30892/GTG.32404-560
272. Štreimikienė, D., Švagždienė, B., Jasinskas, E., & Simanavicius, A. (2020). Sustainable tourism development and competitiveness: The systematic literature review. *Sustainable Development*, 29, 259-271. doi:10.1002/sd.2133
273. Tama, J., Barma, N., Durbin, B., Goldgeier, J., & Jentleson, B. (2023). Bridging the Gap in a Changing World: New Opportunities and Challenges for Engaging Practitioners and the Public. *International Studies Perspectives*. doi:10.1093/isp/ekad003

274. Tanyel, I. N., Windeler, J., Syn, T., & Ramaprasad, A. (2025). Social Inclusion/Exclusion in Information Systems: A Review and Roadmap for Research. *Information Systems Journal*. doi:10.1111/isj.12582
275. Tepavčević, J., Blešić, I., Bradić, M., & Ivkov, M. (2019). Stavovi lokalnog stanovništva prema razvoju turizma u Vrbasu. *TIMS Acta*, 13, 15–25. Novi Sad: Fakultet za sport i turizam.
276. Thakker, H., Kumar, R., Ganesan, E., Gupta, S., Garg, A., Singla, A., . . . Pathak, A. K. (2024). Assessing the Influence of Community Involvement on Perceptions of Cultural Heritage Tourism Development. *EVOLUTIONARY STUDIES IN IMAGINATIVE CULTURE*. doi:10.70082/esiculture.vi.1141
277. Thyne, M., Woosnam, K., Watkins, L., & Ribeiro, M. (2020). Social Distance between Residents and Tourists Explained by Residents' Attitudes Concerning Tourism. *Journal of Travel Research*, 61, 150-169. doi:10.1177/0047287520971052
278. Tien, N. H., Dŭng, H., Vu, N., & Duc, L. (2019). Risks of unsustainable tourism development in Vietnam. *International Journal of Research in Finance and Management*. doi:10.33545/26175754.2019.v2.i2a.40
279. Tleuberdinova, A., Akhtursunova, A., Salauatova, D., & Angelov, I. (2024). Institutional Support for Innovative Tourism Development. *TRUDY UNIVERSITETA*. doi:10.52209/1609-1825_2024_4_307
280. Tough, H., Abdallah, A.-K., Zemp, E., & Molesworth, K. (2022). Gender dynamics of community-led total sanitation interventions in Mpwapa District, Tanzania. *Global Public Health*, 18. doi:10.1080/17441692.2022.2053733
281. Towner, N. (2018). Surfing tourism and local stakeholder collaboration. *Journal of Ecotourism*, 17, 268-286. doi:10.1080/14724049.2018.1503503
282. Trišić, I., Nechita, F., Milojković, D., & Štetić, S. (2023). Sustainable Tourism in Protected Areas—Application of the Prism of Sustainability Model. *Sustainability*. doi:10.3390/su15065148
283. Trišić, I., Nechita, F., Ristić, V., Štetić, S., Maksin, M., & Atudorei, I. (2023). Sustainable Tourism in Protected Areas—The Case of the Vršac Mountains Outstanding Natural Landscape, Vojvodina Province (Northern Serbia). *Sustainability*. doi:10.3390/su15107760
284. Tucker, H., & Boonabaana, B. (2012). A critical analysis of tourism, gender and poverty reduction. *Journal of Sustainable Tourism*, 20, 437-455. doi:10.1080/09669582.2011.622769
285. Uslu, A., Alagöz, G., & Güneş, E. (2020). Socio-cultural, economic, and environmental effects of tourism from the point of view of the local community. *Journal of Tourism and Services*, 11(21).
286. Van, B. T. (2024). The Role of Cultural Tourism in the Preservation and Promotion of Traditional Cultural Values among Ethnic Minority Groups in Tuyên Quang. *European Journal of Arts, Humanities and Social Sciences*. doi:10.59324/ejahss.2024.1(3).31
287. Vergori, A., & Arima, S. (2020). Cultural and non-cultural tourism: Evidence from Italian experience. *Tourism Management*. doi:10.1016/j.tourman.2019.104058
288. Vespestad, M., & Mehmetoglu, M. (2015). Gender Differences in Vacation Behavior. *Tourism Review International*, 19, 147-161. doi:10.3727/154427215X14430967453670

289. Vidishcheva, E., Dreizis, Y., Kopyrin, A., & Gunare, M. (2020). Identifying the Risks Impacting on the Sustainable Development of a Tourism Area. *E3S Web of Conferences*. doi:10.1051/e3sconf/202020805018
290. Vlada Crne Gore. (2004). *Nacionalni park „Durmitor“ – program razvoja i zaštite (2005–2020)*. Podgorica.
291. Vrablikov, M., Turciakova, A. H., & Baranova, M. J. (2023). Tourism as a Factor of Local and Regional Development. *Marketing and Management of Innovations*. doi:10.21272/mmi.2023.1-17
292. Vujadinović, S., Šabić, D., Gajić, M., Golić, R., Kazmina, L., Joksimović, M., . . . Sedlak, M. (2023). Tourism in the context of contemporary theories of regional development. *Journal of the Geographical Institute Jovan Cvijic, SASA*. doi:10.2298/ijgi2303355v
293. Vučetić, S. A. (2023). *Menadžment turističke destinacije*. Podgorica: Univerzitet Crne Gore.
294. Vujko, A., Karabašević, D., Cvijanović, D., Vukotić, S., Mirčetić, V., & Brzaković, P. (2024). Women's Empowerment in Rural Tourism as Key to Sustainable Communities' Transformation. *Sustainability*. doi:10.3390/su162310412
295. Wade, B., Bharadwaj, B., Kambo, A., Jensen, M., Witt, K., Weder, F., . . . Ashworth, P. (2024). Stakeholder engagement: the role of facilitators and gender in 'opening up' conversations and enabling participation. *Australasian Journal of Environmental Management*, 31, 7-39. doi:10.1080/14486563.2023.2298195
296. Wahbeh, H., Yount, G., Vieten, C., Radin, D., & Delorme, A. (2021). Exploring Personal Development Workshops' Effect on Well-Being and Interconnectedness. *Journal of integrative and complementary medicine*, 28 1, 87-95. doi:10.21203/RS.3.RS-301757/V1
297. Waligo, V., Clarke, J., & Hawkins, R. (2013). Implementing sustainable tourism: A multi-stakeholder involvement management framework. *Tourism Management*, 36, 342-353. doi:10.1016/J.TOURMAN.2012.10.008
298. Wall, G. (2018). Tourism planning. *Tourism Policy and Planning Implementation*. doi:10.4324/9781315162928-2
299. Wang, C.-Y., Qu, H., & Hsu, M. (2016). Toward an integrated model of tourist expectation formation and gender difference. *Tourism Management*, 54, 58-71. doi:10.1016/J.TOURMAN.2015.10.009
300. Wang, S., & Sun, J.-X. (2022). Embodiment of feminine subjectivity by women of a tourism destination. *Journal of Sustainable Tourism*, 31, 1447-1463. doi:10.1080/09669582.2022.2053858
301. Wang, X., & Wart, M. (2007). When Public Participation in Administration Leads to Trust: An Empirical Assessment of Managers' Perceptions. *Public Administration Review*, 67, 265-278. doi:10.1111/J.1540-6210.2007.00712.X
302. Wang, Z. (2025). Exploring the Role of Community Participation in Sustainable Urban Development. *Advances in Economics, Management and Political Sciences*. doi:10.54254/2754-1169/2025.19762
303. Weaver, D., Moyle, B., & McLennan, C. (2021). The citizen within: positioning local residents for sustainable tourism. *Journal of Sustainable Tourism*, 30, 897-914. doi:10.1080/09669582.2021.1903017

304. Wehn, U., & Almomani, A. (2019). Incentives and barriers for participation in community-based environmental monitoring and information systems: A critical analysis and integration of the literature. *Environmental Science & Policy*. doi:10.1016/j.envsci.2019.09.002
305. Welp, A., Johnson, A., Nguyen, H., & Perry, L. (2018). The importance of reflecting on practice: How personal professional development activities affect perceived teamwork and performance. *Journal of Clinical Nursing*, 27, 3988. doi:10.1111/jocn.14519
306. Winter, T., & Kim, S. (2020). Exploring the relationship between tourism and poverty using the capability approach. *Journal of Sustainable Tourism*, 29, 1655-1673. doi:10.1080/09669582.2020.1865385
307. Wolfson, D., & Lynch, T. (2021). Increasing trust in health care. *The American journal of managed care*, 27 12, 520-522. doi:10.37765/ajmc.2021.88790
308. Wondirad, A., & Ewnetu, B. (2019). Community participation in tourism development as a tool to foster sustainable land and resource use practices in a national park milieu. *Land Use Policy*. doi:10.1016/J.LANDUSEPOL.2019.104155
309. Wray, M. (2011). Adopting and implementing a transactive approach to sustainable tourism planning: translating theory into practice. *Journal of Sustainable Tourism*, 19, 605-627. doi:10.1080/09669582.2011.566928
310. Xu, H., & Gu, H. (2018). Gender and Tourism Development in China. *Journal of China Tourism Research*, 14, 393-404. doi:10.1080/19388160.2018.1539426
311. Yang, E., Khoo-Lattimore, C., & Arcodia, C. (2018). Constructing Space and Self through Risk Taking: A Case of Asian Solo Female Travelers. *Journal of Travel Research*, 57, 260-272. doi:10.1177/0047287517692447
312. Yin, J., Cheng, Y., Bi, Y., & Ni, Y. (2020). Tourists perceived crowding and destination attractiveness: The moderating effects of perceived risk and experience quality. *Journal of Destination Marketing and Management*, 18, 100489. doi:10.1016/J.JDMM.2020.100489
313. Yuan, Y.-Q. (2010). Evaluation and Solutions of Tourism Developing Risk. 2010 *International Conference on Internet Technology and Applications*, 1-4. doi:10.1109/ITAPP.2010.5566123
314. „Закон о туризму“. (2009). *Службени гласник Републике Србије*, број 36/2009, 88/2010 и 99/2011.
315. Zhang, G., Chen, X., Law, R., & Zhang, M. (2020). Sustainability of Heritage Tourism: A Structural Perspective from Cultural Identity and Consumption Intention. *Sustainability*, 12, 9199. doi:10.3390/su12219199
316. Zhang, J., Yu, Z., Miao, C., Li, Y., & Qiao, S. (2022). Cultural Tourism Weakens Seasonality: Empirical Analysis of Chinese Tourism Cities. *Land*. doi:10.3390/land11020308
317. Zhang, X., Admiraal, W., & Saab, N. (2021). Teachers' motivation to participate in continuous professional development: relationship with factors at the personal and school level. *Journal of Education for Teaching*, 47, 714-731. doi:10.1080/02607476.2021.1942804
318. Zhang, X., Zhong, L., & Yu, H. (2022). Sustainability assessment of tourism in protected areas: A relational perspective. *Global Ecology and Conservation*. doi:10.1016/j.gecco.2022.e02074

319. Zhao, R. (2025). Addressing Social Justice in Australian Higher Education: Strategies for Inclusive and Equitable Practices. *Frontiers in Educational Research*. doi:10.25236/fer.2025.080111
320. Zhu, H., & Deng, F. (2020). How to Influence Rural Tourism Intention by Risk Knowledge during COVID-19 Containment in China: Mediating Role of Risk Perception and Attitude. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17. doi:10.3390/ijerph17103514
321. Zwan, P., Verheul, I., & Thurik, R. (2012). The entrepreneurial ladder, gender, and regional development. *Small Business Economics*, 39, 627-643. doi:10.1007/S11187-011-9334-7

Извори:

- <https://lipskapecina.me/>
- <https://www.putokaz.me/u-crnoj-gori/1787-ledena-pecina-prirodni-fenomen-np-durmitor-crna-gora>
- <https://pljevlja.travel/mjesta/kanjon-rijeke-drage/>
- <https://artmontenegro.me/art-montenegro/most-na-durdevica-tari>
- <https://nparkovi.me/parks/skadarsko%20jezero>
- <https://nparkovi.me/parks/durmitor>
- <https://nparkovi.me/edukativni-kutak>
- <https://www.monstat.org/cg/>
- <https://www.in4s.net/drevni-srpski-maanastiri-manastirske-rusevine-na-skadarskom-jezeru/>
- https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/b/bd/Pogled_sa_most.jpg
- <https://www.facebook.com/Nparkovi/photos/a.408966692498335/695104767217858/?type=3>
- <http://www.putokaz.me/u-crnoj-gori/621-most-na-tari>
- <https://nparkovi.me/sections/27/durmitor>
- <https://nparkovi.me/sections/30/skadarsko-jezero>

12. ПРИЛОЗИ

Прилог 12.1 Водич за интервју са питањима

1. Да ли развој туризма носи са собом одређене негативне утицаје на локалну заједницу (нарушавање животне средине, деградација културно-историјског наслеђа, угроженост биодиверзитета, недовољна инфраструктурна опремљеност, промјене у структури становништва и сл.)? Образложити.
2. Да ли развој туризма доноси низ позитивних утицаја на локалну заједницу (могућност запослења, повећање прихода, пораст инвестиција, побољшање инфраструктуре, заштита животне средине и културног наслеђа и сл.)? Образложити.
3. Какво је Ваше виђење укључености локалне заједнице у процес развоја туризма у НП Скадарско језеро / НП Дурмитор?
4. Какви су Ваши ставови по питању туристичког развоја унутар НП Скадарско језеро / НП Дурмитор?
5. Какво је Ваше виђење о ангажованости државних органа и органа локалне самоуправе по питању већег укључивања локалне заједнице у развој туристичких производа унутар НП Скадарско језеро / НП Дурмитор?
6. По Вашем мишљењу који од наведених туристичких производа (рурални, спортско-рекреативни, авантуристички, културни, екотуризам, гастрономски, манифестациони, ловни и риболовни или научички туризам) је најразвијенији у НП Скадарско језеро / НП Дурмитор? Образложити.
7. Шта се то може урадити како би се ријешила недовољна укљученост локалне заједнице у туризам?

Учесници су на самом крају имали могућност да нешто додатно кажу по питању недовољне укључености локалне заједнице у туризам на истраживаном простору. Такође, прије почетка спровођења интервјуа, испитаницима је дат упитник о њиховим демографским подацима, али и појашњења везана за циљ разговора.

Прилог 12.2 Транскрипт интервјуа са првим испитаником у вези са НП Скадарско језеро

Подаци о испитанику	Милена, 31 година, представница локалног становништва, НП Скадарско језеро, приходи 500 евра
Питања	Одговори
1.	Туризам има негативне утицаје на локалну заједницу, нарочито се то одрази на становништво, његову структуру и миграције. Након љетње туристичке сезоне на територији НП Скадарско језеро остаје мало људи, конкретно у Вирпазару је веома мало људи који су стално ту, који остају током цијеле године. Просто се ништа не ради како би се овај крај обогатио туристичким садржајима и изван љетње сезоне и како би се подстакли људи да се врате овоме крају и започну овдје живот.
2	Да, туризам са собом доноси све ове позитивне утицаје на локалну заједницу, нарочито културу очувања животне средине коју локална заједница као да нема.
3	Мислим да је њихов рад и труд видљив али да је још увијек недовољан. Треба се обратити пажња на још већу активност при очувању животне средине и ширењу порука о томе колико је битно очувати националне паркове.
4	Имам позитивно мишљење. Последњих година је развој интезиван. Мислим да имамо слабу понуду када је у питању авантуристички туризам а потражања је велика. Такође, ни смјештајни капацитети не могу адекватно одговорити потражњи.
5	Мислим да велики број људи ради на томе али да се и даље има простора за унапређење. Требали би се више укључити извиђачки одреди и волонтери који би макар помогли око акција чишћења животне средине, нарочито водених површина, ријека – притока Скадарског језера које су препуне смећа а то су на примјер једина мјеста гдје се може развијати спортски туризам. Језеро је преплављено бродовима тако да нема простора да се развијају неки спортови као што је кајак.
6	Најразвијенији је наутички туризам али се надам да ће се то у будућности промијенити. Највећи дио туристичке понуде у националном парку чини вожња и обилазак језера бродовима. То није добро јер сваки од наведених туристичких производа је квалитетан и може да се понуди туристима.
7	Едукативне радионице. Прије свега омогућити људима да се едукују, да схвате суштину туристичког развоја. Просто да прихвате да без очуване животне средине и културног наслеђа нема развоја туризма.

Прилог 12.3 Транскрипт интервјуа са другим испитаником у вези са НП Скадарско језеро

Подаци о испитанику	Ксенија, 24 године, представница туристичко-угоститељских уполсеника, НП Скадарско језеро, мјесечни приходи 450 евра + приходи од туризма
Питања	Одговори
1.	Развој туризма са собом доноси промјене. Конкретно у НП Скадарско језеро веома су примамљиве туристичке понуде као крстарење језером и обилазак културно-историских вриједности. Сматрам да толико бродова који испловљавају сваког дана штете биодиверзитету језера. Надам се да ће се то у будућности ријешити кроз употребу електричних бродова или чамаца.
2	Свакако да туризам има позитивне утицаје као што је већа могућност запослења, пораст инвестиција и слично. Међутим, сматрам да би у НП Скадарско језеро било добро увести и неке нове туристичке садржаје који би били актуелни и мимо љетње туристичке сезоне јер већина мјештана из овог простора кад се заврши љето одлази. Такође, инфраструктура би се могла побољшати кроз изградњу нових паркинг мјеста, путева, заобилазница како би се смањиле гужве.
3	Моје мишљење јесте да је локална заједница укључена и да учествују у одређеним процесима само што је у Црној Гори велики број и ограничења.
4	Унутар НП Скадарско језеро преовладавају понуде које се односе на крстарење језером, понуду хране и пића у ресторанима и смјештај у апартманима и хотелима. Ово подручје може да понуди још много тога, на примјер екотуризам и научни туризам кроз посматрање и проучавање птица, обиласке цијелог језера, проучавање биљног и животињског свјета као и споменика културе, изградњу етно села у самом подручју Црмнице и еко кампова, организовање едукативних радионица за становништво и туристе и друго.
5	Сигурна сам да су наведени органи ангажовани али постоји простор за још квалитетније ангажовање. Мора се порадити на чистоћи, сакупљању и одлагању отпада, треба поставити више канта за одлагање отпада и организовати чешће одвожење отпада. Одвожење отпада се рјеђе организује током љетње сезоне због велике гужве у саобраћају а оно је баш тада најпотребније. Поред тога би се морали поменути органи позабавити паркингом и гужвама у саобраћају.
6	Доминирају наутички и гастрономски. Као што сам у неком од претходних одговора навела велики дио понуде се односи на крстарење језером и понуде у ресторанима.
7	Моје мишљење је да се ова ситуација може ријешити помоћу разних едукативних радионица, које ће на квалитетан начин проширити знања о томе како појединац да дјелује у туризму и буде укључен а притом чува своју домовину. Поред тога тај појединац треба да научи да усмјерава туристе али и да им покаже својим примјером. Све претходно наведено је у сврху очувања животне средине и културног наслеђа.

Прилог 12.4 Транскрипт интервјуа са трећим испитаником у вези са НП Скадарско језеро

Подаци о испитанику	Дејан, 50 година, представник локалне управе, НП Скадарско језеро, 800 евра
Питања	Одговори
1.	Туризам носи са собом негативне утицаје у многоме, али се код нас све то занемарује из разлога што је туризам приоритетна грана развоја. Повећана динамика саобраћаја, коришћење моторних бродова и квадова (четвороточкаша) у предјелима нетакнуте природе сигурно утиче на биљни и животињски свијет, такође загађују ваздух и стварају буку.
2	Туризам доноси бројне бенефите за локалну заједницу. Само по питању запослења, обрта финасија, инфраструктуре, неупоредиво утиче позитивније у односу на друге дјелатности код нас. Такође наша културна баштина и национална кухиња представљају се посјетиоцима широм свијета на најбољи начин. Сам развој туризма „тјера“ локалну заједницу да инфраструктуру учине бољом.
3	Укључена је локална заједница, у многоме учествује у развоју туризма јер има и бројне бенефите од тога.
4	Развој туризма у НП Скадарско језеро је у експанзији и заиста има простора за још већи развој. Туристичка понуда треба да буде у много широј лепези и да понудимо све што имамо и можемо. Не желим да нам се туристичка понуда сведе на смјештај и храну.
5	Мислим државни али и органи локалних самоуправа би морали кроз разне пројекте више укључити остале актере локалних заједница у туристичку причу. Кроз пројекте за младе, за незапослене и креативне људе, да црпе најбоље идеје за туристички развој.
6	Доминантни су авантуристички, спортско-рекреативни, културни и наутички.
7	Може се ријешити разним подстицајним мјерама за оне који се желе бавити туризмом, нарочито за младе људе. Такође, кроз различите едукације везане за развој туризма. Приоритет може бити на развоју села кроз туризам и повратак младих људи.

Прилог 12.5 Транскрипт интервјуа са четвртим испитаником у вези са НП Скадарско језеро

Подаци о испитанику	Милан, 47 година, представник НВО, НП Скадарско језеро, 600 евра
Питања	Одговори
1.	Туризам носи са собом негативне утицаје на животну средину али и на локалну зајдницу. Све зависи какве су нам регулативе и како се спроводе и поштују. У НП Скадарско језеро присутан је криволов, прекомјерна употреба електронских чамаца, бука, гужва и др. Све то утиче на биљни и животињски свијет, на природу а самим тим и на човјека.
2	Бенефити од туризма су велики само се развој туризма треба регулисати. Не смије се дозволити злоупотреба, непланска градња, криволов и слично. Туризам увећава приходе, повећава запосленост, утиче на изградњу инфраструктуре и у крајњем и најбољем случају утиче на очување природних и културних добара. У нашем примјеру то баш и није случај.
3	Укљученост локалне заједнице је слаба. У појединим ситуацијама локална заједница бива укључена али то буде само пука форма јер је углавном све унапријед одлучено.
4	Сматрам да туризам треба да се развија у НП Скадарско језеро а и у нашој земљи генерално. Само бих додао да мора бити контролосан и одржив.
5	Укљученост постоји али није довољна. Такође, не постоји адекватна сарадња између државног и локалног новца што се опет одражава и на укљученост локалне заједнице и становништва у процес туристичког развоја. Све би то требало да буде много боље и много више.
6	Доминантни су спортско рекреативни, наутички и културни туризам. Сматрам да има простора да се развију и други видови туризма.
7	Па потребно је законски регулисати обавезно учешће свих чланова локалне заједнице приликом доношења одлука важних за њу.

Прилог 12.6 Транскрипт интервјуа са првим испитаником у вези са НП Дурмитор

Подаци о испитанику	Слађана, 34 године, представник локалног становништва, НП Дурмитор, приходи преко 700 евра
Питања	Одговори
1.	Да, јер се у нашој земљи највише обраћа пажња на зараду, не размишљајући да ли се то може негативно одразити на околину. За примјер се може узети коришћење и возња квадова у националном парку Дурмитор.
2	Ако би се туризам развијао по принципима одрживости и водило се рачуна да се смање негативни утицаји на природу, туризам би могао да има много позитивних страна. Између осталог то су повећање прихода, запослење, повећање инвестиција и друго.
3	У националном парку Дурмитор у развој туризма би се много више могло и требало укључити локално становништво, што би донијело низ позитивних ефеката по све а не само по одабране појединце.
4	Туристички развој у националном парку Дурмитор није на завидном нивоу већ деценијама.
5	Одговор је исти као и на претходно питање. Разлог за такво стање је и лош ангажман државе и органа локалне самоуправе.
6	Па најразвијенији је спортско-рекреативни. Током зиме то углавном буде скијалишни туризам а у току љетњих мјесеци се заснива на личном избору туриста у зависности од афинитета. Добар дио туриста организује самосталне обиласке НП Дурмитор и пјешачење. Мањи број туристичких упосленика нуди у својој режији пјешачке туре, дип туре, сплаварење Таром и сличне садржаје.
7	Треба пробудити свјест код људи. Прво код локалне самоуправе да више ради за добробит свих како би се развио туризам и сачували национални паркови. Требали би се запослити стручни људи, људи који говоре стране језике, порадити на гостопримству, употпунити туристичка понуда. Морамо се озбиљно позабавити потребама и жељама туриста а не само површно радити.

Прилог 12.7 Транскрипт интервјуа са другим испитаником у вези са НП Дурмитор

Подаци о испитанику	Неђељко, 37 година, власник екокатуна – представник туристичко-угоститељских упосленика, НП Дурмитор, приходи преко 1000 евра
Питања	Одговори
1.	Сматрам да туризам носи са собом неке негативне утицаје на животну средину и локалну заједницу. Међутим, мислим да они нијесу толико изражени и да се могу успјешно контролисати на нивоу развоја туризма какав је у НП Дурмитор. Сматрам да смо још увијек на вријеме и да се могу и морају успоставити неке регулативе како не би дошло до веће деградације у будућности.
2.	Ако треба да мјеримо да ли је већа корист или штета по локалну средину од развоја туризма, мишљења сам да је много већа корист. Општине на чијој се територији налази НП Дурмитор су слабије развијене. Индустрија се угасила а пољопривредом слабо ко жели да се бави. Младо становништво одлази, све је више старачких домаћинстава а велики број села је остао без сталних становника. У таквим околностима развоја туризам је једина нада. Туризам са собом доноси могућност запослења, лакши пласман пољопривредних производа, изградњу инфраструктуре, повећана улагања, већи прилив новца. Све се то позитивно одражава на локалну заједницу и мјештане. Када се младим људима понуди посао, они ће се запослити, основати породицу, остати у свом мјесту. Надам се да ће туризам у будућности бити покретач позитивних промјена. Знамо да је за развој туризма потребна очувана животна средина и културно-историјско наслеђе па се надам да ће то подстаћи све у локалној заједници да мало више поведу рачуна о нашим богатствима.
3.	Сматрам да локална заједница није довољно укључена у туристички развој. Најчешће нас ништа не питају а и када нас питају то углавном буде само толико колико би се нека форма задовољила. Углавном се све решава на нивоу општинских и државних органа. Дешавало се да на неке проблеме скренемо пажњу, дамо неки предлог, покушамо се укључити али се углавном све то заврши без позитивне повратне реакције.
4.	Ја сматрам да је развој туризма у НП Дурмитор добра шанса за локално становништво. Треба да се ради на одрживом развоју туризма. Истакао бих да би мјере контроле морале бити знатно ригорозније јер већ имамо присутну деградацију.
5.	Мислим да су државни огани и органи локалне самоуправе слабо ангажовани по питању укључивања свих чланова локалне заједнице у планирање туристичког развоја. Некада се може стећи утисак да они то и не желе јер им је овако просто лакше. Раде онако како њима одговара и како је вјероватно у интересу одређеног броја људи односно одређених групација. Да смо сви једнаки у доношењу одлука и да сви имамо прилику да скренемо пажњу на неке проблеме, сигурно би много тога било другачије. Сигурно и боље.
6.	Моје запажање је да се доста мијењају жеље туриста из године у годину. Конкретно за овај крај је то добро јер се повећало интересовање за неке садржаје током љетњих мјесеци. Поред спортско-рекреативног туризма који доминира у току зимске туристичке сезоне све више добијају на значају рурални, еко-туризам, гастрономски, авантуристички туризам. Значи, интересовања туриста су разнолика, а ми треба да гледамо на најбољи начин да одговоримо.
7.	Моја највећа замјерка државним и локалним органима што су маргинализовали локалну заједницу и становништво. Нико боље не познаје овај крај од мјештана, тај глас народа може много да помогне приликом креирања туристичких производа. У будућности би било добро да се та пракса промијени и да се више поведе рачуна о заштити овог простора јер све је присутнија деградација. Неке ригорозније казнене мјере за нелегалну градњу, криволов и слично би биле пожељне.

Прилог 12.8 Транскрипт интервјуа са трећим испитаником у вези са НП Дурмитор

Подаци о испитанику	Бојан, 36 година, представник локалне управе, НП Дурмитор, приходи 800 евра + приходи од туризма
Питања	Одговори
1.	Да, многобројни су негативни утицаји на локалну заједницу. Конкретно општина Жабљак из које сам ја, као једна од најатрактивнијих и највише посјећених локација, има велики проблем са беспарвном градњом. Готово сва бесправна градња повезана је са туризмом, јер су у питању објекти који се користе у туристичке сврхе (издавање смјештаја). То за собом повлачи и преоптерећење локалне инфраструктуре, прије свега водоводне и канализационе мреже, што у коначном има негативан утицај на животну средину у смислу неадекватног третирања отпадних вода. Такође, национални парк Дурмитор услед великог броја туриста на одређени начин бива угрожен у смислу очувања животне средине и биодиверзитета. Долази до измјене у структури становништва на локаланом нивоу све у вези са бављењем туризмом. Имамо одређени број досељеника из других градова, али и иностраних држављана који граде и купују некретнине и бораве већи дио године на Жабљаку бавећи се туризмом. Како сам запослен у локалној управи морам да скренем пажњу на висок степен централизације који у великој мјери ограничава нашу локалну управу да се избори са свим овим проблемима и без директне помоћи државног нивоа то и поред свих напора локалне управе није могуће учинити.
2	Свакако, туризам доприноси повећању животног стандарда због додатних извора прихода јер се велики број грађана поред редовних послова којима се бави, бави и туризмом. Привлачење инвестиција, развој и унапређење цијеле заједнице у великој мјери условљено је туризмом. Ипак туристичка дјелатност мора бити уређена законски и у пракси а не само на папиру, како би позитивни ефекти били пуно бројнији а упоредо се покушали елиминисати они негативни или бар свести на минимум.
3	Неформално – што се тиче НП Дурмитор локална заједница, грађани, су главни погон развоја који постижу својим дјеловањем. Формално - веома лоше, не због незаинтересованости локалне заједнице већ опет због проблема који сам навео раније. Централизација. Јавно предузеће Национални паркови је државног нивоа и не постоји неки значајнији степен и вид конкретног утицаја на дјеловање овога предузећа, а које је главни и одговорни „уредник“ развоја и очувања националних паркова. Непостојање одређених радних тијела или сличних органа који би се бавили искључиво тиме...
4	Потребно је развити јасну стратегију која ће бити основа за дјеловање. Она треба да се заснива на подизању нивоа квалитета услуге и изграђивању брэнда, престиж треба да буде мотив доласка туриста. Треба се потрудити да се посебно на подручју НП Дурмитор избјегне даљи тренд „еволуције“ ка масовном туризму који по мени лично није прихватљив.
5	Немам довољно информација када је у питању ангажованост државних органа али лични осјећај/оцјена је да није довољно добра. Локална управа показује заинтересованост али не наилази на разумијевање. Чињеница је да Општина Жабљак нема практично никакве директне финансијске користи од стотина хиљада туриста који проциркулишу кроз нашу општину на годишњем нивоу, већ само и искључиво Јавно предузеће Национални паркови.
6	Што се тиче овога питања НП Дурмитор има потенцијал за даљи развој апсолутно свих од поменутих туристичких производа. И они се код нас прожимају један кроз други, тешко их је раздвојити. Можда чак и немогуће.
7	У смислу бављења туризмом не много, нити треба нешто чинити јер су практично сви укључени, а главни мотив је стицање финансијске добити. Опет, у смислу укључености за процес доношења одлука, планова, стратегија итд. за развој туризма, очување животне средине и слично такође се не може много учинити. Јако мали број људи има жељу и вољу да буде инволвиран у нешто уколико нема финансијску корист, па би тако могли претпоставити ако желимо инволвираност морамо им понудити добар разлог за то...

Прилог 12.9 Транскрипт интервјуа са четвртим испитаником у вези са НП Дурмитор

Подаци о испитанику	Нада, 47, представник НВО, НП Дурмитор, 900 евра приходи
Питања	Одговори
1.	Да, па неопходно је јасно дефинисати слабости туристичког сектора, идентификовати постојеће негативне утицаје туризма на локалну заједницу и утицај окружења у Црној Гори на туризам. Сматрам да се исто може обезбиједити снажним и посвећеним - заједничким дјеловањем, колоквијално речено „струке и науке“.
2	Заштићена природна добра попут националних паркова су интересантна за туристичке посјете, тј. посјетом таквим просторима шири се свијест о значају очувања природе у цјелини. Туризам, ако се њиме добро управља, може подржати заштиту природе, истовремено доприносећи одрживом развоју и пружајући могућности приходавања и бољи квалитет живота локалног становништва.
3	Добра сарадња националних паркова и локалне заједнице доприноси заштити природе и биолошке разноврсности. Моје лично виђење је да се треба настојати да се заједничким радом дође до модела који ће на одржив начин повезати становништво и националне паркове, тако да успјешан рад националних паркова буде свима од користи.
4	Имају изванредне природне могућности за развој и зимског и љетњег туризма, што је значајна предност у односу на многе друге туристичке дестинације у окружењу, а укупан развој усмјерити на одрживост истог.
5	Па мислим да нису довољно ангажовани, и сматрам да може боље.
6	Сваки је заступљен у поменутом парку, а најразвијенији су спортско-рекреативни, авантуристички, ловни и риболовни туризам. Можда због саме специфичности терена у оба национална парка.
7	Да се организује неко јавно окупљање/расправа која директно укључује грађане, боља информисаност као и бољи маркетинг.

Прилог 12.10 Анкетни упитник

Улога локалних заједница у развоју туристичких производа националних паркова НП Скадарско језеро и Дурмитор

Поштовани/а,

овим упитником желимо да добијемо Ваше мишљење у вези са улогом локалних заједница у развоју туристичких производа националних паркова Скадарско језеро и Дурмитор. Добијени подаци биће коришћени искључиво у научне сврхе.

УПУТСТВО: Питања пажљиво прочитајте и заокружите један од понуђених одговора. Ваш допринос биће вредан ако на сва питања одговорите искрено.

1. Национални парк:

☐ Дурмитор

☐ Скадарско језеро

2. Пол:

☐ Мушки

☐ Женски

3. Старост:

☐ До 18

☐ 18–25

☐ 26–35

☐ 36–45

☐ 46–55

☐ 56 и више

4. Образовање:

☐ Основна школа

☐ Средња стручна спрема

☐ Висока стручна спрема

5. Мјесечни приход домаћинства:

☐ Испод 450 €

☐ 450–700 €

☐ 700–1000 €

☐ Преко 1000 €

6. Да ли сте ангажовани у туристичкој дјелатности?

☐ Да

☐ Не

☐ Дјелимично

7. На који начин сте ангажовани у туристичкој дјелатности?

☐ Учествојем у креирању туристичке понуде (запослен /на у локалној управи)

☐ Радим као туристички водич

☐ Бавим се продајом својих производа (домаћи производи, сувенири и др.)

☐ Нудим услуге смјештаја, припремања хране и пића.

☐ Нисам ангажован / на

☐ Остало

Скала одговора:

1 – Уопште се не слажем 2 – Не слажем се 3 – Неутралан/на 4 – Слажем се
5 – Потпуно се слажем

Бр.	Питање	1	2	3	4	5
1	Развој туризма има негативне утицаје по локално становништво, јер мијења локалну културу и традицију.	☐	☐	☐	☐	☐
2	Развој туризма мијења традиционалне обрасце понашања код локалног становништва.	☐	☐	☐	☐	☐
3	Развој туризма нарушава животну средину.	☐	☐	☐	☐	☐
4	Деградирано културно-историјско наслеђе је последица развоја туризма.	☐	☐	☐	☐	☐
5	Развој туризма угрожава биодиверзитет.	☐	☐	☐	☐	☐
6	Развој туризма се негативно одражава на инфраструктуру.	☐	☐	☐	☐	☐
7	Развој туризма доноси већу могућност запослења.	☐	☐	☐	☐	☐
8	Кроз туристички развој се повећавају приходи локалне заједнице.	☐	☐	☐	☐	☐
9	Развој туризма стимулише инвестирање у локалну заједницу.	☐	☐	☐	☐	☐
10	Развој туризма унапређује заштиту животне средине.	☐	☐	☐	☐	☐
11	Туристички развој позитивно утиче на очување културно-историјског наслеђа.	☐	☐	☐	☐	☐
12	Развој туризма подстиче унапређење инфраструктуре.	☐	☐	☐	☐	☐
13	Локални производи су дио туристичке понуде.	☐	☐	☐	☐	☐
14	Били смо консултовани од стране локалне самоуправе о развоју туризма.	☐	☐	☐	☐	☐
15	Били смо активни учесници у одлучивању о туризму.	☐	☐	☐	☐	☐
16	Наши предлози су били уважени.	☐	☐	☐	☐	☐
17	Локална заједница је довољно укључена у туристички развој.	☐	☐	☐	☐	☐
18	Локална заједница је укључена у израду туристичких пројеката.	☐	☐	☐	☐	☐
19	Желим да се моје место афирмише као туристичка дестинација.	☐	☐	☐	☐	☐
20	Туристички развој може донети бенефите мојој заједници.	☐	☐	☐	☐	☐
21	Желим да се бавим туризмом.	☐	☐	☐	☐	☐
22	Туризам је дјелатност будућности.	☐	☐	☐	☐	☐
23	Сваки члан заједнице је важан за развој туризма.	☐	☐	☐	☐	☐
24	Постоји интерес локалне самоуправе за веће укључивање грађана у туризам.	☐	☐	☐	☐	☐
25	Сprovedени су програми за едукацију и укључивање грађана у туризам.	☐	☐	☐	☐	☐

Бр.	Питање	1	2	3	4	5
26	Постоји институционална помоћ за укључење у туризам (кредити, субвенције).	☐	☐	☐	☐	☐
27	Сугестије локалне заједнице су уважене.	☐	☐	☐	☐	☐
28	Рурални туризам највише доприноси развоју.	☐	☐	☐	☐	☐
29	Спортско-рекреативни туризам највише доприноси развоју.	☐	☐	☐	☐	☐
30	Авантуристички туризам највише доприноси развоју.	☐	☐	☐	☐	☐
31	Културни туризам највише доприноси развоју.	☐	☐	☐	☐	☐
32	Еко-туризам највише доприноси развоју.	☐	☐	☐	☐	☐
33	Гастрономски туризам највише доприноси развоју.	☐	☐	☐	☐	☐
34	Манифестациони туризам највише доприноси развоју.	☐	☐	☐	☐	☐
35	Ловни и риболовни туризам највише доприноси развоју.	☐	☐	☐	☐	☐
36	Наутички туризам највише доприноси развоју.	☐	☐	☐	☐	☐

13. БИОГРАФИЈА АУТОРА

Бранка П. Манојловић рођена је 16. јуна 1992. године у Никшићу, Црна Гора. Основно образовање стекла је у мјесту Крстац – Никшић, а средњу медицинску школу завршила је у Никшићу. Школске 2012/2013. године уписала је основне академске студије географије на Филозофском факултету у Никшићу, које је успјешно окончала 2016. године са просјечном оцјеном 8,15.

Исте године уписала је постдипломске специјалистичке академске студије на истом факултету, смјер Просвјетно-педагошки. Студије је завршила 2017. године са просјечном оцјеном 9,43, одбранивши дипломски рад под називом „Демографске карактеристике Голије“ са оцјеном 10.

Школске 2017/2018. године наставила је образовање на мастер академским студијама на Географском факултету Универзитета у Београду, смјер Туризмологија. Мастер студије завршила је са највишом просјечном оцјеном 10,00. Мастер рад под насловом „Туристичка валоризација заштићеног природног добра – Липска пећина“ одбранила је 27. септембра 2018. године са оцјеном 10.

Докторске академске студије из области Геонаука уписала је школске 2019/2020. године на Географском факултету у Београду. Све испите на докторским студијама положила је са високим успјехом и просјечном оцјеном 9,86.

Професионално искуство обухвата приправнички стаж реализован 2018. године у Основној школи „Бранко Вишњић“, као и ангажман у својству сарадника у настави на Филозофском факултету у Никшићу током школских 2018/2019. и 2022/2023. године. У том периоду активно је учествовала у извођењу наставе на више студијских предмета, међу којима су: Демогеографија, Географија насеља, Саобраћајна и поморска географија, Просторно планирање, Аграрна и индустријска географија, Општа и Регионална туристичка географија, Географија Црне Горе – друштвене карактеристике и регије, Рурални развој, Идентитет Црне Горе – историјске и културолошке основе, Географија култура и цивилизација, као и Урбани развој и глобализација градова. Од школске 2025/2026. године поново је ангажована на Филозофском факултету, а поред тога континуирано учествује у научно-истраживачким пројектима и стручном усавршавању у области географије и туризма.

Изјава о ауторству

Потписани - а Бранка Манојловић,

Број индекса: 9/2019.

Изјављујем да је докторска дисертација под насловом „Улога локалних заједница у развоју туристичких производа националних паркова Скадарско језеро и Дурмитор“:

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да дисертација у цјелини ни у дјеловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

У Београду, _____

Потпис аутора

Изјава о истовјетности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора: Бранка Манојловић

Број индекса: 9/2019

Студијски програм: Геонауке

Наслов теме: Улога локалних заједница у развоју туристичких производа националних паркова Скадарско језеро и Дурмитор.

Ментор: Проф. др Сања Павловић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истовјетна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и мјесто рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

У Београду, _____

Потпис аутора

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом: Улога локалних заједница у развоју туристичких производа националних паркова Скадарско језеро и Дурмитор, која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.
Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

У Београду, _____

Потпис аутора
